

זקנים בסיכון

היבטים משפטיים,
טיפוליים ואתיים

שרה אלון | מיכאל (מיקי) שינדלר
ישראל (איסי) דורון | פאני יוז

זקנים בסיכון

היבטים משפטיים, טיפוליים ואתיים

שרה אלון | מיכאל (מיקי) שינדלר

ישראל (איסי) דורון | פאני יוז

הוועדה להוצאה לאור
פרופ' חוה גולנדר, יו"ר
שמואל באר
ד"ר טובה בנד-וינטרשטיין
חיה דימנט
פאני יוז
בן ציון כרם
שרית רבינוביץ
פרופ' ארנולד רוזין
ורה שלום
מרים שמלצר
פרופ' יוסי תמיר
טוביה מנדלסון, מרכז הוועדה

עריכה: אלישבע מאי
עצוב והפקה: ארט פלוס
מזכירות, תיאום והפקה: סימונה דוד
מנהל הוצאה לאור: טוביה מנדלסון

ספר זה נכתב בלשון זכר מטעמי נוחות בלבד
והוא מיועד לנשים ולגברים במידה שווה.

ירושלים, תשע"ג - 2013
ISBN 978-965-707-363-6, מספר קטלוגי 212842

תוכן העניינים

פתח דבר 7

מבוא 9

פרק ראשון: חוקי ההגנה על זקנים 13

פרק שני: זקנים בסיכון 71

פרק שלישי: על הזנחה של זקנים 91

פרק רביעי: הזנחה עצמית 121

פרק חמישי: ניצול כלכלי - היבטים טיפוליים וחוקיים 143

פרק שישי: התעללות בזקנים והזנחתם במסגרות לטיפול ממושך 167

פרק שביעי: ניצול לרעה של כלי תכנון משפטיים בזיקנה 195

רשימת הנספחים

לפרק ראשון: חוקי ההגנה על זקנים

- נספח מספר 1: טבלת השוואה בין החוקים
נספח מספר 2: הנחיות לכתיבת תסקיר לפי חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות
נספח מספר 3: בקשה למתן הוראות וראשי פרקים לכתיבת תסקיר על פי חוק ההגנה על חוסים
נספח מספר 4: דיווח על חשד לפגיעה בחסר ישע
נספח מספר 5: דיווח על זקנים חסרי ישע בקהילה ובמוסדות לזקנים
נספח מספר 6: טופס דיווח לעובד סוציאלי לחוק על ידי המשטרה
נספח מספר 7: פנייה לוועדת פטור
נספח מספר 8: יידוע מטופל על אפשרות סיוע בנושא אלימות במשפחה

לפרק שני: זקנים בסיכון

- נספח מספר 9: תרשים זרימה להפעלת החוק להגנה על חוסים, תשכ"ו - 1966

לפרק שלישי: התעללות בזקנים והזנחתם במסגרות לטיפול ממושך

- נספח מספר 10: נוהל למניעת הזנחה והתעללות בזקנים במעונות לעצמאים ותשושים בביקוח משרד הרווחה
נספח מספר 11: תרשים זרימה: חשד להתעללות או הזנחה
נספח מספר 12: טופס דיווח לעובד סוציאלי לחוק ההגנה על חוסים או למשטרה

לפרק שביעי: ניצול לרעה של כלי תכנון משפטיים בזיקנה

- נספח מספר 13: ייפוי כוח לטיפול רפואי לפי סעיף 16 לחוק זכויות החולה
נספחים כלליים:
נספח מספר 14: תע"ס - תפקידו ודרכי עבודתו של פקיד סעד על פי חוק הגנה על חוסים, תשכ"ו - 1966
נספח מספר 15: תע"ס - מניעה וטיפול בהתעללות בזקנים
נספח מספר 16: כלי להערכת סיכון להתרחשות התעללות
נספח מספר 17: הנחיות לכלי לזיהוי זקנים בסיכון להתעללות
נספח מספר 18: הנחיות לעובד סוציאלי לחוק ההגנה על חוסים להפעלת חוק העונשין, תשל"ז - 1977, תיקון 26 - פגיעה בקטינים ובחסרי ישע (1989)

פתח דבר

העליה בתוחלת החיים והגידול במספר הזקנים בני 75 ומעלה הם תהליכים חיוביים בעיקרם, אך לצידם, היבטים אחרים מציבים בפני אנשי המקצוע אתגרים חדשים המחייבים פיתוח ואספקת שירותים חדשים. בתוך כך, גדל מספרם של הזקנים שניתן להגדירם זקנים בסיכון אשר יש צורך לדאוג לצורכיהם ולהגן עליהם ועל זכויותיהם.

הספר "זקנים בסיכון- היבטים משפטיים, טיפוליים ואתיים" מתמקד בחוקי ההגנה על זקנים ובדרכים המעשיות שאנשי המקצוע יכולים לעשות בחוקים האלה שימוש יעיל ונכון. מטרת הספר אפוא היא להפיץ ידע עדכני, ברמת התיאוריה והפרקטיקה, שיקל על העוסקים בהגנה על זקנים, בהבטחת מעמדם ובמניעת הסיכונים שבפניהם הם עומדים. אנשי מקצוע, מטפלים בזקנים במסגרות קהילתיות ובמוסדות לטיפול ממושך, סטודנטים ועובדים סוציאליים צעירים וותיקים ימצאו בספר מידע זמין, אמין ומוסמך.

הספר סוקר את חוקי ההגנה על זקנים, מתייחס להגדרות של זקנים בסיכון ומאפיינים של מצבי סיכון, מקדיש פרק למצבים של הזנחה עצמית של זקנים ופרק אחר להתעללות ולהזנחה במסגרות לטיפול וממושך, דן בתופעות של ניצול כלכלי של זקנים ובנושאים רבים אחרים המחייבים התמודדות של אנשי מקצוע.

ג'וינט ישראל - אשל גאים להיות שותפים בהפקת הספר הזה, שלכתיבתו חברו ארבעה מבכירי המומחים בנושא: ד"ר שרה אלון מג'וינט ישראל-אשל, עו"ד ד"ר מיכאל (מיקי) שינדלר מנכ"ל "יד ריבה", ד"ר ישראל (איסי) דורון, ראש החוג לגרונטולוגיה, הפקולטה לרווחה ובריאות, אוניברסיטת חיפה ופאני יוז, סגנית מנהלת השירות לזקן במשרד הרווחה והשירותים החברתיים ועובדת סוציאלית ראשית לחוק ההגנה על חוסים. שיתוף הפעולה בין הכותבים, והארגונים אותם הם מייצגים, הניבו את אחד הספרים המכוננים בטיפול בזקנים, ובזקנים בסיכון במיוחד, תוך הישענות על כללים משפטיים, טיפוליים ואתיים ראויים ומחייבים.

פרופ' יוסי תמיר

מנכ"ל אשל

מבוא

הארכת תוחלת החיים הביאה לגידול משמעותי באוכלוסיית הזקנים. בשני העשורים האחרונים הוכפלה אוכלוסיית בני ה-65 ומעלה כאשר עיקר הגידול חל בקרב קבוצת בני ה-75 ומעלה. כמענה לצרכיהם המגוונים של הזקנים ושל בני משפחתם, אנו עדים לפיתוח מואץ של שירותים לזקנים. אספקת שירותים וסיוע לאוכלוסייה הזקנה, במובן הרחב של המושג, כוללים פיתוח שירותי תעסוקה ופנאי, מתן מידע, מתן שירותים תומכים, מיצוי זכויות והגנה על זקנים בסיכון וזקנים הסובלים מהזנחה, הן עצמית והן מסביבתם הקרובה, ומהתעללות. פיתוח השירותים השונים נועד לאפשר לזקנים להמשיך לחיות בביטחון ובאיכות חיים מרבית, להיות עצמאים במידת האפשר ומסוגלים לממש את חופש הבחירה שלהם.

במקביל לגידול באוכלוסיית הזקנים, גדל גם מספר הזקנים הסובלים מחולי וממוגבלות. רבים מהם מתקשים לדאוג לעצמם ולקבל החלטות הנוגעות לחייהם ולענייניהם. מצבים אלה עלולים לגרום לתלות של הזקנים בבני משפחה או בסביבה הקרובה בכל הנוגע לניהול חיי היומיום.

שינויים אלה העלו על סדר היום החברתי והמקצועי אתגרים, שקובעי המדיניות ואנשי המקצוע אמורים להתמודד עימם.

אנשי מקצוע במערכות הרווחה והבריאות, ובעיקר עובדים סוציאליים האחראים ליישום חוק ההגנה על חוסים (1966), עוסקים בעבודתם היומיומית בסיוע ובהגנה על אלה החיים בסיכון (בריאותי ו/או חברתי). לצד מתן שירותים חברתיים ובריאותיים, נעשה גם שימוש באמצעים חוקיים ומשפטיים להתמודדות עם מצבים, שבהם נדרש להגן על אוכלוסיות פגיעות. לאורך השנים נחקקו חוקים רבים, שהטילו על עובדים סוציאליים תפקידים מוגדרים, תוך פירוט דרכי עבודה ודרכי התערבות. כתוצאה מכך, חקיקה מגנה הפכה לכלי עבודה מקצועי וטיפולי בשגרת יומם של אנשי מקצוע מתחום הבריאות, הרווחה והסיעוד. לצד ההתערבות הטיפולית, החוק מאפשר מתן מענים לאוכלוסיות בסיכון, גם אם הוא לעתים אמצעי קיצוני וחלופה אחרונה כאשר כל סוגי הטיפול האחרים לא הועילו.

ספר זה, העוסק בחוקי הגנה על זקנים ובאופן שבו ניתן לעשות בהם שימוש בטיפול באוכלוסיות בסיכון, הוא פרי יוזמתה של פאני יוז - עובדת סוציאלית ראשית לחוק ההגנה על חוסים וסגנית מנהלת השירות לזקן במשרד הרווחה והשירותים החברתיים. לכתיבת הספר חברו יחד אנשי מקצוע מתחום העבודה הסוציאלית ומתחום המשפט, כל אחד מומחה בתחומו.

מטרת הספר: הספר נועד להעניק ידע עדכני, עיוני ומעשי, לכל העוסקים בסיוע ובהגנה על זקנים בכלל ועל זקנים בסיכון בפרט. ידע זה מתבסס על עבודה סוציאלית עם זקנים ובני משפחתם ועל החוק והמשפט.

למי מיועד הספר? הספר מיועד לאנשי מקצוע, ותיקים וחדשים, המטפלים בזקנים בכל רצף השירותים בקהילה ובמסגרות לטיפול ממושך; לעובדים המתמודדים עם סוגיות מורכבות ודילמות מקצועיות ואתיות, המחייבות קבלת החלטות אמיצות הנוגעות לחיי הזקנים וגם לאלה שהשתלמו בקורסים שונים, כולל עובדים סוציאליים לחוק ההגנה על חוסים.

מבנה הספר, נושאים ותכנים

הספר כולל שבעה פרקים:

הפרק הראשון סוקר את חוקי ההגנה על זקנים ובהם:

- חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות (1962), שבאמצעותו ניתן למנות אפוטרופוס לזקן שאינו יכול לנהל את ענייניו.
- חוק ההגנה על חוסים (1966), המתיר התערבות כפויה במקרים שבהם הזקן ו/או האחראי עליו מסרבים לטיפול המוצע.
- חוק העונשין, פגיעה בחסרי ישע (1989), המהווה כלי חשוב בהתמודדות עם תופעת ההתעללות בזקנים והזנחתם. חשיבות החוק באה לידי ביטוי בין השאר בשל החובה לדווח לעובד סוציאלי לפי החוק או למשטרה כאשר מתרחשות עבירות מהסוג של התעללות והזנחה.
- החוק למניעת אלימות במשפחה (1991), מאפשר דרכי התערבות והגנה במקרי אלימות במשפחה על ידי הוצאת צווי הגנה הכוללים גם את האפשרות להרחיק את התוקף מהבית.
- החוק למניעת הטרדה מאיימת (2001), מהווה הרחבה של החוק למניעת אלימות במשפחה ומאפשר הגנה על אדם הנתון לפגיעה ו/או הטרדה גם ממי שאינו בן משפחה.

הפרק השני מתמקד בזקנים בסיכון. הפרק סוקר הגדרות ומאפיינים של מצבי סיכון ומציג דרכי התערבות, הכוללים כלי לאבחון זקנים בסיכון. הפרק מסתיים בסקירת דילמות אתיות, המתעוררות בעקבות הפעלת דרכי ההתערבות. הפרק השלישי עוסק בהזנחה של זקנים על ידי אחרים. הפרק פותח בהצגת שתי

פרשיות שנדונו בבית המשפט עקב תת-תזונה, תנאי היגיינה ירודים ועזובה של שתי נשים זקנות. הגדרת המושג "הזנחה" מוצגת בהרחבה ובהמשכה, גורמי סיכון להתרחשות ההזנחה. בהמשך, מפורטים דרכי טיפול מעשיים ואמצעים חוקיים להתערבות במצבי הזנחה.

הפרק הרביעי עוסק בהזנחה עצמית של זקנים. בפרק זה מוצגות הגדרות ומתוארים גורמים להזנחה עצמית. בהמשך, נסקרות דרכי התערבות טיפוליות ושימוש באמצעים חוקיים, כגון החוק לטיפול בחולי נפש, חוק הכשרות המשפטית והאפוסטרופוסות וחוק ההגנה על חוסים. בסיכומי של הפרק מועלות דילמות אתיות ומקצועיות, המתעוררות בעקבות הפעלת ההתערבויות השונות.

הפרק החמישי מתמקד בתופעת הניצול הכלכלי של זקנים. הפרק פותח בהגדרת הבעיה, בהשלכותיה על הזקנים ובקשייהם של אנשי המקצוע בזיהוי הניצול. הפרק מציג בהרחבה טיפולוגיה של קרבנות ושל פוגעים, תוך תיאור הגורמים להתרחשות תהליך הניצול הכלכלי. בהמשך, מתוארות דרכי התערבות טיפוליות וחוקיות והדילמות המתעוררות כתוצאה מהפעלתן.

הפרק השישי סוקר את ההתעללות וההזנחה במסגרות לטיפול ממושך ובתוך כך מביא הגדרות לטיפול לקוי והגורמים להתרחשות ההתעללות. הפרק מציג דרכים להתערבות על פי נוהלי משרד הבריאות ומשרד הרווחה ודרכים להתערבות על פי החוק. הפרק השביעי מתייחס לכלי תכנון משפטיים בזיקנה ולניצול לרעה של כלים אלה. בסיכומי של הפרק מתוארות דרכי התערבות טיפולית וחוקית על מנת להימנע ממצבים פוגעניים בזקנים.

ייחודו של הספר נובע מהאופן שבו מוצגים הנושאים השונים. כל פרק פותח בתיאור מקרה/ים, המבוסס על המציאות שאותה חווים אנשי המקצוע בשדה. הדוגמאות המוצגות לאורך הפרקים השונים מהוות בסיס לסקירת ספרות עיונית מהארץ ומהעולם, המאפשרת הבנה מעמיקה של הסוגיה הנדונה. בהמשך, מפורטות דרכי התערבות טיפוליות מעשיות ואמצעים חוקיים אפשריים. בסיכומי של כל פרק מתוארות דילמות מקצועיות ואתיות, המתעוררות כתוצאה מיישום דרכי ההתערבות. סיכום והמלצות חותמים את הפרק.

כאמור, הספר מציג קשת רחבה של בעיות חברתיות וסוגיות, שאנשי מקצוע המטפלים בזקנים נדרשים להתמודד עמן. כל קורא יכול לבחור את הפרק או הפרקים הרלוונטיים לתחומי עניינו ועיסוקו. אנו תקווה, כי הידע המוצג וכי הכלים המעשיים המפורטים בספר ישמשו את אנשי המקצוע ויאפשרו להם מתן מענים מגוונים, הן לזקנים והן לבני משפחותיהם.

פרק ראשון

חוקי ההגנה על זקנים

חוקי ההגנה על זקנים

במשך השנים, כתוצאה מהתפתחויות חברתיות ומשפטיות, נחקקו בישראל חוקים שתכליתם להגן על זקנים מפני התעללות, הזנחה והזנחה עצמית.¹ חקיקה זו לרוב אינה מתייחסת אך ורק לאוכלוסיית הזקנים, אך היא מכוונת גם לאוכלוסייה זו, כחלק מהתייחסות למגוון אוכלוסיות מוחלשות או פגיעות, כגון קטינים, חולי נפש או חסרי ישע. החקיקה מעניקה סמכות לגורמים שונים להתערב ולפעול להגנתו של הזקן ובעיקר לעובדים סוציאליים, שלהם ניתנת סמכות לפעול במסגרת חוקים אלה, קרי עובדים סוציאליים לפי החוק (או כפי שכונו בעבר "פקידי סעד"). חקיקה זו כוללת בעיקר (אך לא רק) את החוקים הבאים: חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות תשכ"ב - 1962,² חוק ההגנה על חוסים התשכ"ו - 1966,³ תיקון מספר 26 לחוק העונשין התש"ן - 1989 - פגיעה בקטינים וחסרי ישע,⁴ וכן החוק למניעת אלימות במשפחה התשנ"א - 1991⁵ (להלן: "חוקי ההגנה", או "חוקי הגנה לזקנים"). במסגרת ספר זה נתמקד בחקיקה זו בהקשר לאוכלוסיית הזקנים.⁶

מטרתו של פרק זה היא היכרות ראשונית וכללית עם חוקי ההגנה השונים (השוואה בין החוקים מופיעה בנספח מספר 1). בפרקים הבאים, בבואנו לדון בסוגיות משפטיות ובדילמות מקצועיות העולות כתוצאה מהתמודדות עם תופעות ההתעללות וההזנחה, נרחיב על חקיקה זו.

- 1 על הצורך בחקיקה כתוצאה מהתפתחויות חברתיות ראו: בן-ציון כרם, **הגנה על זקנים: החלת חוקים: מדריך למטפלים** 15 (מהדורה שנייה מתוקנת, 2002). לסקירה כללית של הנושא ראו גם אצל ישראל דורון, **משפט צדק וזיקנה** (מהדורה שנייה), תש"ע.
- 2 חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות, תשכ"ב - 1962, ס"ח 120.
- 3 חוק ההגנה על חוסים, התשכ"ו - 1966, ס"ח 56.
- 4 תיקון 26 לחוק העונשין, התש"ן - 1989, ס"ח 322.
- 5 החוק למניעת אלימות במשפחה, התשנ"א - 1991, ס"ח 138.
- 6 יצוין כי ישנם חוקים רבים נוספים הרלוונטיים להתמודדות החוקית עם תופעת ההתעללות וההזנחה של זקנים. לדוגמה, בהקשר של זקנים שההזנחה או ההתעללות קשורה למחלת נפש, ראוי להזכיר את החוק לטיפול בחולי נפש, התשנ"א - 1991 או חוק שיקום נכי נפש בקהילה, תש"ס - 2000. בהקשר של הטרדה ראוי להזכיר את החוק למניעת הטרדה מינית, תשנ"ח - 1998 וכן את החוק מניעת הטרדה מאיימת, תשס"ב - 2001. לבסוף, יש לציין, כי ישנם חוקים אחרים רבים הנוגעים בעקיפין בתופעה, אולם בהם כמעט שלא נדון בספר זה.

חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות, התשכ"ב - 1962

חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות, התשכ"ב - 1962 (להלן: "חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות") דן בהיבטים המשפטיים הכלליים של הכשרות המשפטית, בהגבלת כשרותו המשפטית של האדם ובמינוי אפוטרופוס עליו. החוק אינו עוסק באופן בלעדי באוכלוסיית הזקנים ובהגנה על שלום הזקן מפני התעללות והזנחה, אלא במתן מענה לאנשים ובכללם לזקנים, שבשל לקות שכלית או נפשית או מסיבות אחרות אינם מסוגלים לדאוג לענייניהם ולקבל החלטות חוקיות.⁷

הרציונל העומד בבסיס הגבלת כשרותו המשפטית של הזקן החסוי ובמינוי אפוטרופוס עליו⁸ הוא בהגנה עליו מפני המעשה שהוא מבצע או עלול לבצע בשל היעדר יכולתו לגבש את רצונו החופשי מתוך כושר שפיטה. דהיינו, מתוך אי-יכולת להבין את המידע הרלוונטי הנוגע לקבלת ההחלטה או להעריך את המשמעות של קבלת ההחלטה ותוצאותיה.⁹ אין מדובר בהגנה רק מפני ביצוע מעשה בלבד, אלא גם בהגנה בגין היעדר יכולת לבצע מעשה, כמו היעדר יכולת ליתן הסכמה להתערבות רפואית. מאחר, שלעתים, קיימת ירידה ביכולת התפקודית והמנטלית בקרב זקנים, הרי שירידה זו עלולה לחשוף אותם ביתר קלות להתעללות, להזנחה

7 ישראל דורון, **משפט צדק וזיקנה** לעיל ה"ש 1, בעמוד 93. החוק אף דן במעמדם המשפטי של קטינים ובמעמדם של האפוטרופוסים עליהם אשר לרוב הם הוריהם. היות וספר זה עוסק בחוקי ההגנה על זקנים לא נדון בסוגיה זו.

8 הגדרה של חסוי על פי סעיף 80 לחוק הכשרות: "מי שבית המשפט מינה לו אפוטרופוס לפי סעיף 33א לחוק או מי שבית המשפט רשאי למנות לו אפוטרופוס כאמור, והוא אף כשעדיין לא הוברר אם נתקיימו התנאים למינוי, הכול לפי העניין.

9 הגבלת כשרותו המשפטית של החסוי לפעולות וזאת בניגוד לזכויות, כפי שעולה מסעיפים 1 ו-2 לחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות. סעיף 1 לחוק זה, המתייחס לכשרות לזכויות וחובות קובע, כי "כל אדם כשר לזכויות ולחובות מגמר-לידתו ועד מותו". לעומת זאת, סעיף 2 לחוק זה, המתייחס לכשרות לפעולות משפטיות קובע, כי "כל אדם כשר לפעולות משפטיות, זולת אם נשללה או הוגבלה כשרות זו בחוק או בפסק דין של בית משפט".

בהתייחס למהותה של פעולה משפטית, ראה יצחק אנגלרד, **חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות, תשכ"ב - 1962, ס' 13-46** (מהדורה שנייה, 1995): "פעולה משפטית במובן החוק הנדון היא פעולה בעלת נפקות משפטית הזקוקה להבעת רצון, גיבוש רצון מתוך שפיטה", וכן דברי השופט ארבל בע"א 4377/04 **גורן הולצברג נ' מירז**, אתר המשפט הישראלי (2007) 24 (Psakdin.co.il): "מהותה של הכשרות לפעולות משפטיות היא ביכולת לגבש רצון, וביתר דיוק: ... כושרו של אדם לשפוט כראוי את המציאות הסובבת אותו; יכולתו לגבש כוונה ורצון; ולבסוף - יכולתו וכוחו לכוון את התנהגותו על פי אותה מציאות ובהתאם לאותה כוונה ולאותו רצון" (ע"ד 1212/91 קרן לב" נ' בינשטוק, פ"ד (מח) 716, 705 (1994)).

ולניצול כלכלי. ההגנה על אותם זקנים תיעשה, במקרים מסוימים, באמצעות מינוי אפוטרופוס עליהם.

לאור רציונל זה ניתן להבין, כי החוק מבוסס בעיקרו על התפיסה הפטרנליסטית, המייחסת למדינה את הזכות והחובה להגן על זקנים, שאינם יכולים יותר לדאוג לענייניהם בכוחות עצמם. עם זאת, המדינה מודעת לכך, שיש במינוי אפוטרופוס משום פגיעה בחירותו של הזקן ובזכותו לאוטונומיה, כפי שמציינת השופטת שטרסברג-כהן:

חוק הכשרות מצוי על קו התפר העדין בין זכותו של אדם לחירות, לכבוד, לאוטונומיה ולקניין, לבין כוחה ואף חובתה של המדינה להבטיח, שאדם שאינו יכול לדאוג לענייניו יקבל הגנה בדמות אפוטרופוס. וזאת, הן מתוך דאגה לרווחתו של האדם והן משום האינטרס הציבורי לבל ייפול הוא למעמסה כלכלית על החברה.¹⁰

לאור העובדה, כי יש במינוי אפוטרופוס משום פגיעה בכבודו של הזקן, בחירותו ובזכותו לאוטונומיה, הסמכות להגביל את כשרותו המשפטית של הזקן ולמנות עבורו אפוטרופוס נתונה בידי בית המשפט, אשר אמור בהחלטתו לבטא איזון אינטרסים בין הצורך להגן על הזקן לבין הצורך לכבד את כבודו ואת חירותו.¹¹

למי ממנים אפוטרופוס?

מסעיף 33(א) לחוק הכשרות עולה, כי בכל הנוגע לאוכלוסיית הזקנים קיימות שתי עילות שונות ונפרדות אשר בגינן ממנים לאוכלוסייה זו אפוטרופוסים. הראשונה, על פי סעיף 33(א) (3) לחוק, "לפסולי דין", קרי, "לאדם שמחמת מחלת נפש או ליקוי בשכלו אינו מסוגל לדאוג לענייניו" (כאמור בסעיף 8 לחוק). השנייה, על פי סעיף 33(א) (4) לחוק, "לאדם אחר שאינו יכול, דרך קבע או דרך ארעי, לדאוג לענייניו, כולם או מקצתם, ואין מי שמוסמך ומוכן לדאוג להם במקומו" (להלן: "אדם אחר שאינו יכול לדאוג לענייניו").

10 ע"א 1233/94 ד"ר דבורה כהן נ' היועץ המשפטי לממשלה, data חוק ומשפט, המרכז למידע משפטי מקוון (1995) 2 www.lawdata.co.il.

11 סעיף 33א לחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופוסות.

סעיף 8 לחוק הכשרות המשפטית והאפוסטרופוסות מעניק לבית המשפט סמכות להכריז על אדם כפסול דין כאשר אותו אדם אינו מסוגל לדאוג לענייניו מחמת מחלת נפש או ליקוי בשכלו. מדובר במבחן שהוא בעיקרו מבחן רפואי אשר אמור להתבסס על תעודת רופא (כפי שנדרש במסגרת תקנה 5(ב) לתקנות הכשרות המשפטית והאפוסטרופוסות (סדרי דין וביצוע), תש"ל - 1970. מפסיקת בתי המשפט עולה, כי אותה לקות שכלית או מחלת הנפש צריכה להיות קבועה לפחות לתקופת מה ולא תופעה חולפת.¹² בנוסף לכך, היעדר המסוגלות של האדם לדאוג לענייניו מתייחסת למכלול ענייניו של הזקן או לפחות לרובם המכריע.¹³ היעדר המסוגלות של הזקן לנהל ולטפל בענייניו אינה מוגבלת לעניינים כלכליים בלבד, אלא גם בדאגה לטובתו הגופנית והנפשית.¹⁴

הכרזת כל אדם, ובכלל זה זקן, כפסול דין היא הגבלה כמעט מלאה של כשרות המשפטית ופגיעה קשה באוטונומיה האישית שלו. הכרזתו כפסול דין מונעת ממנו לבצע כמעט כל פעולה משפטית ומעמדו הוא כשל קטין.¹⁵ כפועל יוצא מהכרזתו של האדם כפסול דין ממונה לו אפוסטרופוס.¹⁶

כדי להכריז על זקן כפסול דין יש צורך להוכיח לקות שכלית או מחלת נפש קבועה, שבגינה הזקן אינו יכול לדאוג לרובם המכריע של ענייניו וזאת בהתבסס על אבחנה רפואית. לעומת זאת, כדי למנות אפוסטרופוס ל"אדם אחר, שאינו יכול לדאוג לענייניו" די להוכיח, כי החסוי אינו יכול לדאוג לענייניו כולם או מקצתם, דרך קבע או באופן זמני, מכל סיבה שהיא¹⁷ ואין מי שמוסמך ומוכן לדאוג להם במקומו. מדובר, אם כך,

12 אנגלרד, לעיל ה"ש 9 בעמ' 147.

13 אנגלרד, לעיל ה"ש 9 בעמ' 148.

14 ע"א 14/74 ספיר נ' אשר, פ"ד כח' 153(2), 163 (1974).

15 סעיף 9 לחוק הכשרות המשפטית והאפוסטרופוסות המפנה לסעיפים 4-7 לחוק הכשרות המשפטית והאפוסטרופוסות.

16 בינואר 2012 משרד המשפטים הציע שינוי ותיקון לחוק הכשרות - תזכיר חוק: חוק הכשרות המשפטית והאפוסטרופוסות (יפיו כוח מתמשך, הנחיות מקדימות והוראות שונות) התשע"ב - 2012. הצעה זו מבקשת לבטל את המושג "פסול דין" ובמקום זה להעניק סמכות לבית המשפט להורות, כי פעולות משפטיות של חסוי בעניין מסוים מעניין רכוש או בכלל ענייני רכוש יהיו טעונות הסכמת נציגו. זאת, כדי להגן על אותם חסויים אשר בהיעדר הגבלה, כאמור, פועלים באופן הפוגע בהם או ברכושם פגיעה של ממש. ההצעה קובעת מפורשות, כי הוראה כזו תינתן רק כאשר לא ניתן להגיע לתוצאה לשמה נועדה ההוראה, בדרך המגבילה פחות את זכויותיו, חירותו ועצמאותו של אותו אדם (סעיף 11 לתזכיר). תזכיר חוק: חוק הכשרות המשפטית והאפוסטרופוסות (יפיו כוח מתמשך, הנחיות מקדימות והוראות שונות) התשע"ב - 2012. תזכיר לפרומה מקיפה בחוק הכשרות המשפטית והאפוסטרופוסות 26/1/2012 משרד המשפטים.

17 ע"א 445/81 סוברוק נגד צוקר, פ"ד ל"ז(3) 444, 400 (1983). פסק דין סוברוק הוא תקדימי, שבו בית ה' שפט מבהיר מי כלול בקבוצה של "אדם אחר שאינו יכול לדאוג לענייניו". יש לציין, כי בית המשפט קבע, כי הסעיף מתייחס למינוי אפוסטרופוס על רכושו של אדם: "מנוסחו של הסעיף אתה למד, שזה הוא מינוי למטרת ניהול הנכסים", אך כפועל השימוש בסעיף זה נעשה אף למינוי אפוסטרופוס על גופו של אדם. דהיינו, אחריות על הטיפול בגופו של החסוי, כגון: טיפולים רפואיים, אשפוז רפואי, ועוד. כך שפרשנות הסעיף משליכה גם על אפוסטרופוס לגוף ולא רק לרכוש.

בהקשר זה לא במבחן רפואי אלא במבחן תפקודי-פונקציונלי, המבקש לבחון את מידת היכולת של האדם הזקן לדאוג לענייניו הלכה למעשה בחיי היום יום. עם זאת, מפסיקת בית המשפט העליון עולה, כי גם מינוי אפוסטרופוס על פי העילה הזו תיעשה בכפוף לקיומה של לקות כלשהי, הפוגעת בכושר השיפוט.¹⁸

לשון הסעיף "אדם אחר שאינו יכול, דרך קבע או דרך ארעי, לדאוג לענייניו, כולם או מקצתם..." מלמד, כי ניתן למנות אפוסטרופוס קבוע או זמני (ארעי) למכלול ענייניו של החסוי או למקצתם. עם זאת, יש צורך להגדיר בצורה מפורטת ומדויקת מה הם אותם תחומי חיים שבהם אינו מתפקד ואינו מסוגל לדאוג להם. בנוסח זה כבר לא מדובר באותה "אי-יכולת" כוללת, המאפיינת את הזקן שהוכרז כפסול דין.

מינוי אפוסטרופוס ל"אדם אחר שאינו יכול לדאוג לענייניו" אינו מגביל את האוטונומיה של הזקן החסוי וכשרותו המשפטית באותה דרגת חומרה, כפי שנעשה לגבי פסולי דין. לכן, בידי החסוי האפשרות לבצע פעולות משפטיות מסוימות. אולם, עדיין מדובר בפגיעה משמעותית באוטונומיה של הזקן, שכן האפוסטרופוס יוכל להגיש צו מניעה נגד פעולה עתידית של חסוי; החסוי חייב למלא אחרי הוראות האפוסטרופוס בענייני האפוסטרופוסות שנקבעו על ידי בית המשפט ובעיקר, האפוסטרופוס יכול לנהל בפועל את ענייניו של החסוי (בהנחה שבית המשפט העניק לו סמכות זו), לרבות ניהול חשבון הבנק שלו, ניהול נכסיו, קבלת החלטות בענייניו הרפואיים, מקום מגוריו ועוד.¹⁹

בפועל, אם כך, על אף שההשלכות החוקיות של מינוי אפוסטרופוס מכוח סעיף 33(א) (4) אמורות להיות הרבה יותר צרות ומוגבלות מאשר מינוי אפוסטרופוס בשל הכרזת זקן כפסול דין, הרי במציאות המצב שונה. זאת, משום שבתי המשפט אינם תמיד מקפידים על האבחנה בין המקרים, או אינם מקפידים לעצב את צו האפוסטרופוסות באופן התואם במדויק לאי היכולות הקונקרטיות של האדם הזקן.

מגיש הבקשה

על פי סעיף 33(ב) לחוק, בקשה למינוי אפוסטרופוס אפשר שתוגש על ידי בן זוגו או קרובו של האדם או בידי היועץ המשפטי לממשלה או בא כוחו. מכאן, שלעובד סוציאלי לחוק הכשרות המשפטית והאפוסטרופוסות אין סמכות להגיש בקשה למינוי אפוסטרופוס, אך יש לו תפקיד מכריע בכל הנוגע למינוי אפוסטרופוס לזקן, כמפורט להלן.

18 ע"א 4377/04 גורן הולצברג נ' מירז, לעיל ה"ש 9, בעמ' 15, 16.

19 סעיף 53 לחוק הכשרות המשפטית והאפוסטרופוסות וכן תקנות הכשרות המשפטית והאפוסטרופוסות (ד' - כים להשקעת כספי חסוי), התש"ס - 2000 וכן תקנות הכשרות המשפטית והאפוסטרופוסות (סדר הדין וביצוע), התש"ל - 1970.

תפקיד העובד הסוציאלי לחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופוסות

1. הנעת הליכי מינוי אפוטרופוס: במקרים רבים, העובד הסוציאלי הוא הגורם המניע את ההליך של מינוי אפוטרופוס וזאת באחת משתי הדרכים הבאות: הראשונה, הפניית בני משפחה של הזקן הזקוק לאפוטרופוס לבית המשפט, כדי שהם יגישו את הבקשה; השנייה, בקשה יזומה של העובד הסוציאלי למינוי אפוטרופוס וזאת באמצעות פנייה לבא כוח היועץ המשפטי לממשלה, כדי שהוא יגיש את הבקשה למינוי אפוטרופוס. פנייה זו נעשית לרוב כאשר מדובר בזקנים ערירים או בזקנים שבני משפחתם אינם בקשר עמם או מתעללים ו/או מזניחים אותם.
2. הגשת תסקיר: בהליך מינוי של אפוטרופוס, לעתים קרובות, בית המשפט פונה בבקשה לעובד סוציאלי לחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופוסות לשם מתן תסקיר. בתסקיר העובד הסוציאלי מחווה את דעתו המקצועית, האם אכן הזקן זקוק לאפוטרופוס והאם המבקשים להתמנות לאפוטרופוסות מתאימים לכך. כמובן, כפי שמתבקש מאמות המידה המקצועיות, וכפי שיפורט בהמשך, הכנת התסקיר מחייבת את העובד סוציאלי לברר את מכלול הנתונים והעובדות הנוגעים לבקשה. במסגרת זו, על העובד הסוציאלי לבקר באופן אישי את האדם הזקן, שאליו מתייחסת הבקשה, לדבר איתו, לברר את עמדתו ואת מידת ההצדקה לבקשה. כמו כן, על העובד הסוציאלי לדבר עם בני המשפחה ולברר את עמדתם, לרבות המניעים והסיבות העומדים בבסיס הבקשה, וכן לברר את מכלול הנסיבות האופפות את הבקשה ואת מידת היכולת ליתן מענה לצרכים אף ללא מינוי אפוטרופוסות. במסגרת זו, אם העובד הסוציאלי לחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופוסות סבור, לאור היכרות מעמיקה עם החסוי, כי אין מקום למינוי זה או שיש מקום להסתפק במינוי חלקי, הוא רשאי להביע את עמדתו המקצועית המנומקת בפני בית המשפט (ראשי פרקים לכתיבת תסקיר ראו בנספח מספר 2, המופיע בסוף הפרק).
- חשוב לזכור, כי בהקשר זה, העובד הסוציאלי לחוק משמש כזרועו הארוכה של בית המשפט וכי לחוות דעתו המקצועית בתסקיר יש משקל משמעותי ביותר בהליך מינוי של אפוטרופוס. על אף שבית המשפט אינו מחויב לפנות לעובד סוציאלי לחוק לשם קבלת תסקיר, הדבר נעשה כעניין שבשגרה.²⁰ יש לציין, כי כאשר מדובר בבקשה יזומה של עובד סוציאלי, המוגשת על ידי בא כוחו של היועץ המשפטי לממשלה, כבר בשלב הבקשה יש לצרף חוות דעת של עובד סוציאלי, התומך בבקשה ומבהיר מדוע יש מקום למנות אפוטרופוס.

20 דוח מבקר המדינה דוח שנתי 354 "פיקוח על הטיפול בחסויים" (2004) www.pigur.co.il

3. חקירה: לשם מתן חוות דעת מוסמכת (תסקיר), על העובד הסוציאלי לחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופוסות להיטיב להכיר את החסוי ואת המבקש להתמנות כאפוטרופוס. העובד הסוציאלי יוצא לשטח, מבקר את החסוי, מדבר עם המבקש להתמנות לאפוטרופוס ועם כל הגורמים הרלוונטיים האחרים למינוי. סמכויות החקירה של עובד סוציאלי לחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופוסות, בכל הנוגע למינוי אפוטרופוס, מעוגנות בסעיף 70 לחוק הקובע כדלהלן: "עובד סוציאלי שנתמנה לעניין חוק הסעד (סדרי דין בענייני קטינים, חולי נפש ונעדרים), התשט"ו - 1955, רשאי בעניין לפי חוק זה שאינו תלוי ועומד בבית המשפט ואם ראה צורך בכך להגנתו של קטין, של פסול דין, של חסוי או של אדם הזקוק לאפוטרופוסות, לחקור כל מי שהוא סבור שיש לו ידיעות הנוגעות לאותו אדם, וחייב הנחקר לענות עובד הסוציאלי תשובות כנות ומלאות, זולת אם התשובה עלולה להפלילו. ורשאי העובד הסוציאלי, אם הורשה לכך על ידי בית המשפט, להיכנס לכל מקום בו נמצא או עשוי להימצא אדם כאמור". המשמעות המעשית של הוראה זו היא, כי בפועל לעובד הסוציאלי ישנן סמכויות רחבות על מנת לאסוף את כל המידע הנוגע לבקשה. אם הוא נתקל במצב של אי-שיתוף פעולה או התנגדות לפעולותיו, הוא רשאי לבקש את עזרת בית המשפט לשם ביצוע תפקידו וקבלת המידע הנדרש לו, על מנת להגיש את התסקיר השלם והמקצועי ביחס להצדקה למינוי אפוטרופוס.

תפקיד האפוטרופוס ואמות המידה לקבלת החלטותיו

אפוטרופוס מחויב לדאוג לעניינים שנמסרו לו על ידי בית המשפט (סעיף 39 לחוק) ורק לעניינים אלה. כפי שצוין, ניתן למנות אפוטרופוס לתקופה מוגבלת (מינוי זמני). כך, למשל, אם מדובר בזקן הזקוק להתערבות רפואית, אך בשל מצבו אינו מסוגל ליתן הסכמה לכך וסביר להניח כי לאחר ההתערבות רפואית מצבו ישתפר, המינוי צריך להיות מוגבל בזמן (זמני) ולגוף בלבד.²¹ תוכן האפוטרופוסות יכול להיות מגוון ולכלול אפוטרופוסות "כוללת" (דהיינו, על מכלול תחומי הרכוש והגוף של החסוי) או יכול להיות צר ו"תפור" אישית להיעדר היכולות של החסוי (לדוגמה, אפוטרופוסות לצורך ניהול חשבון הבנק בלבד של החסוי, או אפוטרופוסות לצורך קבלת החלטת למעבר של החסוי מהקהילה למסגרת מוסדית). לבסוף, יש לזכור, כי ניתן למנות יותר מאפוטרופוס אחד: אפשר למנות

21 כל זאת בכפוף לכך, שהזקן לא ייפה כוחו של אחר לקבל החלטות רפואיות במקומות - ייפוי כוח על פי סעיף 16 לחוק זכויות החולה התשנ"ו - 1996.

שני אפוטרופוסים (או יותר) במשותף, או לפצל את האפוטרופוס לנשאים שונים. לדוגמה: אפוטרופוס לרכוש - לפלוני; אפוטרופוס על הגוף - לאלמוני. ההחלטה הסופית חייבת להינתן בכל מקרה לגופו של עניין. על בסיס הנסיבות המיוחדות ועל יסוד עקרונותיו של החוק, לפיהם יש למנות כאפוטרופוס רק את "מי שנראה לו בנסיבות העניין מתאים ביותר לטובת החסוי" (כאמור בסעיף 35 לחוק).

אפוטרופוס לרכושו של חסוי יכול לקבל החלטות עבור החסוי והוא, כאמור, מנהל בפועל את ענייניו של החסוי, כולל ניהול חשבון הבנק, ניהול נכסיו וביצוע פעולות משפטיות בשמו של החסוי. בנוסף לכך, בסמכותו להגיש צו מניעה נגד פעולה עתידית של החסוי. החסוי חייב למלא אחרי הוראות האפוטרופוס (סעיף 43 לחוק). במקרים מסוימים, נותרת בידי החסוי הכשרות לבצע פעולות משפטיות מסוימות. יש לציין, כי למרות האפשרות למנות אפוטרופוס לעניינים מסוימים, לרוב המינויים נעשים ללא הגבלות כלשהן ומעניקים לאפוטרופוס סמכויות רחבות ביותר.²²

החוק מגדיר וקובע, כי אמת המידה לקבלת ההחלטות על ידי האפוטרופוס היא כדלקמן: "במילוי תפקידיו חייב האפוטרופוס לנהוג לטובת החסוי כדרך שאדם מסור היה נוהג בנסיבות העניין". אך בד בבד, החוק מוסיף וקובע, כי "בענייני האפוטרופוס חייב האפוטרופוס לשמוע את דעת החסוי אם הוא מסוגל להבין בדבר וניתן לברר דעתו". השילוב הזה בין החובה לשמוע את דעתו של החסוי (אם הדבר אפשרי) לבין החובה לפעול ל"טובת החסוי", יוצרת לעתים דילמות לא קלות, שעליהן נרחיב בהמשך.

מי יכול להתמנות כאפוטרופוס?

לתפקיד האפוטרופוס יכול להתמנות, בין השאר, יחיד, תאגיד או האפוטרופוס הכללי (סעיף 34 לחוק).²³ כפי שצוין לעיל, בית המשפט מוסמך למנות יותר מאפוטרופוס

22 ישראל דורון (2008). "הבלתי נראים: זקנים בצל אפוטרופוס משפטית" הדרה חברתית וזכויות אדם בי ראל בתוך: יאיר רון, ישראל דורון וורד סלונים-נבו (עורכים). תל אביב: רמות, אוניברסיטת תל אביב.

23 סעיף 34 לחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופוס קובע: יכול להתמנות אפוטרופוס אחד מאלה: 1. יחיד;

2. תאגיד;

3. האפוטרופוס הכללי;

4. ועדת אפוטרופוסות לנפגעי השואה לגבי נפגעי השואה שהרכבה:

• נציג משרד הבריאות;

• נציג גוף המטפל בענייני נפגעי השואה.

• מינה בית המשפט תאגיד להיות אפוטרופוס, רשאי הוא לקבוע יחיד שיבצע את תפקידי האפוטרופוס מטעם התאגיד.

אחד וכן בית המשפט מוסמך לפצל את תחומי האחריות בין אפוסטרופוסים שונים. לבסוף, ההחלטה הסופית בגדון נתונה לבית המשפט על פי עקרון טובת החסוי. לפיכך, הסכמת בני משפחה, או בקשה של החסוי, הגם שהם בהחלט רלוונטיים, אינם מחייבים את בית המשפט או את העובדים הסוציאליים על פי החוק.

מסמכים נדרשים

לבקשה למינוי אפוסטרופוס יש לצרף:

1. תעודה רפואית: המתארת את מצבו הבריאותי של החסוי והאם הוא זקוק לאפוסטרופוס. אם הבקשה היא להכרזה על הזקן כפסול דין - הדבר חובה. אם הבקשה היא למינוי אפוסטרופוס בשל כך שאדם אינו מסוגל לדאוג לענייניו, הרי שהנחיה זו תקפה לרוב הפניות לבית המשפט, למעט מקרים חריגים, כגון חשש מבוסס שהזקן אינו יכול לדאוג לענייניו כולם או מקצתם (מצבי ניצול כלכלי) ואין אפשרות לצרף תעודה רפואית. סעיף 36 לחוק הכשרות קובע, כי על בית המשפט לשמוע את דעת החסוי לפני המינוי, אם הוא מסוגל להבין בדבר וניתן לברר דעתו. לאור זאת, על חוות הדעת הרפואית לציין האם החסוי מסוגל להביע בפני בית המשפט את עמדתו לעניין האפוסטרופוס. התעודה הרפואית צריכה להינתן על ידי רופא אשר מומחיותו בתחום הבריאותי, שממנו הזקן סובל. חוזר מינהל הרפואה במשרד הבריאות (חוזר 10/2006) קובע, כי תעודת רופא מומחה תינתן על ידי מומחה באחד התחומים הבאים: גריאטריה, פסיכיאטריה, נירולוגיה, רפואת משפחה, רפואה פנימית. ועוד קובע החוזר, כי מומלץ שהתעודה תינתן על ידי רופא מומחה בתחום הרלוונטי למחלתו של המטופל, הגורמת למצב המצריך מינוי אפוסטרופוס (ראו סעיף 9.3.1).

2. כתבי הסכמה: ככל שהדבר ניתן, יש לצרף כתבי הסכמה של בני משפחת החסוי (קרובים מדרגה ראשונה), שבהם הם מביעים את הסכמתם למינוי האפוסטרופוס על החסוי.

3. כתב ערובה: בבקשה למינוי אפוסטרופוס על רכוש.

4. תצהיר של מבקש הבקשה התומך בבקשה ואף כולל את הסכמת המבקש להתמנות לאפוסטרופוס. אם האפוסטרופוס המיועד אינו המבקש, יש לצרף הסכמה של האפוסטרופוס המיועד. כך, למשל, כאשר המבקש הוא בא כוחו של היועץ המשפטי לממשלה והאפוסטרופוס המיועד הוא תאגיד.

דילמות אתיות

מוסד האפטרופסות מבוסס על התפיסה הפטרנליסטית, המייחסת למדינה את הזכות והחובה להגן על אותם אנשים אשר אינם יכולים לדאוג לענייניהם. עם זאת, הגבלת כשרותו של האדם מונעת ממנו לקבל החלטות ולעצב את חייו, כפי שהוא רואה לנכון. מכאן, שהגבלה זו פוגעת באוטונומיה של הפרט ובחירותו. לאור זאת ולאור חוק יסוד כבוד האדם וחירותו, יש לפרש עילה זו באופן מצומצם, כפי שעולה מפסק דין "ד"ר דבורה כהן"²⁴:

בהפעלת הסמכות, יש לצאת מנקודת מוצא נורמטיבית, שהיא זכות היסוד של כל אדם - וקשיש בכלל זה - להגנה על כבודו, על פרטיותו, על קניינו ועל האוטונומיה האישית שלו. זכויות אלה, שהיו מאז ומתמיד עמודי תווך בשיטתנו המשפטית, מעוגנות כיום בחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו. לאור זאת, בית המשפט ממשיך וקובע: על פגיעה כזו להיות שלא מעבר למידה הראויה ולא למעלה מן הדרוש.

קביעה זו צריכה, אם כך, לשמש מצפן מקצועי עבור העובד הסוציאלי בכל הנוגע למעורבותו בהליך של מינוי אפטרופוס.

על מנת להבטיח, כי הפגיעה באוטונומיה של הפרט תהיה לתכלית הראויה ובמידה הנדרשת, להלן מספר המלצות בטרם מינוי אפטרופוס:

- יש לפעול למינוי אפטרופוס רק במקרים של ירידה משמעותית בכושרו קוגניטיבי והנפשי של הזקן, אשר בגינה אינו יכול לדאוג לענייניו.
- יש לפעול במידת האפשר למינוי אפטרופוס זמני בלבד.
- במידת האפשר, יש לפעול למינוי אפטרופוס לעניינים מסוימים בלבד, כגון לגוף או לרכוש, או לחלק מהרכוש, או לשם התערבות רפואית ייחודית. כך, למשל, אפשר להותיר בידי החסוי את ניהול ענייניו הכספיים עד לסכום מסוים.
- יש לבחון חלופות אחרות למינוי אפטרופוס, כגון:
 1. רישום הערת אזהרה על נכסיו של הזקן, כך שלא יעשו בהם פעולות ללא אישור בית המשפט. זאת, במקרים שבהם קיים חשש לניצול מצבו של הזקן והוצאת נכסים אלו מידי שלא כדין.

24 א 1233/94 ד"ר דבורה כהן נ' היועץ המשפטי לממשלה, תק-על 95(4) 217 (1995). ולעניין זה ראה גם: אנגלרד, לעיל ה"ש 9, בעמ' 15 ו-25.

2. מומלץ לבדוק אם יש הנחיות מקדימות או ייפוי כוח תקפים, כגון: ייפוי כוח לטיפול רפואי מתוקף חוק זכויות החולה.²⁵
3. מינוי מקבל גמלה במקום האדם הזקן

חוק ההגנה על חוסים, התשכ"ו - 1966

חוק נוסף, אשר באמצעותו ניתן לפעול להגנת הזקן, הוא חוק ההגנה על חוסים. חוק זה מורכב מארבעה פרקים, הכוללים: פרק א': הגדרות של המונחים השונים המופיעים בחוק; פרק ב': "הגנה מפני ניצול"; פרק ג': "הגנה על שלומו של החוסה"; פרק ד': מסמיך את השר להתקין תקנות לשם ביצוע החוק.

פרק ב' לחוק, שכותרתו "הגנה מפני ניצול", מיועד לתת מענה לשימוש שנעשה על ידי בני משפחה או אחראים אחרים של החוסים - קטין שלא מלאו לו 14 שנה או מי שמפאת נכות, ליקוי בשכלו או זיקנה אינו מסוגל לדאוג לצורכי חייו. זאת, כדי להסב את תשומת לב הציבור או להפעיל לחץ על רשויות המדינה לעניין, שהאחראים מעוניינים בו, כגון קיבוץ נדבות, קבלת טיפול, תמיכה כספית. תופעה זו הייתה שכיחה בתקופה שבה נחקק החוק, דהיינו בשנות ה-60 של המאה הקודמת. פרק ב' לחוק בא להרתיע משפחות מניצול חוסים לצורכיהם, לגרום להפסקת התופעה ובכך להגן על שלומם הפיזי והנפשי של החוסים. להשגת מטרה זו עושה הפרק שימוש במשפט הפלילי, קרי, מטיל סנקציה פלילית (ענישה) על המנצלים חוסים לעניינים שונים.

25 כאמור, בינואר 2012 משרד המשפטים הציע תיקון משמעותי לחוק הכשרות - תזכיר חוק: חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות (ייפוי כוח מתמשך, הנחיות מקדימות והוראות שונות), התשע"ב - 2012. הצעה זו כללה, בין השאר, יצירת מושג משפטי חדש של "ייפוי כוח מתמשך", שיאפשר לאדם, בזמן היותו כשיר, למנות מיופה כוח, שיהיה מוסמך לפעול בענייניו ולקבל החלטות בשמו, כאשר הוא כבר לא יהיה כשיר לכך. ייפוי הכוח יוכל להינתן לגבי ענייני האישיים של אדם, לרבות ענייני הרפואיים, כולם או חלקם ("מיופה כוח לעניינים אישיים"), או לגבי ענייני רכוש, כולם או חלקם ("מיופה כוח לענייני רכוש") והוא יוכל להינתן גם לעניין מסוים - אישי או רכוש. בנוסף לכך, ההצעה כוללת את האפשרות לתת הנחיות מקדימות במסגרת ייפוי כוח מתמשך (דהיינו, לתת הנחיות מקדימות למיופה הכוח, שבהן יפרט את רצונו לגבי החלטות עתידיות שיתקבלו בשמו או פעולות שיינקטו בשמו על ידי מיופה הכוח, כאשר הוא עצמו יחדל להיות מסוגל להבין בעניינים שלגביהם ניתנו ההנחיות המקדימות. ההצעה אף כוללת את האפשרות להורות על הנחיות מקדימות גם ללא מינוי מיופה כוח, קרי למקרה שבו בית המשפט ימנה לו בעתיד אפוטרופוס.

לדברי כרם,²⁶ "אף על פי שחוק ההגנה על חוסים חוקק בשנת 1966, רק כשני עשורים לאחר מכן, בשנת 1985, הוחלט על הצורך לעשות שימוש נרחב בחוק ההגנה על חוסים. בשלב זה, התופעה שפרק ב' בא לטפל בה דעכה, ומאז עבודתם של העובדים הסוציאליים לפי החוק מתמקדת בפרק ג' לחוק".²⁷

פרק ג', אשר כותרתו "הגנה על שלומו של חוסה", מיועד להעניק הגנה רחבה יותר לזקנים חוסים ולחוסים בגירים אחרים מפני התעללות, הזנחה והזנחה עצמית, הן כאשר התנהגויות אלו נעשות בפרהסיה והן כאשר הן מתרחשות בביתו של הזקן, ברשות היחיד. יתרה מכך, אם פרק ב' עשה שימוש במשפט הפלילי, הרי פרק ג' עושה שימוש בהתערבויות בעלות אופי טיפולי.

פרק ג' מעניק סמכות בלעדית לעובד סוציאלי לחוק ההגנה על חוסים לפעול למען הגנת החוסה, כפי שעולה מסעיף 4 לחוק, הקובע: "היה עובד סוציאלי לחוק ההגנה על חוסים סבור, כי שלומו הגופני או הנפשי של חוסה בגיר נפגע, או עלול להיפגע, פגיעה חמורה מהיעדר טיפול ראוי, וכי למניעת הסכנה יש צורך בהוראת בית משפט, משום שאין החוסה או האחראי עליו מסכימים לטיפול הדרוש, רשאי הוא לפנות לבית המשפט בבקשה ליתן הוראות לעניין זה".

בטרם העובד הסוציאלי לחוק ההגנה על חוסים ניגש לבית המשפט בבקשה למתן הוראות עליו לבחון את הסוגיות הבאות: האם הזקן הוא אכן "חוסה" והאם יש "פגיעה חמורה בשלומו"?

מיהו חוסה?

סעיף 1 לחוק קובע, כי חוסה הוא "קטין שלא מלאו לו 14 שנה או מי שמפאת נכות, ליקוי בשכלו או זיקנה אינו מסוגל לדאוג לצורכי חייו". זהו החוק היחיד בהקשר הנדון, שמאזכר במפורש זיקנה כמאפיין המשליך על מסוגלות האדם לדאוג לצורכי חייו. להבנתנו, כדי שהזקן יוגדר כחוסה יש צורך להראות, שהיעדר המסוגלות לדאוג לצורכי חייו היא תוצאה של פגיעה כלשהי ביכולת השיפוט שלו. במילים אחרות, "זיקנה" כשלעצמה, איננה "סיבה" לחוסר יכולת לדאוג לצורכי חיים ולכן, זקן שאינו יכול לדאוג לצורכי חייו בשל מוגבלות פיזית בלבד לא יוגדר כחוסה אם לא נלוות לה מגבלה ביכולת ההבנה וההערכה של המידע הנוגע למצבו או יכולת ההערכה של

26 כרם, ב.צ. (2002). הגנה על זקנים: החלת חוקים מדריך למטפלים 11 (מהדורה שנייה מתוקנת).

27 כרם, שם, בעמ' 16; דורון, לעיל הערה 1, בעמ' 95. כמו כן, ראה הוראה 4.15 לתע"ס (2009). תפקידו ודרכי עבודתו של פקיד סעד על פי חוק ההגנה על חוסים.

ההשלכות הנובעות מהחלטותיו (או מהיעדרן). עם זאת, אם הזקן אינו דואג לצורכי חייו בשל חשש וחרדה מתגובת האחראי או תלות של הזקן באחראי עליו, אזי ניתן יהיה להגדירו כחוסה.

מיהו "אחראי לחוסה"?

לפי החוק: "אחראי לחוסה - הורה, לרבות הורה חורג, מאמץ, אפוטרופוס או מי שהחוסה נמצא במשמורתו או בהשגחתו, או מי שהחוסה נתון באותה שעה להשפעתו". החוק מאמץ גישה מרחיבה למושג "אחראי לחוסה" ולכן מעגלי האחריות מתייחסים לא רק אל המעגלים המשפחתיים (לדוגמה, הורה) ואל המעגלים הפורמליים (לדוגמה, אפוטרופוס), אלא כוללים גם מעגלים לא פורמליים (השגחה או השפעה), היכולים לכלול קשת רחבה של אנשים הבאים במגע עם הזקן. כך, למשל, מטפל פורמלי (כגון מטפל זר) או אפילו מטפל לא פורמלי (שכן, שבאופן מתמשך מטפל בזקן) יכולים להיכלל בהגדרה זו.

מהי פגיעה חמורה?

כאמור, החוק מתמקד במתן מענה למקרים של פגיעה חמורה בשלומו הגופני והנפשי של הזקן.

סעיף 4 לחוק קובע, כי פגיעה בבקשה להכיר באדם כ"חוסה" תהיה כאשר עובד סוציאלי לחוק סבור, כי "שלומו הגופני או הנפשי של חוסה בגיר נפגע, או עלול להיפגע, פגיעה חמורה מהיעדר טיפול ראוי".

מה משמעותו של המונח "פגיעה חמורה"? מלשון החוק, האומר "פגיעה חמורה מהיעדר טיפול ראוי" עולה, כי ניתן להפעיל את הסמכות רק במקרים חמורים, חריגים וקיצוניים ביותר, כאשר הזקן הנמצא בסכנה וזקוק לטיפול. אין סמכות לעשות שימוש בחוק במקרים פשוטים או בעניינים של מה בכך.²⁸ ניתן לפרש מונח זה בדומה למונח "סכנה חמורה", המוגדר בסעיף 2 לחוק זכויות החולה כ"נסיבות שבהן אדם מצוי בסכנה לחייו או קיימת סכנה, כי תיגרם לאדם נכות בלתי הפיכה אם לא יינתן לו טיפול רפואי". כמו כן, סעיף זה קובע, כי סכנה חמורה היא סכנה הדורשת מתן טיפול

28 ישראל דורון. (2002). הדיבר החמישי: עיון בסוגיות מתחום הזיקנה והמשפט 28.

רפואי בהקדם, אך אינו צריך להיות כזה אשר ביצעו דרוש בדחיפות באופן מיידי.²⁹
נראה לנו, שפרשנות זו ראויה גם כשמדובר בטיפול רפואי, סיעודי ו/או השגחה.

סוגי צווים

מסעיפים 5 - 7 לחוק עולה, כי לבית המשפט סמכות להורות על אחת או יותר משלוש ההתערבויות הבאות:

1. מתן הוראה הנראית לו דרושה לשמירת שלומו הגופני והנפשי של החוסה: סעיף 5 לחוק הקובע, כי "הוגשה בקשה לפי סעיף 4, ישמע בית המשפט את העובד הסוציאלי לפי חוק ההגנה על חוסים ואת האחראי לחוסה ואת החוסה אם הוא מסוגל להבין בעניין, ואם ראה טעם לבקשה, רשאי הוא ליתן כל הוראה הנראית לו דרושה לשמירת שלומו הגופני והנפשי של החוסה". מלשון החוק לא ברור באילו הוראות מדובר, אך כדי שניתן יהיה לתת הוראות מעין אלו צריכים להתקיים שני תנאים: (א) זקן שהוא חוסה, קרי, שאינו יכול לדאוג לצורכי חייו; (ב) זקן ששלומו הגופני או הנפשי נפגע או עלול להיפגע פגיעה חמורה מהיעדר טיפול ראוי (להוראות השונות שניתן להורות במסגרת סעיף זה נתייחס בהמשך).

2. העברת הזקן למסגרת מוסדית: סעיף 7 לחוק מעניק סמכות לבית המשפט להעביר את החוסה מרשות האחראי לו לבית חולים כללי או למעון: "ראה בית המשפט שאין דרך אחרת להבטיח שלומו הגופני או הנפשי של חוסה בגיר, אלא בהעברתו למעון או לבית חולים, יורה לעשות כן לתקופה שלא תעלה על שישה חדשים ובלבד שהעברה לבית חולים לחולי נפש תיעשה לפי החוק לטיפול בחולי-נפש...." מן הכתוב עולה, כי לבית המשפט יש סמכות להורות על התערבות זו רק כשאין דרך אחרת להבטיח את שלומו של החוסה, קרי, כמוצא אחרון (Last restrictive order) ולתקופה שלא תעלה על שישה חודשים. אם יש צורך בהארכה, על העובד הסוציאלי לחוק לפנות בשנית לבית המשפט, או לפעול למינוי אפוטרופוס אשר יקבע את המשך שהותו במוסד. כמו כן, בית המשפט אינו מוסמך להורות על אשפוז במסגרת פסיכיאטרית או על טיפול מרפאתי כפוי, שהם בסמכותו של הפסיכיאטר המחוזי (חוק לטיפול בחולי נפש).

3. מתן טיפול רפואי בניגוד לרצון החוסה: סעיף 6 לחוק, המתייחס למתן טיפול רפואי בניגוד לרצון החוסה, קובע בסעיף 5, כי "לא יורה בית המשפט על טיפול רפואי בניגוד

29 קרקו-אייל נילי. (2008). דוקטרינת ההסכמה מדעת בחוק זכויות החולה, תשנ"ו-1996, 426, 427.

לרצונו של חוסה בגיר, אלא אם היה החוסה לקוי בשכלו או שהוא מתנגד לטיפול מטעמים לא סבירים". דהיינו, בנוסף לכך שמדובר בחוסה ששלומו הגופני או הנפשי נפגע או עלול להיפגע פגיעה חמורה, יש צורך להראות קיומו של אחד מהתנאים הבאים: החוסה לקוי בשכלו או מתנגד מטעמים לא סבירים. על כן, אם הבקשה היא למתן טיפול רפואי בניגוד לרצון החוסה, על עובד סוציאלי לחוק לברר האם החוסה לקוי בשכלו או האם הוא מתנגד מטעמים לא סבירים.

מיהו לקוי בשכלו?

החוק אינו מגדיר ומפרש מונח זה. להבנתנו, יש מקום לפרש מונח זה במקרים שבהם נפגע כושר השיפוט של החוסה באופן מהותי וברמת חומרה משמעותית יותר מחוסה "רגיל". זאת, מחמת מצבו הנפשי, הקוגניטיבי או הגופני (למשל היותו חסר הכרה),³⁰ במובן של אבדן היכולת להבין את המידע הרלוונטי לקבלת ההחלטות בעניינו או הערכת המשמעות וההשלכות הנובעות מההחלטה. כפי שבמינוי אפוסטרופוס אין אבחנה מהותית בין לקות שכלית לנפשית לעניין ההצדקה למינוי אפוסטרופוס, אף בחוק ההגנה על חוסים אין מקום לאבחנה מעין זו, שכן תכלית החוק היא להגן על החוסה הזקוק לטיפול רפואי כאשר כושר שיפוטו לקוי, או כשהוא מתנגד מטעמים לא סבירים.³¹

טעמים לא סבירים

סעיף 6 לחוק קובע, כי ניתן לכפות טיפול רפואי על חוסה, אף אם אינו לקוי בשכלו, אם והתנגדותו לטיפול נובעת מטעמים לא סבירים. מהו טעם לא סביר? החוק אינו מגדיר זאת. סוגיה זו מורכבת ביותר וקצרה היריעה מלדון בה לעומק ובהיקף הנדרש. בתמצית נציין, כי להבנתנו, "טעם לא סביר" ייחשב ככזה כאשר הסירוב נובע ממניעים "חיצוניים" ולא רציונליים (בניגוד לנימוקים "פנימיים" דתיים ו/או ערכיים-אישיים). נימוקים דתיים או ערכיים-אישיים יכולים להיות אמונה בתפיסה, לפיה על אדם להיקבר כאשר גופו שלם כדי להיות מסוגל לקום מקברו בימות המשיח, או אמונה

30 שם.

31 הרחבה זו ניתן לעשות על פי כלל הלב-הפרשני של "השלמת החסר" באמצעות היקש לדין אחר ובמ - רה זה חוק זכויות החולה על הכלל הלב פרשני "השלמת החסר". ראו: אהרן ברק. (2004). שופט בחברה דמוקרטית 214.

ברפואה טבעית, המתנגדת לשימוש בטכנולוגיה ככלי לריפוי. הגם שניתן לחלוק על הרציונליות או על הבסיס לאמונות ולערכים אלה, אין בהם כדי להפוך את ההחלטה ל"לא סבירה". לעומת זאת, סירובו של אדם זקן להתאשפז בשל חשש לא מבוסס שיפרצו לביתו בתקופת היעדרותו או כאשר הוא מסרב לטיפול בשל חרדה מהליך ההתערבות הרפואית (שאין בה סיכון ממשי), כאשר הליך זה אמור לשפר באופן משמעותי את מצבו הרפואי, שיפור שהוא מעוניין בו, הרי אלה יכולים להיכלל בהגדרה של "טעם לא סביר". הסיבה לכך היא, שסירוב מעין זה אינו משקף אמונה או ערך בסיסי בתפיסת עולמו של היחיד, אלא יותר "כניעה" לטעם חיצוני ה"כופה" את הרצון של האדם. חשוב להדגיש, כי על ההתערבות המוצעת לשפר במידה ניכרת את מצבו הרפואי של החוסה (על פי תעודה רפואית).

להבנתנו, הסדר זה משקף את התפיסה, כי ככל שרמת ההתערבות באוטונומיה של הפרט קיצונית יותר, כן יידרשו תנאי סף חמורים יותר להפעלתה של ההתערבות. על כן, האפשרות הנתונה לבית המשפט על פי סעיף 5 לחוק "ליתן כל הוראה הנראית לו דרושה לשמירת שלומו הגופני והנפשי של החוסה" - הוראה שכדי להורות עליה די בכך, שהזקן הוא חוסה ויש פגיעה או חשש לפגיעה חמורה בשלומו הפיזי ו/או הנפשי - מתייחסת להוראות, שפגיעתן באוטונומיה של הזקן מצומצמת יותר מאשר העברתו למסגרת מוסדית או מתן טיפול רפואי בניגוד לרצונו. כך, למשל, הוראות מעין אלו יכולות לכלול: הוראה לחוסה או לאחראי עליו לאפשר כניסת מטפלת, פיקוח של עובד סוציאלי, ניקיון הדירה, מתן הוראה לאחראי על החוסה לאפשר לחוסה לבקר במרכז יום, ועוד. עם זאת, נבקש לחלוק על הקביעה, כי הוצאת הזקן מביתו למסגרת מוסדית בהתאם לאמור בסעיף 7 לחוק, היא התערבות פוגענית פחות ממתן טיפול רפואי כפוי. זאת, בפרט לאור העובדה, כי במקרים רבים הוצאת הזקן היא למחלקה מוגנת של אנשים עם דמנציה, השוללת את חירותו של הזקן. על כן, להבנתנו, יש להפעיל התערבות זו רק בהתקיים אותם תנאים המאפשרים מתן טיפול רפואי. קרי, הוצאה למסגרת מוסדית תתאפשר רק כאשר מדובר בחוסה, שהוא לקוי בשכלו או מתנגד מטעמים לא סבירים וקיימת פגיעה או חשש לפגיעה חמורה בשלומו הפיזי או הנפשי. עם זאת יש להדגיש כי כאשר מדובר באנשים עם דמנציה, התנאי של "טעמים לא סבירים", אינו רלבנטי שכן די בכך להוכיח לקות שכלית-קוגניטיבית. מאידך, כאשר מדובר בהשמה של זקנים חוסים במחלקה סיעודית, הרי שבדומה לכפיית התערבות רפואית, יש מקום לכפות התערבות זו אף אם הזקן מתנגד בשל "טעמים לט סבירים".

שינוי החלטות

סעיף 8 אשר כותרתו "שינוי החלטות" קובע: "הוראה שניתנה לפי הסעיפים 5 עד 7 רשאי בית המשפט בכל עת, לפי בקשת החוסה, האחראי לו, העובד סוציאלי לפי חוק ההגנה על חוסים או כל אדם אחר, שההוראה ניתנה לו, לשנותה, לקצר או להאריך תקפה, לחדשה או לבטלה". עיקרון זה מבטא את התפיסה הכללית הנוגעת לכלל חוקי ההגנה הנסקרים להלן, לפיהן ההחלטות הן אף פעם לא "סופיות": תמיד ניתן לשנותן, לתקנן או לבטלן, אם המציאות מחייבת זאת. ההנחה היא, שמצבם הקוגניטיבי והתפקודי של אנשים זקנים איננו סטטי אלא דינמי: אדם שהיה כשיר בעבר יכול לאבד את כשרותו, ולהיפך. לאחר שהבהרנו את סעיפים 4 עד 7 לחוק והתייחסנו בקצרה לאותם מונחי יסוד הנוגעים להחלת החוק נתייחס עתה אל סמכויותיו של עובד סוציאלי לחוק ההגנה על חוסים.

סמכויותיו של העובד הסוציאלי לחוק ההגנה על חוסים

לעובד סוציאלי לחוק ההגנה על חוסים מספר סמכויות:

1. סמכות שבשיקול דעת לייזום הליכים: על פי סעיף 4 לחוק הקובע, כי "היה עובד סוציאלי לפי חוק ההגנה על חוסים סבור..." עולה, כי לעובד הסוציאלי לחוק ההגנה על חוסים סמכות שבשיקול הדעת האם לפנות לבית המשפט בבקשה למתן הוראות. שיקול הדעת הזה כפוף לאמות מידה מקצועיות-טיפוליות (מה הוא הטיפול הראוי והאפקטיבי? מה היא ההתערבות המקצועית שתשיג את המטרות הטובות ביותר?) וכפוף לאמות דעת משפטיות-מנהליות (שמירה על כללי צדק טבעי, הנחת תשתית ראייתית סבירה ועמידה בהוראות המהותיות של החוק).
2. הוצאה לפועל: סעיף 11 מעניק סמכות לעובד סוציאלי לפי החוק להוציא לפועל את החלטותיו של בית המשפט גם ללא הסכמת האדם הזקן או האחראי עליו. "החלטות של בית המשפט לפי פרק זה יוצאו לפועל על ידי עובד סוציאלי לפי חוק ההגנה על חוסים אם לא הורה בית המשפט על דרך אחרת". במידה ויש צורך בשימוש בכוח למימוש הצו, סעיף 11 קובע כי השימוש בכוח יעשה רק בסיוע ובאמצעות המשטרה.
3. סמכויות חקירה: סעיף 12 קובע את סמכויות החקירה. לפי חוק ההגנה על חוסים עובד סוציאלי הפועל לפי פרק זה רשאי להשתמש בסמכויות לפי סעיף 3 לחוק הסעד (סדרי-דין בענייני קטינים, חולי-נפש ונעדרים) תשט"ו 1955, אף שלא

נצטווה על ידי בית המשפט.

סמכות זו מבוססת על סעיף 3 לחוק הסעד (סדרי דין בענייני קטינים, חולי נפש ונעדרים), תשט"ו - 1955: "נצטווה פקיד סעד כאמור בסעיף 2, רשאי הוא, לצורך הכנת תסקירו, להיכנס לכל מקום בו נמצא או עשוי להימצא הקטין או חולה הנפש ולחקור כל אדם שהוא סבור שיש לו ידיעות הנוגעות לקטין או לחולה הנפש, וחייב הנחקר לענות לפקיד הסעד תשובות כנות ומלאות, אך אין הוא חייב לעשות כן אם התשובה עלולה לגולל עליו אשמה פלילית".

4. הגשת חוות דעת מקצועית (תסקיר): "על העובד הסוציאלי לחוק המגיש בקשה על פי חוק ההגנה על חוסים לצרף תסקיר בכתב, וזאת לאחר שערך חקירה בעניין החוסה. התסקיר יכלול ידיעות מלאות, ככל האפשר, הדרושות לתמיכה בבקשה. כמו כן, אם ראה לנכון, העובד הסוציאלי לחוק רשאי לצרף לתסקיר מסמכים הנוגעים לעניין. הייתה הבקשה להורות על ביצוע ניתוח או על נקיטת אמצעים רפואיים אחרים, יש לצרף לבקשה תעודת רופא בדבר מצב בריאותו של החוסה" (סעיף 4 לתקנות בתי המשפט, סדרי דין לדיון בבקשות לפי חוק ההגנה על חוסים, התש"ן - 1990). להבנתנו, בכל מקרה שהדבר רלוונטי לבקשה יש לצרף מסמכים רפואיים ואם אפשרי אף תעודה רפואית לבקשה המוגשת במסגרת החוק וזאת לשם תיאור מצבו המנטלי והתפקודי של הזקן החוסה וכפועל יוצא מההתערבות המתבקשת.

בנוסף למעמד המיוחד של העובד הסוציאלי לחוק, יש לשים לב לזכויותיהם של החוסה ו/או האחראי עליו, אשר להם מוקנית הזכות, שבית המשפט ישמע את עמדתם. סעיף 4 לחוק קובע "הוגשה בקשה לפי סעיף 4, ישמע בית המשפט את העובד הסוציאלי לחוק ההגנה על חוסים ואת האחראי לחוסה ואת החוסה אם הוא מסוגל להבין בעניין". סעיף 3 לתקנות קובע, כי החוסה והאחראי הם המשיבים בבקשה, דהיינו זכותם להשתתף בדיון. סעיף 8 לתקנות קובע, כי בית המשפט יסביר לחוסה ולאחראי עליו את תוכן הבקשה וישמע את עמדתם לגביה.

המסמכים הנדרשים

בעת הפנייה לבית המשפט, העובד הסוציאלי יצרף:

1. בקשה למתן הוראות (נספח מספר 3).
2. תסקיר (נספח מספר 3).
3. תעודה רפואית/חוות דעת פסיכו-גריאטרית (לפי הצורך).
4. כל מסמך אחר הנדרש.

דילמות אתיות

הפעלת חוק זה מעוררת דילמה אתית כאשר, מחד גיסא, קיימים הערך והזכות של הזקן לחירות ולאוטונומיה ומאידך גיסא, זכותו של הזקן להגנה על שלומו וחובת החברה לפעול לשם כך. כששוקלים התערבות כפויה על פי חוק זה, יש להימנע עד כמה שניתן מתפיסה פטרנליסטית הכופה ערכים והתנהגויות המנוגדות לעולמו ולאורחות חייו של האדם הזקן, שבענייני דנים, אך יש גם למנוע סיכון ופגיעה בריאותית - פיזית ונפשית - שעלולה להיגרם לו. יש לשקול כל מקרה לגופו, בהתאם לעובדות ולנסיבות המיוחדות ולפעול על פי אותם עקרונות וקריטריונים המצויים בסעיפים 5 עד 7 לחוק, שצוינו לעיל. יתרה מכך, תמיד יש לשקול את האפשרות להשתמש בדרכי התערבות פוגעניות פחות, או לנסות דרכים שיגרמו לאדם הזקן להסכים לתכנית טיפול או לסיוע, ללא צורך באכיפה או בפנייה לבתי משפט.

תיקון 26 לחוק העונשין - פגיעה בקטינים ובחסרי ישע, התש"ן - 1989

החוק המרכזי בתחום הפלילי, שבאמצעותו ביקש המחוקק לפעול כנגד התופעה של התעללות והזנחה של חסרי ישע, הינו תיקון מספר 26 לחוק העונשין, התש"ן - 1989 (להלן: תיקון מספר 26 לחוק העונשין - פגיעה בקטינים ובחסרי ישע). חקיקה זו מתייחסת לקטינים ולחסרי ישע, כולל זקנים שהם חסרי ישע. התמודדות החוק עם התופעה נעשית בשני אופנים: באמצעות סנקציה עונשית חמורה כלפי הפוגע ובאמצעות החובה לדווח כאשר יש יסוד סביר להניח, כי נעברה עבירה מאלו המנויות בחוק כלפי הקטין או החסר ישע. עבירות אלו כוללות, בין השאר, התעללות, תקיפה והזנחה (סימן 1/ו סעיף 368א - 368ה).

חקיקה זו מתמקדת בגינוי חברתי של התופעה. קרי, דרישה שהציבור יהיה חלק מההתמודדות עם התופעה באמצעות חובת הדיווח. תכלית החוק היא בעיקרה הפסקת ההתעללות באמצעות הענשת הפוגעים, הרחקתם והרתעתם, והרתעת פוגעים פוטנציאליים אחרים.³² התיקון לחוק חוקק בעקבות התעללות בקטינה, שהסתיים במוות. במסגרת חקירת המשטרה התברר, שאנשים רבים היו עדים או

32 בג"צ 7374/01 פלוניס נ' מנכ"לית משרד החינוך, פ"ד נז(6) 529, 540 (2003).

ידעו על פרשת ההתעללות, אך לא דיווחו עליה.³³ על אף שהגנה על קטינים הייתה בהחלט שיקול מרכזי בתיקון החוק, מטרת החוק אינה הגנת הקטין בלבד, אלא הגנה על כל חסר ישע, שאינו מסוגל להגן על עצמו, כפי שעולה מדברי ההסבר להצעת החוק: "הפגיעה במי שאין בכוחו להגן על עצמו, כגון ילדים, זקנים ונכים. בהצעת חוק זו - חסרי ישע, מצדיקה התייחסות מיוחדת של המחוקק, הן בדיני ענישה והן לגבי חובת הדיווח על פגיעה בחסרי ישע".³⁴

חובת הדיווח

סעיף 368 ד(א) לחוק מעגן את חובת הדיווח בזה הלשון: "היה לאדם יסוד סביר לחשוב, כי זה מקרוב נעברה עבירה בקטין או בחסר ישע בידי האחראי עליו, חובה על האדם לדווח על כך בהקדם האפשרי לעובד סוציאלי שמונה לפי חוק (פקיד סעד) או למשטרה; העובר על הוראה זו, דינו - מאסר שלושה חדשים".

סעיף 368 ד(ב) קובע אותו עיקרון אף כלפי אנשי מקצוע: "רופא, אחות, עובד חינוך, עובד סוציאלי, עובד שירותי רווחה, שוטר, פסיכולוג, קרימינולוג או עוסק במקצוע פרה-רפואי, וכן מנהל או איש צוות במעון או במוסד, שבו נמצא קטין או חסר ישע, שעקב עיסוקם במקצועם או בתפקידם היה להם יסוד סביר לחשוב, כי נעברה עבירה בקטין או בחסר ישע בידי האחראי עליו - חובה עליהם לדווח על כך בהקדם האפשרי לעובד סוציאלי לפי חוק או למשטרה; העובר על הוראה זו דינו מאסר שישה חדשים".

המחוקק קובע תקופת מאסר ארוכה יותר של שישה חודשים לאיש המקצוע המפר הוראה זו מתוך התפיסה, כי על איש המקצוע חלה אחריות רבה יותר לדווח על כל מקרה כגון אלה המפורטים.

על פי סעיף 368 ד(ג) חובת הדיווח מוטלת גם על "האחראי" על חסר ישע: "היה לאחראי על קטין או חסר ישע יסוד סביר לחשוב, כי אחראי אחר על קטין או חסר ישע עבר בו עבירה, חובה עליו לדווח על כך בהקדם האפשרי לעובד סוציאלי שמונה לפי חוק או למשטרה; העובר על הוראה זו, דינו מאסר שישה חדשים".

33 כרם, לעיל ה"ש 26, בעמ' 16; קדמן יצחק (1992). "החוק למניעת התעללות בקטינים וחסרי ישע - נקודת מפנה ביחס החברה הישראלית להתעללות בילדים". **ביטחון סוציאלי**, 38: 136-146.

34 הצעת חוק העונשין (תיקון מספר 31), התשמ"ט - 1989, הצ"ח 1947, 146.

מיהו ה"אחראי"?

סעיף 368א קובע, כי "אחראי" על קטין או חסר ישע הוא כל אחד מאלה:

1. הורה או מי שעליו האחריות לצורכי מחייתו, לבריאותו, לחינוכו או לשלומו של קטין או של חסר ישע - מכוח דין, החלטה שיפוטית, חוזה מפורש או מכללא, או מי שעליו האחריות כאמור לקטין או לחסר ישע מחמת מעשה כשר או אסור שלו;
2. בן משפחה של קטין או של חסר ישע, שמלאו לו שמונה עשרה שנים ואיננו חסר ישע, והוא אחד מאלה: בן זוגו של הורה, סבו או סבתו, צאצאו, אחיו או אחותו, גיסו או גיסתו, דודו או דודתו;
3. מי שהקטין או חסר הישע מתגורר עמו או נמצא עמו דרך קבע ומלאו לו שמונה עשרה שנים; ובלבד שקיימים ביניהם יחסי תלות או מרות. קרי, אין המדובר דווקא בבן משפחה או באפוטרופוס, אלא בכל אחד שבינו לבין החסר ישע קיימים יחסי תלות או מרות, כגון: מטפלת, מנהל מוסד, ועוד.³⁵

בכל הנוגע לחסר ישע השוהה במעון, סעיף 368 ד(ד) קובע: "נעברה בקטין או בחסר ישע הנמצא במעון, במוסד או במסגרת חינוכית או טיפולית אחרת, עבירת מין לפי סעיפים 345 עד 348, או עבירה של גרימת חבלה חמורה לפי סעיף 368ב(ב) או עבירת התעללות לפי סעיף 368ג, חובה על מנהל או איש צוות במקום, כאמור, לדווח על כך בהקדם האפשרי לעובד סוציאלי שמונה לפי חוק או למשטרה; העובר על הוראה זו, דינו מאסר שישה חודשים". ככלל, המחוקק קבע חובת דיווח כאשר העבירה נעברה בידי האחראי. עם זאת, כאשר חסר הישע שוהה במעון, במוסד או במסגרת חינוכית או טיפולית אחרת, יש לדווח גם אם העבירה לא נעברה על ידי "האחראי" וזאת מעצם היותו תחת אחריות המסגרת המוסדית שבה הוא שוהה.

חובת הדיווח אינה מתייחסת לכל אדם בגיר החשוף להתעללות. המחוקק קובע מפורשות, כי החובה מתייחסת רק כאשר מדובר בקטין או בבגיר שהוא חסר ישע. קביעה זו מובילה לשאלה המהותית - מיהו אותו חסר ישע?

מיהו "חסר ישע"?

סעיף 368א לחוק העונשין מגדיר "חסר ישע" כ"מי שמחמת גילו, מחלתו או מוגבלותו הגופנית או הנפשית, ליקויו השכלי או מכל סיבה אחרת, אינו יכול לדאוג לצורכי

35 על פי 1752/00 מדינת ישראל נ' נקאש, נד(2) 80, 72 (2000).

מחייתו, לבריאותו או לשלומו". אין בזיקנה, במוגבלות, במחלה או בסיבה אחרת כדי להגדיר אדם כחסר ישע, אלא אם כתוצאה מהם אותו אדם אינו יכול לדאוג ל"צורכי מחייתו, בריאותו או שלומו" ובשל כך אינו יכול להגן על עצמו מפני ההתעללות ו/או ההזנחה המופנית כלפיו. כפי שעולה מלשון החוק, אף אם הזקן הינו כשיר ובריא, הן פיזית והן מנטלית, ניתן להגדירו כחסר ישע בשל "סיבה אחרת". כך, למשל:

1. כאשר הזקן הוא "חסר ישע", עקב מערכת יחסי תלות, שליטה או מרות עם "האחראי עליו" וכאשר מערכת תלות, שליטה או מרות זו גורמת לו לפחדים וחרדות שאינם נותנים לו את היכולת להתגונן או להתלונן או "לצאת מהמצב שבו הוא נתון" ו"האחראי עליו" מבצע כלפיו עבירות המחויבות בדיווח (וזאת, כמובן, מבלי שהזקן מסוגל, בשל מצבו המיוחד למנוע ביצועו).
2. כאשר האדם האחראי "מבודד" את הזקן מקשר עם הסביבה, כולל קשר עם בני המשפחה האחרים ולאחר זמן אין היכולת הנפשית והפיזית לצאת ממצבו זה ו/או להתלונן כנגד אותו אדם בשל פחדים וחרדות שפיתח כלפי אותו אדם (ועדת ההיגוי הבין-משרדית לעניין הגדרת הזקן כחסר ישע).³⁶

העיקרון המנחה הוא, כי חוסר הישע נובע מחוסר יכולתו של האדם הזקן להגן על עצמו ולחלץ עצמו ממצב של הזנחה או ניצול או התעללות בו.

על אילו עבירות חלה חובת הדיווח?

סעיף 368ד(ח) לחוק קובע בזו הלשון על אילו עבירות חלה חובת הדיווח: עבירת זנות ותועבה לפי סעיפים 199, 201, 202, 203, 203ב, 203ג, 205א ו-214(ב);

1. עבירה של סיכון החיים והבריאות לפי סעיף 337;
 2. עבירת מין לפי סעיפים 345, 346, 347, 347א, 348 ו-351;
 3. עבירה של נטישה או הזנחה לפי סעיפים 361 ו-362;
 4. עבירה של תקיפה או התעללות לפי סעיפים 368ב ו-368ג;
- סעיף 368ג אינו מגדיר מהי "התעללות" (בהקשר לחוק זה), אך פסיקת בתי המשפט מצביעה על האפיונים הבאים, שיש בהם בכדי להגדיר מונח זה:³⁷

36 דרורה נחמני-רוט, רינת וייגלר, שרה אלון ופאני יוז (2010). מיהו "חסר ישע"? המלצות ועדת ההיגוי הבין-משרדית לעניין הגדרת זקן כ"חסר ישע" (2011).

37 על פי 4596/98 פלוגית נ' מדינת ישראל, פ"ד נד(1) 145, 168 (2000). (להלן: פרשת פלוגית).

1. בדרך כלל, יש לראות "התעללות" כאשר מדובר בסדרה מתמשכת של מעשים (או מחדלים). ייתכן שכל מעשה או מחדל לכשעצמו לא יישא אופי אכזרי או משפיל, אך הצטברות המעשים או המחדלים על רצף של זמן תביא לאכזריות, להשפלה, להפחדה ולהטלת אימה, כך שמשמעותה התעללות. עם זאת, גם מעשה (או מחדל) חד-פעמי ייתכן שייחשב כהתעללות.
2. התעללות מתבטאת בכך, שבדרך כלל, נועדה ההתנהגות להטלת מרות, להפחדה, לענישה או לסחיטה, אף כי לא בהכרח כך.
3. בדרך כלל, המתעלל ימצא בעמדת כוח או מרות כלפי קרבנו, באופן שהקרבת מצוי בעמדת נחיתות, ללא יכולת להגן על עצמו.

סמכויותיו של עובד סוציאלי לחוק

לעובד סוציאלי לחוק מעמד מיוחד בכל הנוגע לחובת הדיווח. על פי סעיף 1368 לחוק, על העובד הסוציאלי לחוק, שקיבל דיווח, להעביר את הדיווח למשטרה בצירוף המלצתו לפעול או להימנע מלפעול בקשר לדיווח (נספח מספר 4). על פי סעיף 1368 לחוק, לעובד הסוציאלי לחוק אף ניתנת האפשרות לפנות לוועדת פטור כדי לקבל פטור מלהעביר את הדיווח למשטרה (נספח מספר 7). חברי הוועדה כוללים את נציג פרקליט המחוז (יושב ראש), קצין משטרה בדרגת רב פקד ומעלה ועובד סוציאלי מחוזי לחוק ההגנה על חוסים.

להלן התייחסות "ועדת ההיגוי הבין-משרדית לעניין הגדרת הזקן כחסר ישע"³⁸ לעקרונות הפעולה של ועדות הפטור ולהמלצותיה מתי על העובד הסוציאלי לחוק לפנות לוועדה זו:

1. פניות למתן פטור זמני כדי לברר את עובדות המקרה בדרך שאיננה חקירה משטרה;
2. פניות למתן פטור זמני כדי להכשיר את הנפגע (בעיקר נפשית) לקראת חקירה;
3. פניות למתן פטור זמני כדי לעקוב אחר תהליך טיפולי לו הסכים החשוד לאחר שהביע חרטה כנה והסכמה לתהליך כזה - כשאותו תהליך עשוי להיטיב עם המתלונן ורק לאור תוצאות המעקב ניתן יהא להחליט בדבר מתן פטור סופי מדיווח;

38 דרורה נחמני-רוט, רינת וייגלר, שרה אלון ופאני יוז. (2010). מיהו "חסר ישע"? המלצות ועדת ההיגוי הבין-משרדית לעניין הגדרת זקן כ"חסר ישע" (2011).

4. פניות למתן פטור זמני כדי לדאוג לשלום "חסר הישע" ולהבטיח את שלומו עד להסרת המגבלות שנוצרו לדיווח משטרתי (כמו סידורו של חסר הישע במוסד מתאים טרם הגשת דיווח על עבירה המבוצעת על ידי בן זוגו או "בן משפחה" של "חסר ישע" המתגורר עמו).
5. פניות למתן פטור סופי מלדווח למשטרה במקרה חד-פעמי או חריג של אלימות פיזית שבוצעה ב"חסר ישע", שאינה בדרגה חמורה גבוהה, כשבנסיבות שהובאו יש ודאות גבוהה, שאין סיכון שהמקרה יחזור לעצמו;
6. פניות למתן פטור סופי מלדווח למשטרה במקרה שטובתו הברורה של "חסר ישע" היא שבנסיבות שנוצרו, המקרה לא ידווח למשטרה ולא תיפתח חקירה.

על פי סעיף 1368 לחוק, אם הדיווח ניתן במישרין למשטרה, על המשטרה להעביר את המידע לעובד הסוציאלי לחוק ולא לפעול לפני שתיוועץ בו, אלא אם כן מדובר במקרה חירום שאינו סובל דיחוי כלשהו (נספח מספר 6). מהאמור לעיל עולה, כי במסגרת "חוק העונשין - פגיעה בקטינים ובחסרי ישע", לעובד הסוציאלי לחוק חובות וסמכויות רבות בכל הנוגע לטיפול בתופעת ההתעללות בזקנים, החל מקבלת הדיווח, דרך בדיקה ראשונית, דיווח למשטרה והמלצה אם לפעול או לא לפעול כאשר בסמכותו אף לבקש פטור.

סיכום

1. חשיבות החוק נובעת מעובדות אלו:
 - שימוש במשפט הפלילי כדי לתת מענה לתופעות של התעללות והזנחה בחסרי ישע.
 - גינוי חברתי של התופעה ודרישה, כי הציבור ייקח חלק בהתמודדות עם התופעה באמצעות חובת הדיווח. בהקשר זה חשוב להזכיר, כי חובת הדיווח אינה חלה על ניצול כלכלי.
 - ענישה מחמירה לפוגעים בחסרי ישע.
2. חסר ישע הוא אדם שמחמת גילו, מחלתו או מוגבלותו הגופנית או הנפשית, ליקויו השכלי או מכל סיבה אחרת, אינו יכול לדאוג לצורכי מחייתו, לבריאותו או לשלומו ובשל כך אינו יכול להגן על עצמו מפני ההתעללות ו/או ההזנחה המופנית כלפיו. יש לזכור, כי אדם עלול להפוך לחסר ישע אף אם הוא בריא,

אך בשל סיבות אחרות הוא אינו יכול להגן על עצמו. כך, למשל, כאשר האדם הזקן נתון לשליטתו ולמרותו של האחראי עליו עד כדי היעדר יכולת להתגונן, להתלונן ולהיחלץ מהמצב שבו הוא נתון, או כאשר האחראי על האדם הזקן מבודד אותו מסביבתו הקרובה וכך מקשה עליו לבקש עזרה מהקרובים לו. בכל מקרה, שבו האדם אינו יכול להגן על עצמו ולחלץ עצמו ממצב של הזנחה או ניצול או התעללות הוא ייחשב לחסר ישע.³⁹

3. יש לבחון את הנסיבות והמצבים המיוחדים הקשורים לביצועה של העבירה (תקיפה או ההתעללות) בזקן על ידי מי שמוגדר "אחראי" עליו.

4. יש לציין, כי מצב של חוסר ישע אצל הזקן יכול להיות מצב ארעי. כך, למשל, במקרה שהאדם הזקן סובל ממחלה אשר בגינה אינו יכול לדאוג לצורכי מחייתו, לבריאותו או לשלומו. עם החלמתו יחדל מלהיות "חסר ישע".⁴⁰

לאחר שהתייחסנו לחוק העונשין פגיעה בקטינים ובחסרי ישע נעבור לסקירה כללית של החוק למניעת אלימות במשפחה, התשנ"א - 1991.

39 ש.ם.

40 ש.ם.

החוק למניעת אלימות במשפחה, התשנ"א - 1991⁴¹

החוק למניעת אלימות במשפחה חוקק בעקבות דוח הוועדה בנושא אלימות במשפחה, בראשותה של עו"ד יהודית קרפ.⁴² הוועדה המליצה על הסדרת מודל צווי הגנה. מודל זה מניח, כי בראש ובראשונה יש לתת הגנה לנפגעים ועל כן יש מקום להליך משפטי מהיר, מידי, פשוט ויעיל, מה שאינו מתאפשר בהליכים פליליים ואזרחיים הרגילים מעצם מהותם.

הגדרות

כפי שעולה מכותרתו של הסעיף, החוק אינו חל על פגיעה של כל תוקפן, אלא על בן משפחה, כפי שמונח זה מוגדר בהרחבה בסעיף 1 לחוק:

"בן משפחה" - לרבות מי שהיה בן משפחה בעבר, והוא אחד מאלה:

1. בן זוג, הורה או בן זוג של הורה, הורה של בן זוג או בן זוגו של ההורה, סב או סבתא, צאצא או צאצא של בן זוג, אח או אחות, גיס או גיסה, דוד או דודה, אחיין או אחיינית;

2. מי שאחראי לצורכי מחייתו, בריאותו, חינוכו או שלומו של קטין או חסר ישע, המתגורר עמו, וקטין או חסר ישע המתגורר עם מי שאחראי עליו כאמור.

גם כאן חשוב לציין, כי הגדרת המושג "בן משפחה" כורכת בחובה קשרים בין-אישיים שאינם קשרי משפחה קלסיים, באופן שגם אנשים שהם כלל לא קרובי משפחה (כמו לדוגמה מטפל זר או אפילו שכן, שעבר לגור בדירתו של הזקן כדי לטפל בו) "הופכים" להיות בני משפחה לצורך חוק זה.

41 החוק למניעת אלימות במשפחה, התשנ"א - 1991, ח"ס 138.

42 יהודית קרפ. "דוח הוועדה בנושא אלימות במשפחה בראשות יהודית קרפ - אלימות בין בני זוג: היבט משפטי". מעמד האישה בחברה (1995). 280 (פ. רדאי, כ. שלו ומ. ליבן-קובי (עורכות).

עילה לפנייה לבית משפט

הסעיף קובע את העילות בגינן ניתן לפנות לבית המשפט: "רשאי בית המשפט להוציא צו הגנה אם ראה כי נתקיים אחד מאלה:

1. בסמוך לפני הגשת הבקשה נהג באלומות בבן משפחתו, ביצע בו עבירת מין או כלא אותו שלא כדין;
 2. התנהגותו נותנת בסיס סביר להניח, כי הוא מהווה סכנה גופנית ממשית לבן משפחתו או שהוא עלול לבצע בו עבירת מין;
 3. התעלל בבן משפחתו התעללות נפשית מתמשכת, או התנהג באופן שאינו מאפשר לבן משפחתו "ניהול סביר ותקין של חייו".
 4. משפחתו "ניהול סביר ותקין של חייו".
- מסעיף 3 הנ"ל עולה, שניתן לבקש הוצאת צו הגנה גם אם מדובר בהתעללות רגשית ונפשית. מדובר על התפתחות חקיקתית חשובה, המכירה בכך, שבמקרים רבים התעללות בזקנים איננה באה לידי ביטוי רק במקרים הקלים לזיהוי של הכאה פיזית או פגיעה מינית, או במקרים סבוכים יותר הנוגעים להסתברות לסיכון, אלא היא יכולה להתבטא בצורה "מינורית" הרבה יותר, אבל קשה ומשפילה לא פחות בחיי היומיום, תוך אימוץ דפוסים משפילים ופוגעניים בדרך הדיבור, באופן ההתייחסות ובהקשרים רגשיים ופסיכולוגיים רגשיים ועדינים.

סוגי צווים

סעיף 2 לחוק קובע:

1. בית המשפט רשאי לתת צו האוסר על אדם לעשות את אלה כולם או מקצתם או לקבוע להם תנאים (להלן: צו הגנה):
 - להיכנס לדירה שבה מתגורר בן משפחתו או להימצא בתחום מרחק מסוים מאותם דירה, והוא אף אם יש לו זכות כלשהי בה;
 - להטריד את בן משפחתו בכל דרך ובכל מקום;
 - לפעול בכל דרך המונעת או המקשה על שימוש בנכס המשמש כדין את בן משפחתו, והוא אף אם יש לו זכות כלשהי בנכס;
2. צו הגנה יכול שיכיל גם דרישה לערובה הן לקיומו של הצו והן להתנהגות טובה, או כל הוראה אחרת הדרושה, לדעת בית המשפט, להבטחת שלומו וביטחונו של בן משפחה, ויכול שיכיל גם הוראות בדבר הסידורים הנדרשים כתוצאה מממתן הצו.

דוגמה להליך משפטי אחר הוא זה המאפשר הוצאת התוקפן מבית הזקן ומניעת כניסתו לבית באופן קבוע, היינו צו פינוי וצו מניעה קבוע, אשר ניתן במסגרת חוק המקרקעין. במקרים רבים, הליך זה אפשרי כאשר ההתעללות כלפי הזקן נעשית על ידי צאצא המתגורר עמו בביתו. במקרים אלה, לרוב, אין לצאצא זכות כלשהי - קניינית, חוזית - באותו נכס ועל כן בסמכות הזקן לפעול להוצאת הצאצא התוקפן. בקשה לצו זה נעשית לאור זכות האדם הזקן להתגורר בביתו ולמנוע השגת גבול והפרעה במקרקעין שבחזקתו מצד כל אדם, כולל צאצאיו.

חובת היידוע

בשנת 2002 תוקן תיקון מספר 6 לחוק מניעת אלימות במשפחה⁴⁴ (סעיף 11 א' לחוק) הקובע חובת יידוע, המשקפת תפיסה של העצמת הקרבן. חובת יידוע חלה על אנשי מקצוע והיא ליידע את הנפגע, שאינו חסר ישע, על מעשה האלימות שנעשה כלפיו על ידי בן זוגו בהווה או בעבר, אשר קיים חשש לגביו שהוא חשוף לאלימות ולהתעללות, על אפשרותו לפנות לתחנת משטרה, למחלקה לשירותים חברתיים או למרכז לטיפול ולמניעת אלימות במשפחה ולתת לו כתובת ומספר טלפון של המקומות האמורים הקרובים למקום מגוריו של המטופל (נספח מספר 8).

על אף שהחוק מתייחס ומטיל את חובה היידוע אך ורק לאלימות בין בני זוג, להבנתנו יש מקום (בבחינת המצב הרצוי) ליידע את האדם הזקן על אפשרויות אלו גם כאשר האלימות נעשית על ידי בן משפחה שאינו בן זוג.⁴⁵

סעיף 2 לתקנות למניעת אלימות במשפחה (יידוע בידי עובד סוציאלי), התשס"ג - 2003 קובע, כי על העובד הסוציאלי ליידע את המטופל על כך, שבאפשרותו לפנות לגורמי טיפול לקבלת סיוע וכן ליתן למטופל כתובות ומספרי טלפון של גורמי הטיפול הקרובים למקום מגוריו, לפי רשימות שיפיץ משרד הרווחה מזמן לזמן. חשוב להדגיש, כי אין מדובר בחובת דיווח אשר חלה כאשר מדובר באדם הזקן שהוא חסר ישע, אלא בחובה ליידע את הזקן (וכל אדם בגיר אחר) על שירותים קיימים. מדובר, אם כן, בחקיקה, שהרציונל שלה שונה לחלוטין מחובת הדיווח: בעוד שהאחרון הוא כלי פטרנליסטי, שאינו מתייחס לרצונו או להעדפותיו של הזקן ומחייב בדיווח ללא קשר לתוצאה, הרי שחובת היידוע היא כלי חקיקתי מעצים,

44 סעיף 11א לחוק למניעת אלימות במשפחה.

45 הצעת חוק ברוח זו הוצעה על ידי חברי הכנסת דב חנין, מוחמד ברכה, חנא סוייד ואבו אגבאריה: הצעת חוק למניעת אלימות במשפחה (תיקון - הרחבת חובת היידוע), התשס"ט - 2009, ס"ח התשנא, עמ' 138.

המתיימר לא רק להעניק את הכוח (במובן של ידע) בידיו של הזקן, אלא גם לכבד את העדפותיו ורצונותיו בכך, שבסופו של יום ההחלטה על אודות המשך הפעולה נשארת בידיו של האדם הזקן.

חובת התייעוד

סעיף 3 לתקנות הנ"ל קובע, כי:

1. עובד סוציאלי יתעד בכתב את הפעולות כאמור בתקנה 2, שעשה לביצוע סעיף 11א(ב) לחוק.
2. התייעוד לפי תקנת משנה (א) יהיה ערוך לפי הטופס שבתוספת, וישמר בידי העובד הסוציאלי באופן, במקום ולתקופה שנשמר בידו שאר המידע על המטופל. כלומר, לאחר שהעובד הסוציאלי יידע את המטופל על אודות השירותים הקיימים, הוא חייב לתעד את הפעילות בכתב.

החוק למניעת אלימות במשפחה מתייחס לאלימות המופנית כלפי הזקן על ידי "בן משפחה". בשנת 2001 חוקק החוק למניעת הטרדה מאיימת. חוק זה מאפשר הגנה על זקנים (ואוכלוסיות נוספות) מפני התעללות והזנחה המופנים כלפיהם על ידי כל אדם. נתייחס להלן לחוק זה במספר מילים.

החוק למניעת הטרדה מאיימת, התשס"א - 2001

מטרת החוק

להגן על האדם מפני פגיעה בשלוות חייו, בפרטיותו, בחירותו או בגופו על ידי אדם אחר, שנקט נגדו הטרדה מאיימת או שפגע בגופו.

מהי הטרדה מאיימת?

הטרדה מאיימת היא הטרדתו של אדם בידי אחר, בכל דרך שהיא, או נקיטת איומים כלפיו בנסיבות הנותנות בסיס סביר להניח, כי המטריד או המאיים עלול לשוב ולפגוע בו. הכוונה לדפוס התנהגות מסוגים שונים, כגון בילוש, מארב, התחקות אחר תנועותיו או מעשיו של האדם, נקיטת איומים בפגיעה, יצירת קשר בעל פה או בכתב או בכל אמצעי אחר, פגיעה ברכוש, פגיעה בשם הטוב או פגיעה בחופש התנועה. כל אלה עלולים לגרום להפרת שלווה חייו של האדם, פגיעה בפרטיותו או בגופו של אדם. יש לשים לב, כי הגדרת הפגיעה כוללת לא רק הטרדה במסגרת המשפחה, אלא גם הטרדה הנגרמת ל"כל אדם".

מי יכול לפנות?

החוק מרחיב את מעגל הזכאים לפנות לבית המשפט: לא רק הנפגעים או בני משפחותיהם זכאים לפנות לבית המשפט, אלא גם "אדם מטעמו של הנפגע". להרחבה זו יש רלוונטיות רבה לזקנים ערירים או לאנשים מוגבלים בתפקודם, אשר זקוקים לאדם מטעמם שיפעל בשמם ולהגנתם (למשל, מפני שכן שמתעלל בזקן).

סמכות בית המשפט

בית המשפט מוסמך ליתן צו למניעת הטרדה מאיימת ובכך להורות על הרחקת המטריד. צו זה יכול לאסור על הפוגע לעשות את אלה:

1. להטריד את הנפגע, בכל דרך ובכל מקום;
לאיים על הנפגע;
לבלוש אחר הנפגע, לארוב לו, להתחקות אחר תנועותיו או מעשיו או לפגוע בפרטיותו בכל דרך אחרת;
2. ליצור עם הנפגע כל קשר בעל פה, בכתב או בכל אמצעי אחר;
להימצא במרחק מסוים מדירת מגוריו, מרכבו, ממקום עבודתו או ממקום לימודיו של הנפגע או ממקום אחר שהנפגע נוהג להימצא בו בקביעות;
לשאת או להחזיק נשק, לרבות נשק שניתן לו מטעם רשות ביטחון או רשות אחרת מרשויות המדינה.

תחולה

תוקף צו ההרחקה לא יעלה על שישה חודשים. בית המשפט רשאי להאריך את הצו עד שנתיים.

סיכום

כפי שניתן להתרשם מהסקירה הכללית והתמציתית שהובאה כאן, המחוקק הישראלי השכיל ליצור קשת מגוונת של חוקים המתיימרים לתת מענה לתופעת ההתעללות וההזחה של הזקנים. עם זאת, כבר בשל זה ניתן לראות, כי במקרים רבים ההגדרות והמושגים שבהם החוקים נוקטים אינם ברורים דיים והפעלתם הלכה למעשה עלולה ליצור דילמות מורכבות וקשות להכרעה. ההליך העדין של "איזון אינטרסים" על רקע המורכבות והרב-גוניות של ההסדרים החוקיים מוסיף קושי נוסף על פני הדילמה הבסיסית העומדת בפני העובדים הסוציאליים. לפיכך, יש צורך באמות מידה יותר ברורות שיסייעו בעבודה היומיומית. בפרקים הבאים נרחיב ונפשט את העקרונות הכלליים שתוארו בפרק זה לאמות מידה יותר מדויקות על רקע סיפורים ומקרים שאירעו במציאות ושיתוארו להלן.

נספח מספר 1: טבלת השוואה בין חוקים

מדי השוואה	חוק הכשרות המשפטית, 1962	חוק ההגנה על חוסים, 1966	חוק פגיעה בחסר ישע, 1989	חוק למניעת אלימות במשפחה, 1991	חוק למניעת הטרדה מאיימת, 2001
רקע חברתי לחקיקה	המדינה לוקחת אחריות למי שאינם מסוגלים לדאוג לענייניהם.	פרק ב' לחוק מנסה להתמודד עם תופעות של נטישה וניצול קטינים, זקנים ומוגבלים על ידי בני משפחה (לקיבוץ נדבות או להפעלת לחץ על הממסד).	פרסום מותה של קטינה שסבלה מאלמות קשה של בן משפחה. למרות העובדה, כי בני המשפחה והרשויות ידעו על ההתעללות, לא נמנע מותה.	עלייה במודעות לתופעת אלימות במשפחה בין בני זוג ופעילות של תנועות נשים וארגוני נשים הביאו להקמת ועדה בראשות המשנה ליוע"מ. המלצות הועדה הביאו לחקיקה המגנה על הקרבן.	שינויים חברתיים אשר הביאו להרחבת מעטפת ההגנה לקרבנות שנפגעים ממי שאינו בן משפחה.
מטרות החוק	שמירה על זכויות החסוי בענייני רכוש וגוף. החוק מהווה כלי טיפולי לתכנון עתיד.	הגנה על חוסים (קטינים, זקנים, מוגבלים) והרתעת בני משפחה מפני ניצול, נטישה והזנחה, כמו גם הזנחה עצמית של החוסה עצמו. מאמצע שנות השמונים, מטרת החוק להגן על שלומם הגופני והנפשי של חוסים.	1. הפסקת ההתעללות וההזנחה. 2. הגנה על קטינים וחסרי ישע שאינם יכולים להגן על עצמם מפני התעללות, הזנחה ועבירות נוספות באמצעות: - קביעת חובת דיווח; - הרתעה על ידי החמרת ענישה לפוגע וענישה למי שלא דיווח; - קביעת הליכי הידברות בין עובד סוציאלי לחוק לבין המשטרה ולהיפך.	- הפסקת האלימות; - מתן הגנה מיוחדת לקרבן למעשי אלימות על ידי צווי הגנה, הכלולים, בין השאר, הרחקת הפוגע.	מתן הגנה לקרבן מפני פגיעה בשלונות חייו, בפרטיותו, בדירותו או בגופו מידים שנקט נגדו הטרדה מאיימת.
אנכלסיות היעד	- פסול דיו; - חסין; - קטין שהאיימת מחוץ או שהאפטרופסת השבעית נשללה מהם; - איש שלא ניתן להחתינו; - עובר.	חוסה.	קטין, חסר ישע.	קרבן לאלימות.	נפגע.

מדרג השוואה	חוק הכשרות המשפטית, 1962	חוק ההגנה על חוסים, 1966	תיקון 26, חוק העונשין פגיעה בחדר ישיע, 1989	החוק למניעת אלימות במשפחה, 1991	החוק למניעת הטרדה מאיימת, 2001
עילה להפעלת החוק	סעיף 3: "אדם אחר שאינו מסוגל לנהל את ענייניו, כולם או מקצתם ואין מי שמוסמך לדאוג להם במקומי".	סעיף 4: "זהו פקיד סבור, כי שלזמו הנפגעי או הנפגעי של חוסה בנגר נפגע או עלול להיפגע פגיעה המורה מהקשר טיפול ראוי... אין החוסה או האחראי עליו מסכמים לטיפול חדש".	העבירות המצויות בזוהן כוללות, בין השאר, התעללות, הונחה והקפיה.	סעיף 3: "רשאי בית המשפט להחית צו הגנה מפני אדם אם התקיים אחד מאלה: בסמך לפני הגשת הבקשה נהג באלמות... ביצע בו עבירות מין או כלא אחר".	סעיף 2(א): "הטרדה מאיימת היא הטרדתו של אדם בידי אחר בכל דרך שהיא או נקיטת איומים כלפיו, בסיבות הנותנות בסיס סביר להניח, כי המטרד או המאיים עלול לשוב ולפגוע בשלוות חייו, בפריטותו או בדירותו של האדם או כי הוא עלול לפגוע בגופו".
יום הפנייה לבית המשפט	- בן משפחה; - בא כוח היועץ המשפטי לממשלה.	עובד סוציאלי לחוק ההגנה על חוסים.	באמצעות המשרה/ הפרקליטות.	- קרוב למעשה אלימות; - בן משפחה; - עובד סוציאלי לחוק הנער טיפול והשגחה; - עובד סוציאלי לחוק ההגנה על חוסים; - בא כוח היועץ המשפטי לממשלה; - תובע משטרה.	- נפגע; - כל אדם מטעמו של הנפגע; - בא כוח היועץ המשפטי לממשלה; - תובע משטרה.
בית המשפט*	בית המשפט לענייני משפחה.	בית משפט השלום.	בית משפט השלום או המחוזי (לפי חומרת העבירה).	בית משפט השלום או בית המשפט לענייני משפחה (בעבירות חמורות - בית משפט מחוזי).	בית משפט השלום.
סוג ההליך	אזרחי.	אזרחי.	פלילי.	אזרחי.	אזרחי.

מדיד השוואה	חוק הכשרות המשפטית, 1962	חוק ההגנה על חוסים, 1966	חוק הוצאה פנקס, 1989	חוק למניעת אלימות במשפחה, 1991	חוק למניעת הטרדה מאיימת, 2001
משיבים	- החסי (במידה ומסוגל לכך); - בני משפחתו.	- החוסה (במידה ומסוגל לכך); - האחראי עליו.	הפוגע.	- הפוגע (בן משפחה, בן זוג, בן זוג לשעבר, דוד, בן זוג של הורה, הורה של בן זוג או בן זוג של ההורה, סב או סבתא, צאצא או צאצא של בן זוג, אח או אחות, גיס או נסר, דוד או דודה, אחין או אחינית.	הפוגע.
האחראי	הורי הקטין או בני משפחתו.	- הורה, לרבות הורה חורג; - כל מי שהחוסה נמצא במשמורתו או בהשגחתו.	- הורה של קטין; - כל מי שעליו האחריות לדאוג לצרכי חסר הישע; - מי שהסר הישע מתגורר עמו וקיימים עמו יחסי תלות ומרות.	- הורה של קטין; - אפוטרופוס; - מי שאחראי לצרכי מחייתו, בראותו, חינכו או שלטו של קטין או חסר ישע, המתגורר עמו, וקטין או חסר ישע המתגורר עם אחראי עליו.	- להטריד את הנפגע, בכל דרך ובכל מקום; - לאיים על הנפגע; - לבלש את הנפגע, לארוב לו, להתחזקת את הנפגע, לנזק או מעשיו, או לפגוע בפרטיותו בכל דרך אחרת; - ליצור עם הנפגע כל קשר בעל פה, בכתב, או בכל אמצעי אחר; - להימצא במרחק מסוים מידת מגוריו, מרכבו, ממקום עבודתו או ממקום אחר שהנפגע נהג להימצא בו; - לשאת או להחזיק נשק.
סוגי צווים	- הכרזה על פסלות דין; - מינוי אפוטרופוס (חלקי/ זמני/ קבוע) /לגוף/לרכוש/ לשניהם); - מתן הוראות בענייניו של החסוי.	- צו לכניסה לבית החוסה; - צו לאשפוז בבית חולים; - צו לאבחון (רפואי); - צו לביצוע התעבות רפואית; - צו להעברה למסגרת מוסדית; - כל הוראה אחרת (סעיף 5 לחוק).	- שולשה חודשי מאסר לאורח שלא דיווח; - שישה חודשי מאסר לאיש מקצוע שלא דיווח; - שישה חודשי מאסר לאחראי שלא דיווח על אחראי אחר שביצע עבירה בחסר ישע; - עונשי מאסר למבצע העבירה.	- צו הגנה כללי; - ההחלטה (איסור כניסה לבית הקרוב או איסור להימצא במרחק מסוים מהחלטה); - איסור הטרדה בכל דרך ובכל מקום; - איסור שימוש בנשק/הפקדתו במסגרת; - הפניית הפוגע לטיפול.	- צו מניעה; - להטריד את הנפגע, בכל דרך ובכל מקום; - לאיים על הנפגע; - לבלש את הנפגע, לארוב לו, להתחזקת את הנפגע, לנזק או מעשיו, או לפגוע בפרטיותו בכל דרך אחרת; - ליצור עם הנפגע כל קשר בעל פה, בכתב, או בכל אמצעי אחר; - להימצא במרחק מסוים מידת מגוריו, מרכבו, ממקום עבודתו או ממקום אחר שהנפגע נהג להימצא בו; - לשאת או להחזיק נשק.

מדיד השוואה	חוק הכשרות המשפטית, 1962	חוק ההגנה על חוסים, 1966	חוק העונשין פגועה בחסר ישע, 1989	חוק למניעת אלימות במשפחה, 1991	חוק למניעת הטרדה מאיימת, 2001
סמכויות עובר סוציאל לחוק	- רשאי עובד סוציאלי להיכנס לכל מקום שבו נמצא החסוי אם הורשה לכן על ידי בית המשפט; - חקירה ואיסוף מידע; - הגשת תסקיר.	- סמכות שבשקיול דעת אם לזיום הליכים; - ייוום הליכים ופניה לבית משפט; - חקירה; - הוצאה לפעל של הצו.	- ברור ראשוני בדבר החשד לפגיעה בחסר ישע; - דיווח למשטרה או פניה לקבלת פטר מדינות.	- יידוע הקרבן על מענים ושירותים קיימים; - ייעוץ ולייוו לקרבן; - עובד סוציאלי לחוק סדרי דין או חוק הנוער, שיפול והשגחה, מגיש תסקיר לבקשת בית המשפט.	פניה לבית המשפט מטעמו של הנפגע.
תקרי	מניו ומני או קבוע.	- לעניין חוסים (ומני או מתמשך); - צו להעברה למסגרת מוסדית לחצי שנה וגם אפשרות הארכה עד שנה.	- עונש מאסר למי שכשל בדיווח (כקבוע בחוק); - עונש מאסר לפוגע (כקבוע בחוק);	צו הגנה לשלושה חודשים עם אפשרות להארכה לעוד שלושה חודשים ועד שנה (מנימוקים מיוחדים).	צו ניתן לחצי שנה עם אפשרות להארכה עד לשנתים.
מסמכים נדרשים	- תעודת רופא; - תעודת פסיכו-גריאטר (במידת הצורך); - כתב הסכמה של משפחת החסוי; - כתב ערובה; - צילום תעודת זהות; - כתב הסכמה (תצהיר) של המועמד לאפשרופסות; - תסקיר (על פי בקשת בית המשפט).	- בקשה למתן הוראות; - תסקיר; - תעודת רפואית (במידת הצורך); - אבחון פסיכו-גריאטרי (במידת הצורך); - מסמכים נוספים (במידת הצורך).	- טופס פגועה לבית המשפט; - תעודת רפואית (במידת הצורך); - מסמכים נוספים (במידת הצורך).	- בקשה לצו מניעת הטרדה מאיימת; - תצהיר.	
מגבלות לחוק	פגיעה בכוונות הפרט ובחופש הבחירה.	התערבות כפויה ופטרוליסטית - פגיעה באוטונומיה.	- הגדרה רחבה וכללית של "חסר ישע"; - ניצול כלכלי שאינו מוגדר כעבירה שעליה יש לדווח.		

* יש לציין, כי במקרים מסוימים, ניתן ואף ראוי להפעיל מספר הליכים משפטיים במקביל, כגון: בקשה לצו הגנה בבית משפט לענייני משפחה (הליך אזרחי) ובמקביל להגיש תלונה למשטרה, שיכולה להוביל להגשת כתב אישום, קרי, הליך פלילי, דוגמה נוספת: ניתן להגיש בקשה להוראות על פי חוק הגנה על חוסים ובמקביל להגיש בקשה למינוי אפוטרופוס.

נספח מספר 2
הנחיות לכתיבת תסקיר לפי חוק הכשרות המשפטית
והאפוטרופסות

תאריך _____
מספר תיק _____
בית משפט _____

לכבוד
בית משפט

הנדון: תסקיר בעניין מינוי אפוטרופוס על פי חוק הכשרות המשפטית
והאפוטרופסות, 1962

שם החסוי: _____
מספר זיהוי: _____
הכתובת: _____

לצורך הכנת התסקיר נפגשתי עם: 1 _____
2 _____

שוחחתי עם: 1 _____
2 _____

לנגד עיניי היו המסמכים הבאים: 1 _____
2 _____

חשוב להדגיש, כי לצורך הכנת התסקיר על העובד הסוציאלי לחוק לפגוש את
החסוי במקום שהותו.

תיאור החסוי
שנת לידה / גיל, מצבו הבריאותי, הנפשי, הקוגניטיבי, תפקוד (פיזי, רגשי ושכלי).
מצב כלכלי. רכוש (במידה ויש), אורח חיו, תנאי מגורים. עם מי הוא מתגורר, מה
הם צרכיו וכיצד הם מסופקים.

תיאור משפחת החסוי
משפחת החסוי, תפקודה ומערכת היחסים בין החסוי למשפחתו.

הערכה

1. לאור מצבו הבריאותי והתפקודי, האם החסוי מסוגל לדאוג לענייניו, כולם או מקצתם? (יש להתייחס ליכולתו לדאוג לענייניו הכלכליים, הבריאותיים והחברתיים).
2. האם יש מי שיכול לדאוג לענייניו במקומו? האם יש מי שמוכן לעשות זאת בעתיד?
3. האם יכול החסוי להביע דעה ועמדה בעניין מינוי האפוטרופוס? אם כן, מהי עמדתו?
4. האם יכול החסוי להופיע בפני בית המשפט?

המבקשים להתמנות כאפוטרופוס/ים

שם ושם משפחה: _____
מספר זיהוי: _____
גיל: _____
כתובת: _____
תעסוקה: _____

תיאור קצר של המבקש ומצבו המשפחתי. חוות דעת עליו, קשריו עם החסוי, יכולתו למלא את תפקיד האפוטרופוס, מידת התאמתו לכך, מניעיו.
מהי עמדת המשפחה לגבי הבקשה והמינוי? (האם המשפחה מביעה עמדה חיובית או התנגדות?)

המלצות

לאור האמור לעיל, מומלץ _____

1. יש לציין האם המינוי מתייחס לאפוטרופוס לגוף / לרכוש / לשניהם.
 2. מי האפוטרופוס/ים
 3. תחומי אחריותם (מה מצופה מהם)
- אם עובד סוציאלי לחוק מתרשם, כי אין צורך במינוי אפוטרופוס, יש לציין זאת במפורש ולנמק.

חתימה _____

- מצ"ב : 1.
2.
3.

נספח מספר 3
בקשה למתן הוראות וראשי פרקים לכתיבת תסקיר
על פי חוק ההגנה על חוסים

תאריך _____

בקשה למתן הוראות - חוק ההגנה על חוסים, 1966

בית משפט השלום ב _____
המבקש: עובד סוציאלי לחוק ההגנה על חוסים _____
מחלקה לשירותים חברתיים _____

בעניין: (שם, ת"ז, כתובת) להלן: החוסה
האחראי על החוסה _____

משיבים:
ובעניין: חוק ההגנה על חוסים, 1966

בקשה למתן הוראות

כבוד בית המשפט מתבקש להורות על _____ על פי סעיף _____
ואלה נימוקי הבקשה:

- 1.
- 2.
- 3.

אני מבקש/ת מבית המשפט להורות על _____ על פי סעיף _____
בית משפט מתבקש להורות על הפעלת המשטרה בהתאם לסעיף 11 אם יהיה צורך
בכך.

עובד סוציאלי לחוק ההגנה על חוסים

ראשי פרקים לכתיבת תסקיר - חוק ההגנה על חוסים, 1966

אנו פונים אל כבוד בית המשפט להוציא צו _____
על פי סעיף _____ ובעניין _____.

1. שם _____ שנת לידה, ת"ז, כתובת.
2. האחראי על _____, כתובתו.
3. קירבה משפחתית והיחסים ביניהם.
4. תיאור מצב אישי, רפואי, נפשי, חברתי, תפקודי של החוסה.
5. תיאור התנאים בבית.
6. פירוט העובדות והנסיבות (השתלשלות העניינים).
7. פירוט הניסיונות שנעשו.
8. פירוט הטיפול/ים או ההתערבויות הנדרשות.
9. סיכום.

לאור האמור לעיל, אנו מבקשים מכבוד בית המשפט לתת הוראות הבאות:

- א.
- ב.
- ג.

על פי סעיף/ים _____

מצ"ב מסמכים:

- 1.
- 2.

חתימה

נספח מספר 4
דיווח על חשד לפגיעה בחסר ישע

(הערה: הדיווח לעובד סוציאלי לחוק או למשטרה).

תאריך הדיווח: _____

לכבוד
תחנת המשטרה

לכבוד
עובד סוציאלי לפי חוק - תחום זיקנה
מחלקה לשירותים חברתיים

שלום רב,

הנדון: דיווח על חשד לפגיעה בחסר ישע

שם המדווח: _____ תפקיד: _____

טלפון: _____

כתובת מקום העבודה: _____

פרטי הזקן:

שם: _____ ת"ז: _____,

שנת לידה / גיל: _____

כתובת: _____ רחוב ויישוב

טלפון: _____

מתגורר עם: _____

איש קשר / מטפל עיקרי: _____

תיאור הפנייה: תיאור מצבו התפקודי, הבריאותי והקוגניטיבי של הזקן:

סוג הפגיעה: ניצול כלכלי, פגיעה פיזית, מילולית, רגשית, הזנחה:

הערות:

פרטי החשוד בפגיעה:

שם: _____ קירבה לזקן: _____

מידע על החשוד בפגיעה: _____

האם דווח גם טלפונית? כן / לא אם כן, שם מקבל הדיווח: _____,

תאריך: _____,

טופס משוב לגורם המדווח

אל: _____

מאת: _____

בקשר להעברת מידע על חשד לפגיעה בחסר ישע _____ ,

הנני להודיעכם כי:

הדיווח התקבל אצל: _____

בתאריך: _____

הדיווח הועבר לטיפול עובד/ת סוציאלי/ת לפי חוק: _____

טלפון: _____

הדיווח הועבר לטיפול עובד/ת סוציאלי/ת: _____

טלפון: _____

הדיווח בבדיקה על ידי: _____

בברכה,

תאריך: _____

חתימה: _____

דף הסבר למילוי טופס דיווח למשטרה/עובד סוציאלי לחוק על חשד לפגיעה בחסר ישע

1. עובד סוציאלי לחוק יעביר דיווח על גבי טופס דיווח פגיעה בזקנים חסרי ישע ויוודא טלפונית קבלתו.
2. תיפתח חקירה, לא יאוחר משבוע מיום קבלת הדיווח מעובד סוציאלי לחוק.
3. היחידה החוקרת תיידע את העובד הסוציאלי בקוד ובסיסמה לצורך קבלת המידע על המשך ההליך הפלילי בתיק (טופס מנ"ע).
4. בתום הליך החקירה, תתקבל החלטה לגבי מעצר או שחרור של החשוד על ידי הקצין הממונה.
5. במקרים שבהם נשקפת סכנה לנפגע, ובאין בן משפחה ראוי לקבל המידע, יועבר דיווח טלפוני בגין מעצר/שחרור החשוד, לעובד סוציאלי לחוק המדווח או לכונן.
6. במקרים שנדרש סידור מקום מיידי לצורך הרחקת החשוד בכל שעות היממה, העובד הסוציאלי הכונן ייתן מענה למסגרת מיידיית מתאימה.
7. עם תום החקירה, תועבר פנייה לעובד סוציאלי לחוק במדור לזקן במחלקה לשירותי רווחה, לצורך קבלת חוות דעת.
8. איש קשר ייקבע בכל שירותי הרווחה המקומיים וכן בתחנת המשטרה הגיאוגרפית, כדי לחזק שיתופי פעולה.
9. במקרה של קבלת דיווח בתחנת המשטרה, מעובד סוציאלי במוסדות לזקנים או מבן משפחה, לגבי אירוע התעללות והזנחה כלפי חסר ישע, חוקר חסר הישע בתחנה יעביר דיווח אל העובד הסוציאלי לחוק בשירותי הרווחה המקומיים. במידת הצורך, יקיים התייעצות עם עובד סוציאלי לחוק, לצורך קבלת החלטה על המשך הטיפול.
10. אחת לרבעון, תתכנס ישיבה בין חוליית חסרי ישע במשטרה לבין שירותי הרווחה המקומיים לזקן. הפגישות תתואמנה על ידי רכז מחלק אלמ"ב ורכז צוות זקנים ברשות המקומית ויוכן דוח רבעוני לצורכי מעקב.

פאני יוז
ס/מנהלת השירות לזקן
עו"ס ראשית לחוק הגנה על חוסים
משרד הרווחה והשירותים החברתיים

אורנה נחמני
ראש מדור נפגעי עבירה
משטרת ישראל

נספח מספר 5

דיווח על זקנים חסרי ישע בקהילה ובמוסדות לזקנים

מדינת ישראל
משרד הרווחה
השירות לזקן

על פי חוק העונשין סעיף 168 ד'

עמוד 1

אל: משטרת ישראל

תחנה	משרד / מחלק	לידי
	חקירות אלמ"ב / חסרי ישע	

מאת:

שם העובד סוציאלי לחוק	מקום וכתובת העבודה	טלפון/ים	פקס
פלאפון/סלקום	תאריך הדיווח	שעת הדיווח	
	שנה	חודש	יום

הדוח הועבר באמצעות:

☐ פקס לפקס שמספרו:	☐ טלפון לאישור קבלת הפקס: דווח טלפונית ל:	☐ מסירה ידנית בתחנה / אחר: פרט:
--	---	---

א. פרטי הזקן הנפגע (לכל נפגע יש למלא טופס נפרד):

שם משפחה	שם פרטי	כתובת מגורים	טלפון בבית
תעודת זהות	תאריך לידה	מקום הימצאו כעת	טלפון מגורים
0.ב.	שנה	חודש	יום
איש קשר לתיאום חקירה	הערות (שפת דיבור):		

ב. פרטי הפוגע (במידה וידועים פרטים פסיכו-סוציאליים על הפוגע, נא לציין למטרת חקירת הפוגע. כמו כן, יש אם פוגע נוסף, יש לציין בעמוד 2 בפרטי האירוע):

שם משפחה	שם פרטי	כתובת מגורים	טלפון בבית
תעודת זהות	תאריך לידה	מקום הימצאו כעת	טלפון מגורים
ב.ס.	שנה	חודש	יום
קרבה לנפגע		הערות (במידה ואין ת"ז, יש לציין זאת):	

ג. פרטי המדווח לעובד סוציאלי לחוק (אם ידוע):

שם משפחה	שם פרטי	כתובת מגורים	טלפון בבית
תעודת זהות	תאריך לידה	מקום הימצאו כעת	טלפון מגורים
ב.ס.	שנה	חודש	יום
יחס קרבה לנפגע/לפוגע		הערות (במידה ואין ת"ז, יש לציין זאת):	

דף זה כולל נתונים על הנפגע:

עמוד 2

ד. פרטי האירוע: (אם קיים מסמך מגורם נוסף, בקשר לחשדות הנ"ל, יש לצרפו)

מהות האירוע		בשעה		בתאריך			במקום
התעללות מתמשכת	תקיפת חסר ישע			יום	חודש	שנה	
אחר: _____	הזנחה בטיפול						
מהות הפגיעה:							
1. פרטים פסיכו-סוציאליים של הנפגע (רמת תפקוד כללית, פיזית ומנטלית). ניתן לצרף מסמכים ואישורים רלוונטיים, למטרת אופן חקירת הנפגע.							
2. התערבות העובד הסוציאלי לחוק, בעקבות האירוע (ביקור בית, שיחת טלפון, קבלת מידע מבני המשפחה ו/או מעורבים אחרים):							
3. בתי אבות/מוסדות סיעודיים: במידה והאירוע התרחש במסגרת מוסדית, יש לציין את האחראים על הנפגע ואנשי הצוות הבכיר.							

דף זה כולל נתונים על הנפגע:

עמוד 3

ה. היכרות קודמת של שירותי הרווחה עם המעורבים באירוע:

המשפחה מוכרת	הנפגע מוכר	הפוגע מוכר
☐ כן / ☐ לא	☐ כן / ☐ לא	☐ כן / ☐ לא

ו. המלצות העובד הסוציאלי לחוק למשטרה:

1. המלצות לגבי החקירה		2. המלצות לגבי הנפגע	
☐ לערוך חקירה משטרתית דחופה		לבצע חקירה: ☐ בבית הנפגע ☐ במעון לזקנים ☐ במקום אחר	
☐ אין דחיפות לביצוע חקירה		3. לתאם את החקירה עם: ☐ בן משפחה ☐ מלווה ☐ אחר	
☐ לערוך התייעצות טלפונית דחופה עם העו"ס לחוק			
☐ לדווח בהקדם לעו"ס לחוק על שחרורו של הפוגע			
☐ חשוב ליידע ולהפנות את הפוגע לטיפול			
4. המלצות העובד הסוציאלי לחוק, לגבי החשוד בפגיעה:			
☐ לשקול מעצרו			
☐ לשקול הרחקתו מהבית			
☐ לאסור עליו להתקרב:	☐ למקום מגורי הנפגע	☐ למקום שהות הנפגע	☐ למקום לימודי הנפגע
☐ להתנות שחרורו, בהתחייבות לשיתוף פעולה עם העו"ס לחוק			
☐ להמליץ לבית המשפט על שליחתו לאבחון			
☐ להזהירו מפני פגיעה נוספת בזקן או באחר			
☐ אחר (פרט)			

ז. המשך טיפול על ידי העובד הסוציאלי לחוק, בזמן הנפגע:

לחוק	שם העובד הסוציאלי לחוק		כתובת משרדו
טלפון	איתורית	פקס	טלפון נייד

תאריך			שם העובד הסוציאלי לחוק המדווח	חתימת העובד הסוציאלי לחוק המדווח
שנה	חודש	יום		

מקור - למשטרה

העתיקים:

1. לתיק הזמן במחלקה לשירותים חברתיים
2. לעובד סוציאלי ראשי לחוק

עמוד 4

ח. משוב: תוצאות הטיפול המשטרתי בעקבות קבלת הדיווח
(תוך 14 יום מיום קבלת הדיווח)

אל: הגורם המדווח: _____

תאריך: _____

תאריך קבלת הדיווח: _____

שם החוקר המטפל: _____

נפתחה חקירה: ☐ כן ☐ לא

הועבר לרשויות התביעה: ☐ כן ☐ לא

התיק נגנז: ☐ כן ☐ לא

סיבת הגניזה: _____

קוד וסיסמה למערכת מנ"ע, לשימוש של עובד סוציאלי לחוק, למטרת מעקב אחר
הדיווח למשטרה:

טלפון מערכת מנ"ע: _____

קוד: _____

סיסמה: _____

נספח מספר 6

טופס דיווח לעובד סוציאלי לחוק על ידי המשטרה

כאשר דיווח על פגיעה בחסר ישע, דווח ישירות למשטרה

לכבוד

עובד סוציאלי לחוק

מחלקה לשירותים חברתיים

שם המדווח (משטרה):

פרטים על הפוגע:

פרטים על הנפגע:

פרטים על האירוע:

מקום האירוע:

משוב של עובד סוציאלי לחוק, למשטרת ישראל

לכבוד

משטרת ישראל

הדיווח התקבל ביום:

תגובת עובד סוציאלי לחוק, בצירוף המלצתו:

שם העובד סוציאלי לחוק:

טלפון

תאריך:

נספח מספר 7 פנייה לוועדת פטור

לכבוד

יו"ר ועדת פטור

פרקליט מחוז

משרד המשפטים

שלום רב,

הנדון: פנייה לוועדת פטור (על פי חוק העונשין) בעניין פגיעה בחסר ישע

פרטי הנפגע, שם משפחה, שם פרטי, תעודת זהות, תאריך לידה, כתובת מגורים.
רקע משפחתי, תיאור מצבו של הנפגע, המנמק היותו חסר ישע.
סיבת הפנייה - תיאור האירוע/ים, שבגינם יש חשד לפגיעה בחסר ישע.
פרטי החשוד בפגיעה - שם, קרבה לנפגע, מערכת היחסים עם הנפגע, האם היו בעבר
אירועים שהצביעו על חשד לפגיעה.

קשר עם מחלקת הרווחה ו/או גורמים טיפוליים אחרים (בעבר, בהווה).
תלונות במשטרה, אם היו.

פעולות שננקטו על ידי עובד סוציאלי לחוק מאז קבלת הדיווח.
עמדתו של הנפגע (אם ניתן לקבל).

המלצה ונימוקים לפטור מחובת דיווח.

שם העובד סוציאלי לחוק: _____

טלפון משרד: _____

טלפון נייד: _____

דואר אלקטרוני: _____

העתק: עובד סוציאלי מחוזי לחוק ההגנה על חוסים

הערה

טופס פנייה לוועדת פטור, שישמש את כל העובדים הסוציאליים לחוק בכל התחומים,
נמצא בתהליך הכנה, בשיתוף עם משרד המשפטים. עם סיום הכנתו, הטופס יופץ לכל
העובדים הסוציאליים לחוק. בשלב זה, פנייה לוועדת פטור תיעשה על פי נספח 7.
רצ"ב רשימת ועדות הפטור המחוזיות. יש לעקוב אחר שינויים של יו"ר ועדות הפטור.

ועדות פטור מחוזיות

1. פרקליטות מחוז ירושלים
משרד המשפטים, עוזי חסון 4 (ת"ד 823), ירושלים
טל': 02-6208115
פקס: 02-6462715
2. פרקליטות מחוז הדרום
משרד המשפטים, התקווה 4, קריית הממשלה, באר-שבע
טל': 08-6264619, מזכירות: 08-6264662
פקס: 02-6467808 (אזור חיוג 02, זו לא טעות)
3. פרקליטות מחוז חיפה - מזכירת פרקליט המחוז: 04-8634002 (04-8633904 -
חיפה)
משרד המשפטים, שד' פלי"ם 15 א', ת"ד 850, קריית הממשלה, חיפה
טל': 04-8633862
פקס: 02-6467060 (איזור חיוג 02, זו לא טעות) 02-6467865 (ישיר)
4. פרקליטות מחוז הצפון
משרד המשפטים, גלבוע 9, נצרת עילית
טל': 04-6478114, מזכירות: 04-6478066
פקס: 04-6478013, 02-6467073 (איזור חיוג 02, זו לא טעות).
5. פרקליטות מחוז המרכז
עו"ד רקפת (סגל) מוהר
משרד המשפטים, הנריטה סולד 1, תל אביב
טל': 03-6970072
פקס: 03-6959567
6. פרקליטות מחוז תל אביב
משרד המשפטים, הנריטה סולד 1, תל אביב
טל': 03-6970057, או למתמחה בטלפון: 03-6970134
פקס: 02-6467690 (אזור חיוג 02, זו לא טעות),
או לפקס הפרקליטות: 03-6919108.

נספח מספר 8
יידוע מטופל על אפשרות סיוע בנושא אלימות במשפחה -
החוק למניעת אלימות במשפחה

ביום ____ / ____ / ____ יידעתי את גב' / מר על כך שבאפשרותה/ו לקבל טיפול ולפנות לתחנת משטרה, למחלקה לשירותים חברתיים ולמרכז לטיפול ולמניעת אלימות במשפחה, ונתתי לה/לו כתובות ומספרי טלפון ליצירת קשר עם גורמי הטיפול האמורים, לפי רשימה שהפיץ משרד הרווחה והשירותים החברתיים.

שם העובד הסוציאלי

חתימת העובד הסוציאלי

תאריך

פרק שני
זקנים בסיכון

זקנים בסיכון

סיפור המעשה

יפה ישראלי, בת 72, התאלמנה זה לא מכבר מבעלה. ליפה שני בנים נשואים, המתגוררים באותה עיר. יפה אישה עצמאית בתפקודה ומשתתפת בקביעות בפעילות במועדון החברתי שבשכונת מגוריה. ברבות השנים החמירה מחלת האוסטיאופורוזיס, שממנה היא סובלת. יפה החלה לסבול כאבים ונטייה לשברים בעצמות. בהיותה בת 77 נחבלה ושברה את מפרק הירך. יפה נותחה ולאחר אשפוז לצורך שיקום, חזרה לביתה. יפה התקשתה בביצוע חלק מתפקודי היומיום ואף לא יכלה לרדת מהקומה השנייה, שבה ממוקמת דירתה. ילדיה פנו אל המוסד לביטוח לאומי לקבלת שירותי חוק סיעוד. ליפה אושרה גמלת סיעוד בגובה 100% ומטפלת הגיעה לביתה מספר פעמים בשבוע. במקביל, יפה הצטרפה כחברה ב"קהילה תומכת". בשל קשיי ניידות, יפה נתנה ייפוי כוח לאחד מבניה על מנת שיוכל לטפל בחשבונותיה בבנק. לאחר גיל 80, החלה לסבול מירידה קוגניטיבית. המטפלת סיפרה, כי פעם אחת יפה נעלה את ביתה ושכחה היכן שמה את המפתח. שתיהן ננעלו בבית ולקח זמן עד אשר המפתח נמצא. באירוע אחר, המטפלת מצאה את הגז דולק. לאור מצבה, הבנים פנו לביטוח לאומי בבקשה להחמרה. בעקבות זאת, אושרו ליפה שעות טיפול נוספות. משהחמיר מצבה התקיימה שיחה בשירותי הרווחה, שבה הובהר לבנים, כי יפה אינה יכולה להישאר בגפה. נבחנו אפשרויות להבטחת שלומה וביטחונה של יפה. הבנים היו חלוקים בדעתם. אחד הבנים, אשר בידו ייפוי כוח, צידד בהשארת אמו בביתה ובהבאת מטפלת זרה. הבן השני צידד בסידור מוסדי עבור אמו. הוא גם אמר, כי יפנה לבית המשפט על מנת להתמנות כאפוטרופוס על גופה ורכושה של יפה.

הזדקנות האוכלוסייה - צרכים ואתגרים

יפה ישראלי, אישה באמצע שנות ה-70 לחייה. מאישה עצמאית, מתפקדת ומעורבת בפעילות חברתית, היא הופכת בהדרגה לאישה המוגבלת בתפקודה ונוזקת לסיוע של בני משפחה, של אנשי מקצוע ונותני שירותים. כרבים אחרים בני גילה, היא יכולה להמשיך להתגורר בקהילה בזכות הסיוע של רשתות תמיכה בלתי פורמליות (בני משפחה על פי רוב) ורשתות תמיכה פורמליות, הכוללות אנשי מקצוע שונים.

החל ממצחית המאה ה-20, אנו עדים להזדקנות הדרגתית של האוכלוסייה בעולם. במדינות המפותחות התארכה תוחלת החיים בממוצע ב-30 שנה. מגמה זו, הנקראת "המהפכה הדמוגרפית" (Carmel, 2010), הביאה לשינוי ניכר בהרכב האוכלוסייה. מספר בני ה-65 בעולם הגיע בשנת 2008 ל-509 מיליון נפש, המהווים 7.6% מכלל האוכלוסייה בעולם. בשנת 2030 צפוי אחוז זה לגדול ולהגיע ל-12% (ברודסקי, שגור ובאר, 2009). אף בישראל הארכת תוחלת החיים הביאה לגידול ניכר באוכלוסיית הזקנים. בסוף שנת 2008 מנתה האוכלוסייה בארץ כ-7.4 מיליון נפש ומתוכם 715 אלף איש בני 65 ומעלה המהווים 9.8% מהאוכלוסייה הכללית (ברודסקי, שגור ובאר, 2009).

לתמורות הדמוגרפיות האלה השלכות ברמת הפרט, המשפחה, הקהילה והחברה בכללותה. ברמת הפרט, כפי שתואר בדוגמה לעיל, אריכות ימים מובילה לעתים לחולי, למוגבלות ולתלות של האדם המזדקן בסביבתו הקרובה. חלק מהזקנים אינו יכול לקבל החלטות בענייניהם (כולן או מקצתן) וחלקם אף חשוף לפגיעה ולהתעללות (הזנחה, ניצול כלכלי, התעללות נפשית וכיו"ב).

בה בעת, אנו עדים לשינויים במבנה המשפחה ובתפקידיה. משפחות רב-דוריות, יציאת שני בני הזוג לעבודה והלחץ שאותו חווים בני דור הביניים, יוצרים מציאות חדשה, שבה חלק מהתפקידים המסורתיים של חינוך וטיפול בילדים, בחולים ובזקנים, מועברים לידי ארגונים, שירותים ומוסדות שונים. אף בישראל, שבה למשפחה תפקיד דומיננטי בטיפול, אנו עדים למגמה מתחזקת של חוסר יכולת של חלק מהמשפחות לספק את התמיכה והסיוע הנדרשים (בריק ודורון, 2010).

שינוי המציאות הדמוגרפית בעולם המודרני העלה על סדר היום החברתי והמקצועי צרכים ואתגרים, שקובעי המדיניות ואנשי המקצוע אמורים להתמודד עמם. דאגה וטיפול באוכלוסייה גדלה והולכת של תשושים, סיעודיים ותשושי נפש, מציבה בפני החברה אתגרים לא מבוטלים. יש לכך השלכה על הזקנים עצמם, על המשפחות המטפלות, על השירותים הקיימים, על אנשי מקצוע המטפלים בזקנים ועל האמצעים הכלכליים הנדרשים.

בשלושת העשורים האחרונים אנו עדים לפיתוח מואץ של שירותים ומסגרות טיפוליות לזקנים ולבני משפחותיהם. במקביל, חלו גם שינויים בכלים ובאמצעים העומדים לרשות אנשי המקצוע. בצד כלים מתחום העבודה הסוציאלית, הבריאות והשיקום, נעשה שימוש גם באמצעים חוקיים, כגון אלה המבטיחים קיום בסיסי (חוק הביטוח הלאומי, הפרק הדן בקצבאות זיקנה ושאיירים) וחוקים המבטיחים זכויות (חוק ביטוח בריאות ממלכתי, התשנ"ד - 1994; חוק זכויות החולה, התשנ"ו - 1996 וחוק האזרחים הוותיקים, התש"ן - 1989), המקנה הטבות והנחות לכלל הזקנים בישראל). חוקים אחרים באים לסייע

ישירות לזקנים ולבני המשפחה, כגון, פרק ביטוח סיעוד בחוק ביטוח הלאומי, משנת 1988, המספק שירותים תומכים וסיוע בתפקוד היומיומי לזקנים הזכאים לכך; חוק פיצויי פיטורין, תשכ"ג - 1963; חוק דמי מחלה (היעדרות בשל מחלת הורה), תשנ"ד - 1993; חוק הבטחת הכנסה, תשמ"א - 1980 והטבת מס מתוקף פקודת מס ההכנסה (נוסח חדש), התשכ"א - 1961, המעניקה זיכוי בעד החזקת בן זוג או הורה במוסד. מאחר שחלק מהזקנים מהווים אוכלוסיית יעד להגנה ולהתערבות, למערכת המשפט חוקים נקודתיים, שתכליתם לעגן זכויות אדם ולהגן על אוכלוסיות חלשות ו/או ייחודיות. חוקים אלה עוסקים במגוון רחב של מצבים מורכבים, כפי שתואר בהרחבה בפרק הקודם. נראה, כי חקיקה מגנה הפכה להיות כלי עבודה יומיומי בעבודת אנשי המקצוע בתחום הבריאות, הרווחה, הסיעוד וכדומה. עם זאת, במציאות היומיומית, אנשי המקצוע בכלל ועובדים סוציאליים בפרט, מתמודדים עם סוגיות סבוכות ומורכבות אשר להן השלכות על איכות חיי הזקן ואיכות הטיפול הניתן לו. עובדים סוציאליים וביניהם עובדים סוציאליים לחוק ייחודי, קיבלו מנדט חברתי לטפל ולפעול לטובת אלה הנזקקים והחלשים. הם בבחינת "שומרי השער" (Gate Keeper) ולהחלטותיהם משקל נכבד בביצוע המדיניות החברתית בהגנה על אוכלוסיות בסיכון (בירן, 1986). ככלל, הקשר הטיפולי מבוסס על הסכמה, אמון ושיתוף פעולה של הלקוח. אולם, במצבי קונפליקט או כאשר הלקוח הזקן אינו מסוגל להביע את רצונו, אנשי המקצוע נאלצים להפעיל התערבות כפויה, אשר נועדה להתגבר על חוסר שיתוף הפעולה, להעניק טיפול חיוני ולהגן על אינטרסים של זקנים, שכושרם לדאוג לענייניהם האישיים או הכספיים בכוחות עצמם נפגע, ובכך להבטיח רמה נאותה של תפקוד חברתי. במצבים אלה, העובדים הסוציאליים והעובדים הסוציאליים לחוק (או בכינויים הקודם: "פקידי סעד"), הופכים למוציאים לפועל של המדיניות החברתית המוכתבת על ידי המדינה והסוכנות המעסיקה.

זקנים בסיכון - הגדרות ומאפיינים

כפי שעולה מהדוגמה שהוצגה בראשית הפרק, מצבה של יפה השתנה בחלוף השנים. עלייה בגיל, ירידה במצבה הבריאותי, התפקודי והקוגניטיבי העלו צרכים חדשים. יפה הפכה לפחות ופחות מסוגלת לדאוג לעצמה. האם שינויים אלה מעמידים אותה בסיכון לשלומה ולבריאותה בשל הצפי להידרדרות נוספת במצבה? מהם אותם מדדים אשר ינחו את איש המקצוע בבואו להגדיר את מצבה של יפה ולהכין תכנית התערבות?

עיסוקו של פרק זה, כמו גם הספר כולו, באותה אוכלוסיית זקנים אשר מפאת נסיבות חיים, גורמים בריאותיים, גורמים נפשיים וגורמים חברתיים (פרישה, אבדן הכנסה, אבדן מעמד חברתי, בעיות בריאות, ועוד), חווים שינויים וקשיים אשר עלולים להפוך אותם ל"פגיעים" יותר או למה שניתן לכנות כ"זקנים בסיכון". שני מושגים אלה הפכו לשגורים בשיח המקצועי בתחומי הרפואה, הסיעוד והעבודה הסוציאלית. תחומי העיסוק השונים מעניקים למושגים אלה משמעויות נפרדות, אולם ניתן להצביע על נקודות משותפות, היוצרות שיח של "פגיעות" ושל "סיכון". בשיח זה נעשים ניסיונות לפתח מדדים אובייקטיביים לניבוי ולהערכה של רמת הסיכון וגורמיו. ננסה לעמוד על משמעותן של הגדרות המושגים, השלכותיהן על חיי הפרט והמדדים אשר יכולים לסייע בידי איש המקצוע לקבל החלטות עם הזקן ולמענו. בהקשר זה חשוב לזכור, כי מושגים אלה שנויים במחלוקת ומבטאים נקודת מבט מקצועית ומסוימת. הזקנים עצמם לא בהכרח רואים עצמם כ"פגיעים" או כנתונים ל"סיכון". עם זאת, דווקא מתוך מודעות לעמימותם של מושגים אלה ולהיותם שנויים במחלוקת, חשוב ליצור תשתית מוכרת ומובנת ביחס להגדרתם ולמשמעותם.

סיכון (Risk), הוא מושג אפידמיולוגי, המתייחס למידת הסיכון של אנשים לחוות דברים שליליים בחייהם (Kane, 1990). קיין מתייחס למאפיינים הקשורים לסבירות של התרחשות אירועים שליליים מסוימים בחיי בני האדם. כלומר, יש לאנשים אלה פוטנציאל גבוה לחוות נזקים. גורמי הסיכון הם אותם תנאים (כלכליים, חברתיים ובריאותיים), החושפים את האנשים לנזק או למחלה. הסיכון מתגבר כאשר יש הצטברות של מספר גורמים.

פגיעות (Vulnerability) היא התגברות הסיכון עבור הפרט. כאשר יש סבירות גבוהה להשלכות ולתוצאות במישור הפיזי ו/או הבריאותי ו/או הפסיכולוגי של האדם (Kane, 1990; Fawcett, 2009; George, 1990). ברקר (Barker, 2003) מתייחס למושג "פגיעות" כמילה נרדפת למונח סיכון. לדבריו, אוכלוסיות פגיעות הן קבוצות של אנשים, שיש להן סיכון גבוה יותר לחוות נזק (ובהשוואה לשאר הקבוצות באוכלוסייה) בשל בעיות חברתיות, בריאותיות, נפשיות או סביבתיות.

מספר חוקרים (Fawcett, 2009; George, 1990; Kahana, Kahana & Kinnery, 1990; Kohn, Levav, Garcia et al., 2005), מתייחסים לקשר שבין היבטים בריאותיים, חברתיים ונפשיים לבין זיקנה ופגיעות. לדעתם, ניתן להגדיר את הזקנים כאוכלוסייה פגיעה בשל העובדה, שהם עלולים לחוות אירועי לחץ/דחק עקב תחלואה מרובה, התאלמנות, צמצום הרשת החברתית, הפחתה במשאבים כלכליים, מעבר למקום מגורים אחר. כל אלה, בנוסף ללחצים מצטברים של מהלך החיים. מצבי הדחק גורמים

להפרת האיזון הקיים ולהפחתה במשאבים הקיימים, כאשר דווקא באירועים מסוג זה נדרשים לאדם משאבים חיצוניים ופנימיים על מנת להתמודד עם האירוע המלחיץ. הצטברות של מספר גורמי סיכון ופער בין המשאבים הקיימים לבין אותם משאבים הנדרשים להתמודדות אפקטיבית עם אירועי הדחק, הופכים את האדם הזקן לפגיע. ריד (Reed, 1990) מחזק את ההנחה, כי פגיעות היא פונקציה של גיל. לדבריו, זקנים פגיעים יותר משאר הקבוצות באוכלוסייה, משום שהם בעלי פוטנציאל מיידי לחוות נזק ממשי. הזיקנה מעלה את רמת הפגיעות ואת הסבירות לסיכון, שכן מחלות ואירועים בריאותיים עלולים לגרום למוגבלות ולתלות באחרים. מאפיינים נוספים הקשורים לזיקנה, כגון: חוסר שוויון חברתי, חוסר הזדמנויות, חוסר נגישות לשירותים בקהילה, אבדן הכנסה, בדידות ודיור, שאינם הולמים את צרכיו המשתנים של האדם הזקן, עלולים להגביר עוד יותר את רמת פגיעותו ואת הסיכונים לבריאותו הגופנית והנפשית של האדם (George, 1990; Kahana et al., 1990).

אבחון זקנים בסיכון

בהתבסס על האידיאולוגיה, כי למדינה אחריות להבטיח את שלומם, בריאותם והגנתם של אזרחיה, החברה רואה את הטיפול באנשים במצבים של סיכון כחלק ממסגרת רחבה יותר של דאגה לרווחתם הכוללת. לפיכך, על אנשי המקצוע מוטלת האחריות על זיהוי יחידים וקבוצות במצבי סיכון, על הערכת מידת הסיכון ועל נקיטת אמצעים להגנה עליהם על פי סדר עדיפויות נדרש (אייזנשטאט, 2007; 2001; Saliba, Elliot, Rubinstein et al.).

מאחר שהמושגים "פגיעות" ו"סיכון" אינם בעלי משמעות קבועה ואין להם תוקף אוניברסלי, חוקרים ואנשי מקצוע מציעים לאבחון ולהעריך את רמת סיכון על סמך היתכנות והסתברות. כך למשל, חוקרים מצאו קשר בין מדדים, כגון: גיל, תפקוד פיזי (ADL), תפקוד אינסטרומנטלי (IADL), מצב בריאותי (מחלות, כמו: סכרת, סרטן, שבץ מוחי, דמנציה) לבין ירידה נוספת בתפקוד והזנחה עצמית, העלולות להסתיים במוות. מדדים אלה נמצאו כקשורים לפגיעותם של אנשים זקנים (Dunn, Clare & Holland, 2008; Dyer, Pickens, 2007; Saliba et al., 2001; Burnett, 2007). במחקר נוסף נמצא, כי מין (נשים), גיל גבוה, תשישות גופנית, מגורים לבד, מעמד סוציו-אקונומי נמוך, דיכאון או תסמיני דיכאון, מנבאים רמת פגיעות גבוהה בזיקנה (McGee, O'Hanlon, Barker et al., 2008). על סמך הספרות המקצועית ובהתבסס על ניסיון מקצועי, מוצע בזאת כלי לאבחון, שבו מדדים לאבחון זקנים בסיכון.

כלי לאבחון זקנים בסיכון

מדדים לאבחון

1. מאפיינים אישיים: גיל; מין; מצב משפחתי: נשוי/אלמן/גרוד; ילדים; מתגורר עם/לבד; מקורות הכנסה; אמונות; אורח חיים; דפוסי התנהגות.
2. מצב בריאותי: מצב נוכחי, היסטוריה רפואית - מחלות, מצב תפקודי, שימוש בתרופות.
3. מצב נפשי: האם היה בעבר רקע לבעיות ו/או לתחלואה נפשית? דיכאון? האם בוצע אבחון בעבר ו/או בהווה?
4. מצב רגשי: מהו מצב הרוח הכללי? אם יש מצב רוח ירוד, האם זה משהו חולף? מתמשך? האם הוא קשור לאירוע שהתרחש לאחרונה?
5. מצב קוגניטיבי: מידת הצלילות, שיפוט מציאות, יכולת האדם לקבל החלטות, לגבי איזה נושא יכול לקבל החלטות?
6. מאפיינים חברתיים: קיומה של רשת חברתית, שמירה על קשרים חברתיים, דפוסי פעילות חברתית.
7. מאפיינים סביבתיים: תנאי דיור ומצב הדיור, סביבת מגורים.
8. אירוע: האם קרה לאחרונה אירוע דחק? מתי? כמה זמן המצב נמשך?
9. קיומם של משאבים: משאבים פנימיים (אמונה דתית, אופטימיות/פסימיות, גמישות, יכולת הסתגלות למצבים, תכונות אישיות).
משאבים חיצוניים (מידע, רשתות תמיכה פורמליות/בלתי פורמליות).
משאבים כלכליים (רכוש, מקורות הכנסה).
10. קיומם ונגישותם של שירותים בקהילה: שירותים כלליים, שירותי רווחה, שירותי בריאות, תחבורה, שירותי חברה ופנאי.
11. המודעות של האדם למצבו: עד כמה יש לאדם ידע ומידע על מצבו? מידת יכולתו להבין את המצב? האם האדם מודע לסיכונים הכרוכים במצב? האם הוא מודע להשלכות ולתוצאות הנובעות מההחלטות שיקבל? מהי עמדתו בנושא?
12. נכונות האדם לשיתוף פעולה עם בני משפחה/אנשי מקצוע: עד כמה האדם מודע למצבו ומוכן לשתף פעולה עם בני משפחה ו/או אנשי מקצוע מעורבים על מנת למנוע סיכון ולהיטיב עם מצבו?

סיכום: הערכה של רמת הסיכון תיקבע על פי מידת הפער שבין הצרכים האישיים של האדם הזקן לבין המשאבים הקיימים. כלומר, ככל שהפער גדול יותר, כך תגבר רמת הסיכון של האדם.

ולעניינה של יפה, הצטברותם של מספר גורמי סיכון, על פי המאפיינים והמדדים שפורטו לעיל, משרטטים פרופיל של אישה שהתאלמנה ואיבדה שותף משמעותי בחייה, מתגוררת בגפה, בעלת משאבים כלכליים מוגבלים ורשת חברתית מצומצמת. בבחינת מאפייניה הבריאותיים והתפקודיים, אנו למדים כי היא סובלת מאוסטיאופורוזיס עם נטייה לשברים, מחלה אשר עלולה לגרום לה למוגבלות בתפקוד ותלות בזולתה בביצוע תפקודי יומיום. השבר בצוואר הירך היה האירוע המסכן הראשון. הירידה ביכולותיה הקוגניטיביות הגבירה את רמת הסיכון. המטפלת מגיעה למספר שעות בשבוע וליפה תמיכה חלקית מבניה, החלוקים בדעתם לגבי הטיפול בענייניה. רשת תמיכה הייתה אמורה לפצותה על האבדנים שחוותה. המציאות היא, כי קיים פער ניכר בין צורכי הטיפול הנדרשים לה לבין המשאבים הקיימים, לפחות באופן שבו הם מסופקים בשלב זה. פער זה הופך את יפה לאישה פגיעה מאוד ומציב אותה בסיכון יתר. מהו הנזק העתידי הצפוי לה אם צרכיה לא יקבלו מענה? כיצד יש להתערב על מנת להגן עליה? על כך ננסה לענות בחלק הבא.

דרכי התערבות עם אוכלוסיות בסיכון

אמצעים טיפוליים

"סיכון" משמעו איום על בריאותו של האדם, ביטחונו ורווחתו הכוללת. לאור זאת, מטרת העל של ההתערבות היא להגן עליו מפני פגיעה ונזק צפוי. זאת, על ידי הפחתה וצמצום ניכר של הפער הקיים בין צורכי האדם והמשאבים הקיימים. לצורך כך, נדרשת ראייה כוללת של אנשי מקצוע מתחומי עיסוק שונים (רפואה, סיעוד, עבודה סוציאלית, ועוד), על מנת לאתר את הצרכים, להציע פתרונות וליישם.

הנחת היסוד להפעלת התערבות היא, כי האדם הזקן מוכר לנוגני השירותים או לפחות לחלק מהם. קשר בין ספקי השירות השונים יאפשר הפנייה מגורם טיפולי אחד למשנהו. כך, למשל, במקרה של יפה, המתוארת בפרק זה, היא טופלה בבית חולים עקב

שבר בצוואר הירך. יש להניח, כי סמוך לשחרורה או מיד לאחר מכן, הועברה פנייה לשירותי הבריאות בקהילה ואולי אף למחלקת הרווחה ברשות המקומית. כמו כן, הוגשה בעבורה בקשה לגמלת סיעוד מתוקף חוק ביטוח סיעוד. לצורך קבלת מטפלת, נוצר קשר עם חברה המספקת שירותי טיפולי בית. יש להניח, כי במהלך הזמן, פגשו את יפה אנשי מקצוע מתחום הרפואה, הסיעוד והרווחה. היה באפשרותם לעקוב ולראות את השינויים שחלו במצבה ואם חל שינוי, הדורש אבחון והערכה מחודשת, על הפער בין צרכיה המשתנים לבין המענים הקיימים.

בשלב הראשון, איש המקצוע יבצע אבחון מקיף, על פי המדדים שפורטו לעיל, לזיהוי הצרכים ולקביעת רמת הפגיעות. בהמשך, עליו להעריך את מידת הסיכון ולקבוע את סדר הקדימויות להתערבות. בהקשר זה חשוב להדגיש, כי הערכת רמת הסיכון אינה מנותקת מהקשרים חברתיים ותרבותיים (אייזנשטאט, 2007). לפיכך, בנוסף על אבחון מאפייניה הכוללים של יפה (מצבה הבריאותי והתפקודי) ובדיקת קיומם של משאבים פנימיים וחיצוניים, יש להכיר גם את אורח חייה, אמונותיה, ערכיה ורצונותיה. במקביל, יש לקחת בחשבון את מידת יכולתה לקבל החלטות עבור עצמה ואת מידת מודעותה לתוצאות האפשריות לגבי כל החלטה שתבחר.

בהתאם לאבחון, יש להציע ליפה חלופות אפשריות לפתרון, תוך מתן מידע מפורט על כל חלופה, על הסיכויים ועל הסיכונים שבצידן. רצוי כי החלטות על דרכי ההתערבות תתבצע בשיתוף מלא עם יפה ובהתחשב ביכולתה לקבל החלטות בתחומים מסוימים הנוגעים לחייה. מומלץ גם לשתף את בני משפחה בתהליך. כך, למשל, ניתן להאריך את שעות העבודה של המטפלת או לגייס מטפלת לכל שעות היממה. אפשר גם להפנות את יפה למרכז יום או אף לשלב בין האפשרויות הללו.

ככלל, נקודת המוצא היא להגיע לשיתוף פעולה עם האדם הזקן ועם בני משפחתו ולהסכים על תכנית טיפול הנותנת מענה לצרכיו. לצערנו, המציאות מציגה מצבים, שבהם האדם הזקן מסרב לשתף פעולה. על איש המקצוע להקשיב לו ולהתייחס להסתייגות ו/או לסירוב לטיפול המוצע. עליו לבחון מהן הסיבות לסירוב, האם "טעמיו סבירים" (כמוגדר בחוק ההגנה על חוסים, 1966), והאם האדם הזקן מודע לסיכויים של הטבה במצבו מול הסיכונים הצפויים במידה וההתערבות לא תתבצע. לעתים, יש מצבים שבהם בן המשפחה מונע את ההתערבות המוצעת ועקב כך נשקפת לזקן סכנה (כמפורט בהגדרת ה"אחראי" על "החוסה" בחוק ההגנה על חוסים, 1966). במקרים אלה, יש לשקול הפעלת התערבויות חוקיות ולערב עובד סוציאלי לחוק ההגנה על חוסים.

התערבות באמצעות החוק

כאמור, במצבים של פגיעות, אנשי המקצוע נדרשים, לעתים, להשתמש באמצעים חוקיים על מנת להסיר סיכונים ולהגן על שלומו ועל ביטחונו של האדם הזקן.

האם חוק ההגנה על חוסים יכול לסייע?

כפי שתואר בפרק הראשון, תכליתו של החוק לספק הגנה רחבה לזקן "חוסה" - מי שמפאת נכות, ליקוי בשכלו או זיקנה אינו מסוגל לדאוג לצורכי חייו" (סעיף 1 לחוק), וכן, משום "שאין החוסה או האחראי עליו מסכימים לטיפול הדרוש" (סעיף 4). במצב שבו העובד הסוציאלי לחוק סבור, כי נשקפת סכנה לשלומו הגופני או הנפשי של האדם הזקן, בגלל היעדר טיפול ראוי (סעיף 4), הוא רשאי לפנות לבית המשפט בבקשה למתן הוראות.

להלן שלבים מומלצים בתהליך ההתערבות של עובד סוציאלי לחוק ההגנה על חוסים (נספח מספר 9 מציג תרשים זרימה).

בשלב הראשון, יש לאסוף מידע מפורט לצורך אבחון, הערכת צרכים והערכת סיכון (כמפורט בכלי להערכת סיכון). לשם כך, העובד הסוציאלי לחוק יסתייע בחוות דעת של אנשי מקצוע מתחום הרפואה, הסיעוד, העבודה הסוציאלית ואחרים. לאחר הערכת הצרכים, הוא יבחן האם ניתן להגדיר את האדם כ"חוסה" על פי הגדרת החוק. בנוסף לכך, העובד הסוציאלי יעריך את רמת הסיכון ואת מידת הפער הקיים בין המשאבים הכוללים של האדם לבין צרכיו. להערכה זו נלווה גם המידע החיוני בדבר מידת הסכנה הנשקפת לאדם (החוסה) ומה עלול להתרחש אם הוא לא יקבל את הטיפול המוצע בהקדם. כלומר, איזו הידרדרות צפויה במצבו ותוך כמה זמן? על העובד הסוציאלי לפגוש את החוסה ולשמוע ממנו כיצד הוא רואה את מצבו ומדוע הוא מסרב לטיפול המוצע. עליו לשקול האם הסבריו של האדם הזקן וטעמיו סבירים. העובד הסוציאלי יעריך עד כמה האדם הזקן מודע למצבו ולנזק הצפוי אם לא יקבל את הטיפול הנדרש. בהקשר זה, על העובד הסוציאלי לסייע לזקן לקבל מידע על הסיכויים הצפויים אם ייעתר לקבל את הטיפול המוצע. בנוסף לכך, עליו לבחון האם האדם הזקן מסוגל לקבל החלטות ובאיזה עניין.

במצבים שבהם "האחראי" על האדם הזקן (בן משפחה או אדם אחר המוגדר כ"אחראי"), מונע את הטיפול הנדרש, יש לברר עמו את הסיבות והמניעים לסירוב. ייתכן שהוא

אינו מודע לחומרת המצב או שאין לו את המידע הנדרש על התועלת הצפויה לאדם הזקן בהפעלת ההתערבות המוצעת.

רק לאחר שמוצו כל ההליכים האפשריים, כולל התערבות לאור החוק, כגון: יידוע החוסה ו/או האחראי עליו שאם ימשיכו לסרב לטיפול, בידי העובד הסוציאלי לחוק הסמכות לפנות לבית המשפט בבקשה למתן הוראות. אם עדיין החוסה ו/או האחראי עליו מסרבים לטיפול, העובד הסוציאלי לחוק ההגנה על חוסים יפנה לבית המשפט בבקשה למתן הוראות. במסגרת זו, בית המשפט יכול להורות על אשפוז לצורך אבחון רפואי, אשפוז לצורך ביצוע התערבות רפואית, העברת האדם למסגרת של טיפול ממושך או "כל הוראה אחרת הדרושה לשמירת שלומו הגופני והנפשי של החוסה" (סעיף 5 לחוק).

יש חשיבות בשיתוף האדם הזקן ה"חוסה" ו"האחראי עליו" בדיון בבית המשפט. על בית המשפט לשמוע אותם ואת נימוקיהם לסירוב. לעתים, די בעצם נוכחותם במעמד זה כדי לשכנע אותם להסכים לטיפול המוצע, ללא צורך בצו ובכפייתו.

האם ניתן להגדיר את יפה, המתוארת בדוגמה שבראשית הפרק, כ"חוסה"? התשובה לכך חיובית. יפה סובלת מירידה ביכולת הקוגניטיבית והתפקודית. היא מתקשה בביצוע חלק מתפקודיה והמטפלת מסייעת לה בכך. היא אף אינה יוצאת מביתה. עוד ידוע לנו, כי לבנה יפוי כוח לנהל את ענייניה הכספיים. מכאן ניתן לקבוע, כי יפה אינה דואגת "לצורכי חייה".

כאמור, חוק ההגנה על חוסים מאפשר התערבות נקודתית ומהירה על מנת למנוע סכנה לשלומו הגופני או הנפשי של האדם הזקן. האם נשקפת סכנה לשלומה של יפה? התשובה לכך היא חלקית. אמנם, חל שינוי במצבה, אך בנקודת זמן זו עדיין לא נשקפת לה סכנה הדורשת ביצוע התערבות טיפולית בהקדם. ההערכה היא, כי בחלוף הזמן וככל שתיפגם יכולתה הקוגניטיבית, היא עלולה לסכן את עצמה ואת ביטחונה.

בבואנו לבחון האם ניתן ליישם את חוק ההגנה על חוסים לגבי יפה, עלינו גם לשאול האם היא ו/או האחראי לה מסרבים לטיפול המוצע? מן התיאור המוצג, ידוע לנו, כי בנה, אשר לו יפוי כוח לניהול ענייניה הכספיים, מעוניין שאמו תמשיך להתגורר בביתה ולשם כך הוא מציע העסקת מטפלת לכל שעות היממה. אחיו, לעומתו, מצדד בהעברת אמו למסגרת לטיפול ממושך. על עמדתה ורצונה של יפה אין בידינו מידע. מאחר שבשלב זה, טרם גובשה החלטה על טיפול מומלץ, איננו יכולים לקבוע, כי החוסה (יפה) ו/או האחראי עליה (הבן - מיופה הכוח) מסרבים לטיפול המוצע.

לאור האמור לעיל, אין חוק ההגנה על חוסים מתאים בשלב זה ליישום על מנת למנוע מיפה סיכון.

האם ניתן להסתייע בחוק הכשרות המשפטית והאפוסטרופוסות?

אמצעי חוקי נוסף, העומד לרשות איש המקצוע, הוא מינוי אפוסטרופוס מתוקף חוק הכשרות המשפטית והאפוסטרופוסות (1962). במצבי סיכון של אדם המוגדר כ"חסוי" - "אדם אחר שאינו יכול, דרך קבע או דרך ארעי, לדאוג לענייניו, כולם או מקצתם, ואין מי שמוסמך ומוכן לדאוג להם במקומו" [ס' 33א(4)], ניתן למנות אפוסטרופוס שיוסמך לקבל החלטות עבורו. המינוי יכול להתייחס לסמכויות בענייני גוף ו/או עניינים הנוגעים לכספו ולרכושו של הזקן. בהקשר זה, שימוש נאות במשאביו של החסוי יכול לאפשר לו קבלת טיפול ולמנוע מצבי סיכון של הזנחה עצמית, הזנחה על ידי אחר או ניצול ופגיעה בשלומו.

בניה של יפה חלוקים בדעתם באשר למענה המתאים להבטחת שלומה. אחד מבניה סבור, כי נכון יהיה להעבירה למסגרת של טיפול ממושך. מנגד, אחיו מצדד בהישארותה בבית. על מנת שההצעה להעברת האם למסגרת מוסדית תתקבל, הבן טען, כי בכוונתו לפנות לבית המשפט בבקשה להתמנות כאפוסטרופוס עליה. בבואנו להשיב על השאלה האם חוק הכשרות והאפוסטרופוסות ישמש כאמצעי להגנה על יפה ולהבטחת שלומה, עלינו לשאול האם יפה תוגדר כ"חסויה"? כאישה שאינה מסוגלת לנהל את ענייניה - כולם או מקצתם? מתיאור המקרה עולה, כי יפה נעזרת במטפלת לביצוע חלק מתפקודי היומיום וכי לבנה ניתן ייפוי כוח לניהול ענייניה הכספיים. אין לדעת האם ייפוי הכוח ניתן מטעמי נוחות ובשל קשיי נייודות ונגישות לבנק. ייתכן שהחלטה התקבלה בגלל קושי בקבלת החלטות בנוגע לניהול העניינים הכספיים. לפיכך, ניתן לומר, כי במקרה שתהיה פנייה לבית המשפט למינוי אפוסטרופוס יפה תוגדר כ"חסויה" אם בית המשפט יתרשם שיכולת השיפוט שלה נפגמה ברמה כזו, שאין בידיה לדאוג לענייניה ויש צורך להגן עליה ולפעול לשמירת שלומה. במקרה מעין זה ייפוי הכוח שבידי הבן לא יהיה תקף, משום שייפוי הכוח אינו מסמיך את הבן לפעול כאשר נגרעה כשרותה המשפטית של האם.⁴⁶

ומה בדבר ענייניה האחרים? עד כמה יפה מסוגלת לדאוג להיבטים נוספים הקשורים לחייה ובעיקר בנוגע לקבלת החלטה על אודות מקום מגורים המועדף עליה? בניה

46 ראו: ת.א. 116/96 האפוסטרופוס הכללי כמנהל נכסי המנוחה וידא בן- עזרא נגד נסקא לוי; ע"א נסקה לוי נ' האפוסטרופוס הכללי, דינים עליון, כרך ע' 543 (4.1.05); תמ"ש 51271/02 ע"ד גור נ' עזבון גרינברג, אתר משפטי נבו, עמ' 5, (15/5/2006).

של יפה הביעו כל אחד את עמדתו הסובייקטיבית בקשר לפתרון הרצוי. אולם, קולה של יפה לא נשמע בשיח זה. במצב זה, חשוב לשתף את יפה בדיון ולאפשר לה להביע את דעתה ואת רצונה.

לסיכום, מן האמור לעיל אנו למדים, כי במצבים של סיכון ופגיעות, העובדים הסוציאליים נדרשים, לעתים, להפעיל את המערכת השיפוטית לשם השגת תוצאות רצויות. התערבות זו נועדה להגן על האינטרסים של הזקנים שנפגע כושרם לדאוג לענייניהם האישיים או הכספיים בכוחות עצמם. אולם, התערבות סמכותית על פי חוק עלולה להגביל את זכויות הפרט. נקיטת פעולות חוקיות להגנה על הפרט טומנות בחובן סכנה של שלילת חופש הבחירה והפרת פרטיות וסודיות. החלק הבא ירחיב על הסוגיות האתיות המתעוררות במהלך ההתערבות.

דילמות אתיות בהפעלת ההתערבות

הפעלת התערבויות טיפוליות וחוקיות נועדו להבטחת הגנה על האדם הפגיע המצוי בסיכון. עבודת אנשי המקצוע המטפלים והחלטותיהם מתבססות על הנחיות ערכיות ומקצועיות בדבר המחויבות ללקוח המטופל ולאופי העזרה והסיוע הנדרשים לו. עקרונות אתיים במקצועות הטיפוליים ובכללם בעבודה סוציאלית, מכוונים ל"עשיית טוב", למניעת פגיעה, להפחתת נזק צפוי, לכיבוד האדם כיצור אוטונומי ולמימוש חופש הבחירה.

אוטונומיה היא צורה של חופש אישי לפעול כאשר הפרט פועל על פי חוקים תבוניים, שהוא מתווה לעצמו. התנהגותו של האדם היא פועל יוצא של שיקול דעת, בחירה וקבלת החלטות ללא לחץ, ללא הגבלה או כפייה חיצונית. לכן, סביר להניח, כי פעולות אלו הן עקביות והולמות את אורח חייו ואמונותיו של האדם. קבלת החלטות מעניקה לאדם את התחושה של שליטה בחייו (Fawcett, 2009; Saliba et al., 2001).

הגדרה עצמית היא זכות בסיסית של כל פרט בחברה. ערך זה נחרת עמוק באידיאולוגיה החברתית ומהווה אבן יסוד בעבודת אנשי המקצוע המטפלים, אשר מוציאים לפועל את המדיניות החברתית של השירות המעסיק אותם. קוד האתיקה של העבודה הסוציאלית מנחה את איש המקצוע לכבד את חופש הבחירה של הלקוח, לכבד את החלטותיו ולסייע לו להמשיך לחיות בעצמאות מרבית. התרגום הממשי של ערך חופש הבחירה (האוטונומיה), מבחינת איש המקצוע, הוא לאפשר מרב הזדמנויות

ללקוח לקבל החלטות עבור עצמו באופן אשר יאפשר לו לממש את העדפותיו ואת ערכיו האישיים.

אולם, בכל התערבות טיפולית, אף אם מכוונת "לעשיית טוב", יש כניסה לחיי הפרט, צמצום המרחב האישי שלו והגבלה מסוימת של עקרון ההגדרה העצמית וחופש הבחירה. הסכנה הטמונה בכך היא ערעור על האוטנטיות של משאלות הפרט.

מתי, אם כן, ההתערבות תיחשב כנחוצה ומתי תיחשב כהפרעה? מתי תהיה התערבות זו מוצדקת? על העובד הסוציאלי לשאול את עצמו אם הוא עושה טוב או חלילה גורם נזק. בהקשר זה נשאלת השאלה - מי הוא זה שיקבע מהי טובת הלקוח? לעתים, כל אחד מהמעורבים רואה את טובתו של האדם הזקן באופן שונה. כך, למשל, במקרה של יפה - האם היא זו שתקבע מהי טובתה בהקשר למקום המגורים המועדף עליה או שמא אחד מבני משפחתה? ואולי תהיה זו העובדת הסוציאלית? האם על העובדת הסוציאלית לנקוט עמדה ולצדד באחד מבניה או שעליה להאזין לרחשי לבה של יפה? לשאלות אלו אין תשובה אחת נכונה. "עשיית טוב", מנקודת המבט המקצועית, עלולה להתנגש עם נקודת מבטו של האדם הזקן ו/בני משפחתו.

הקונפליקט מחריף כאשר מדובר בהתערבות כפויה על פי חוק וכנגד רצונו של האדם. מערכת המשפט, על כליה החוקיים, משמשת כאמצעי להתמודדות עם מצבים שבהם יש צורך להגן על אוכלוסיות פגיעות. חקיקה מגנה הפכה לכלי עבודה יומיומי בעבודתם של עובדים סוציאליים בכלל ועובדים סוציאליים לחוקים הייחודיים בפרט. וכך, הפעלת התערבויות חוקיות לצד התערבויות טיפוליות מעוררות, מטבע הדברים, דילמות אתיות ומקצועיות רבות. חובתו המקצועית והערכית של העובד הסוציאלי, להגן ולשמור על האדם הזקן מפני פגיעה, עלולה להתנגש עם זכותו הבסיסית של האדם להחליט על האופן שבו יחיה את חייו. חובה מול זכות, שלא ניתן למלאן בו-זמנית. זוהי אחת הדילמות המוסריות המבלבלות ביותר בעבודה סוציאלית (Abramson, 1989). במצבים אלה מתחדד המתח המובנה, שבין האחריות החברתית להגן על האזרחים על ידי הגברת המעורבות בחיי הפרט לבין זכותו הבסיסית של הפרט לחופש בחירה. לפיכך, על העובד הסוציאלי לבחון היטב את טובתו של מי הוא משרת (המדינה? הארגון המעסיק? ערכי המקצוע? הלקוח? בן המשפחה?) ומהו שיווי המשקל הרצוי בין זכות האדם להתנהג באופן שעלול לפגוע בעצמו מול חובתו של העובד הסוציאלי למנוע נזק.

לכן, כאשר נדרשת הפעלת התערבות טיפולית וחוקית, יש לפעול להגברת האוטונומיה של האדם הזקן. יש לאפשר לו, עד כמה שהדבר ניתן, השתתפות פעילה בקבלת החלטות. יש לספק לו מידע מפורט, לפרוס בפניו את האפשרויות עם הסיכויים והסיכונים על מנת שהוא יוכל לקבל החלטה שתתאים לו ולהעדפותיו.

אחרית דבר - או ניסיון ליישם את העקרונות על המקרה הבודד

יפה ישראלי, המתוארת בפרק זה, מייצגת זקנים רבים אשר עם העלייה בגיל חווים שינויים משמעותיים במצבם הבריאותי, התפקודי והקוגניטיבי. שינויים אלה עלולים להפוך אותם לזקנים בסיכון. כך גם יפה אשר הוגדרה על ידנו כאישה פגיעה, הנמצאת בסיכון הנובע מהפער שבין צרכיה המשתנים לבין המשאבים והמענים הקיימים עבורה. בנקודת זמן זו, על העובד הסוציאלי לזהות את הפוטנציאל לנזק הצפוי ולהעריך, כי השארת המצב כפי שהוא יסכן את שלומה ואת ביטחונה של יפה. כיצד, אם כן, על העובד הסוציאלי לפעול?

בשלב הראשון, העובד הסוציאלי יבחן את צרכיה של יפה וישאל אותה מהם רצונותיה והעדפותיה. אם לא ניתן לשמוע את עמדתה של יפה, יש לחתור לקבלת מידע על אורח חייה והאם בעבר, עוד בטרם החלה לסבול מירידה קוגניטיבית, הביעה את רצונה. מידע מסוג זה אפשר לקבל מבני משפחתה ו/או ממכריה בסביבתה הקרובה. בשלב הבא, יש לשקול בקפידה את החלופות השונות. כל חלופה תיבחן על פי אמות מידה מקצועיות ומנקודת מבטה של יפה אודות טובתה. גם דעתם של בניה של יפה תילקח בחשבון. בדיון מסוג זה, העובד הסוציאלי יספק להם מידע מפורט ככל הניתן על המענים האפשריים ועל התועלת הצפויה ביישום כל אחד מהמענים אל מול ה"מחיר" והנזק הצפויים. להלן אפשרויות הפעולה:

1. יפה תישאר בביתה: חלופה אשר תדרוש הרחבת רשת השירותים התומכים, כגון: שילובה של יפה במרכז יום מתאים והעסקת מטפלת לשעות רבות יותר, או העסקת מטפלת לכל שעות היממה. התועלת שביישום חלופה זו תהיה בהישארותה של יפה בסביבתה הטבעית והמוכרת, תוך הרחבת רשת הביטחון וההגנה עליה. אולם, לחלופה זו מחיר כלכלי. הבן שבידו ייפוי הכוח יוכל לומר האם המשאבים הכספיים העומדים לרשות יפה יאפשרו את מימוש התכנית.
2. העברתה של יפה למסגרת של טיפול ממושך: חלופה זו תאפשר, מצד אחד, אספקת כל צרכיה הטיפולים והחברתיים של יפה, אולם מצד אחר, יפה תאלץ לעקור מסביבתה המוכרת ולעבור למקום שבו, קרוב לוודאי, תצטרך לחלוק חדר עם דיירת נוספת. המעבר ידרוש תהליך הסתגלות ובעקבותיו עלולים לחול שינויים במצבה הבריאותי והקוגניטיבי של יפה.
3. העובד הסוציאלי יחתור להשגת הסכמה בין יפה לבניה לגבי התכנית המומלצת. אם הסכמה זו לא תושג, העובד הסוציאלי יכול להציע לבני המשפחה טיפול

משפחתי ו/או גישור. שני הליכים אלה עשויים לקדם דיון משותף וגיבוש דעה על הפתרון המתאים. השאיפה היא, כי תקבל החלטה מוסכמת על דעת כולם (כולל יפה), שתהיה הטובה ביותר עבורה ותמנע הפעלת התערבות כפויה.

4. לאחר שמוצו כל ההליכים ואם הליך הגישור לא עלה יפה ולא התקבלה החלטה מוסכמת באשר לטובתה של יפה, העובד הסוציאלי יכול ליזום פנייה לייעוץ המשפטי של משרד הרווחה למינוי אפוסטרופוס. במצב עניינים זה, ייתכן שהבן המעוניין להתמנות כאפוסטרופוס, יפנה בבקשה לבית המשפט לענייני משפחה. בית המשפט ישמע את דעת כל הנוגעים בדבר, כמו גם את דעתה של החסויה (יפה). קרוב לוודאי, כי בית המשפט יפנה לעובד הסוציאלי לחוק בבקשה לחוות את דעתו המקצועית בתסקיר. העובד הסוציאלי עשוי להמליץ על מינוי שני הבנים כאפוסטרופוסים לרכוש ולגוף וזאת על מנת, שמצד אחד, תובטח טובתה של יפה ומצד אחר, לא יגרם קרע במערכת היחסים המשפחתית. כמו כן, העובד הסוציאלי יוכל להמליץ, בחוות דעתו שבתסקיר, על הבאת מטפלת לכל שעות היממה על מנת ששגרת ימיה של יפה לא תופר.

סיכום

פרק זה עסק באוכלוסיית הזקנים החווים שינויים וקשיים אשר עלולים להפוך אותם ל"פגיעים" או לכאלה הנתונים "בסיכון".

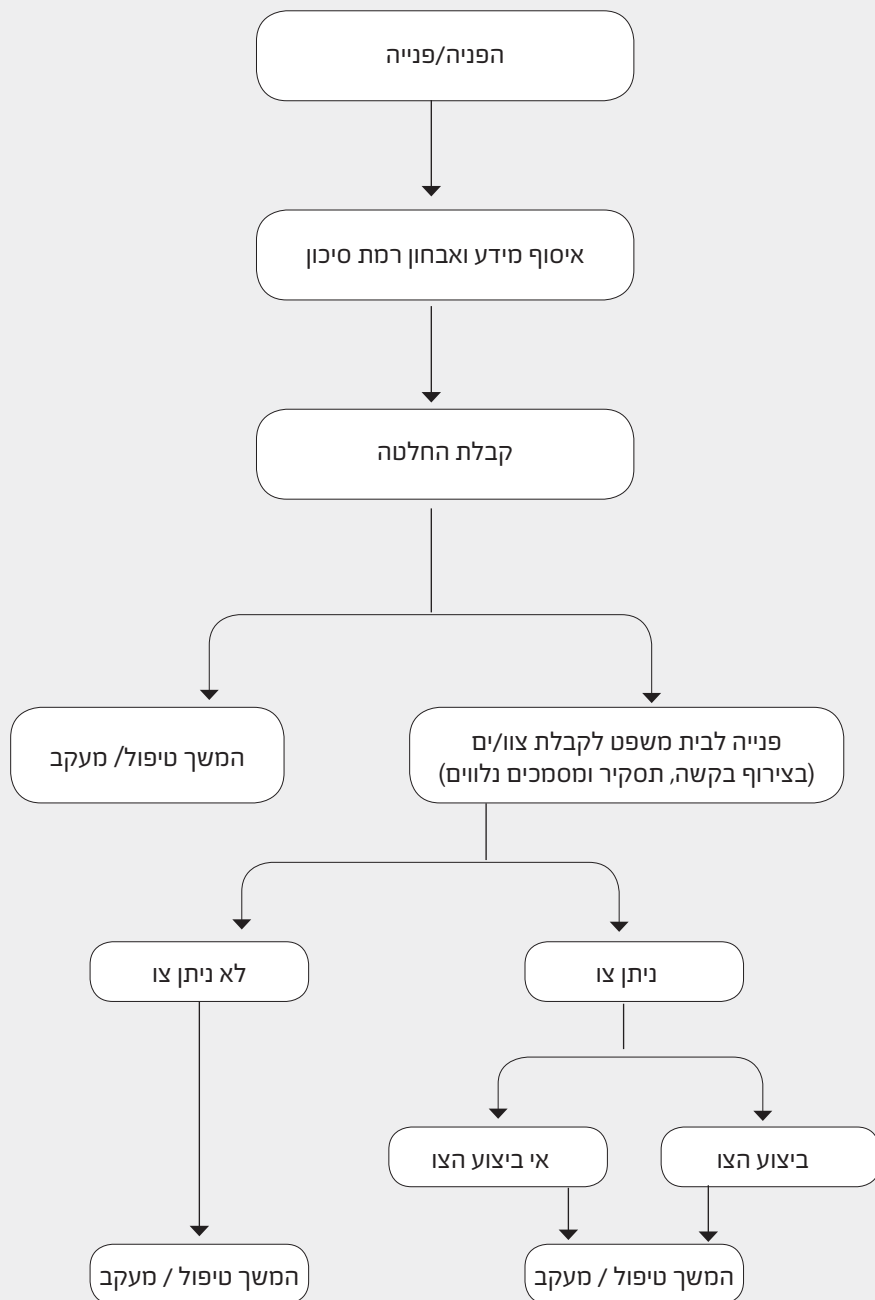
לאחר הגדרת המושג "סיכון" ופירוט הגורמים לכך, נסקרו דרכי התערבות טיפוליות וחוקיות, תוך התייחסות אל יפה ישראלי שעמה פתחנו פרק זה. אולם, כל התערבות, אף כי מכוונת לעשיית טוב, טומנת בחובה גם הפרה של פרטיות האדם ובמקרים קיצוניים יותר, הפרת חופש הבחירה. על כן, על איש המקצוע להקפיד, כי על ההתערבות להיות כזו שלא תגרום נזק גדול יותר מהנזק שרוצים למנוע. על איש המקצוע להתוות תכנית טיפול, שתהיה על רצף - מהחלופה הפחות מגבילה ועד לכפיית טיפול בכל האמצעים הנדרשים להגנה על האדם הזקן. עליו לשקול מהי התועלת הישירה הצפויה למטופל, מול "המחיר" שהוא עלול לשלם. בעשותו כן, על איש המקצוע למצוא את שיווי המשקל המתאים בין ערך ההגדרה עצמית לבין הצורך להתערב ו/או לכפות התערבות. עקרון הכוח השקול צריך להיות הקו המנחה את איש המקצוע. כלומר, הפעלת סמכות מתערבת מוצדקת בהתאם לתועלת הצפויה מכך. במלים אחרות: ההתערבות תהיה לתכלית ראויה ובמידה סבירה, שאינה עולה על הנדרש.

מקורות

- אייזנשטאט, מ. (2007). האם המושג "מסוכנות" מסוכן? ביטחון סוציאלי, 75: 65-88.
- בירן, ד. (1986). גורמים המשפיעים על מידת הפעלת סמכויותיו של פקיד הסעד לחוק הנוער טיפול והשגחה. עבודת גמר לקבלת תואר "מוסמך", בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת תל אביב.
- ברודסקי, ג., שנוור, י. ובאר, ש. (2009). קשישים בישראל - שנתון סטטיסטי. ירושלים: מאירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל, משאב ואשל.
- בריק, י. ודורון, י. (2010). עיצוב הזיקה שבין המשפחה לבין המדינה: המדיניות החברתית בישראל. בתוך: י. בריק וא. לבנשטיין (עורכים). הזקן והמשפחה: סוגיות מרכזיות ביחסים רב-דוריים. (עמ' 17-39). ירושלים: אשל.
- חוק ביטוח בריאות ממלכתי, התשנ"ד - 1994.
- חוק הביטוח הלאומי (נוסח משולב), התשנ"ה - 1995, פרק י': ביטוח סיעוד.
- חוק דמי מחלה, התשנ"ד - 1993.
- חוק האזרחים הוותיקים, התש"ן - 1989.
- חוק הבטחת הכנסה, התשמ"א - 1981.
- חוק הביטוח הלאומי, התשנ"ה - 1995, קצבאות זיקנה ושאירים, פרק יא, סעיפים 238-251.
- חוק ההגנה על חוסים, התשכ"ו - 1966.
- חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות, התשכ"ב - 1962.
- חוק העונשין, תיקון 26, פגיעה בחסרי ישע, התש"ן - 1989.
- חוק זכויות החולה, התשנ"ו - 1996.
- חוק למניעת אלימות במשפחה, התשנ"א - 1991.
- חוק פיצויי פיטורין, התשכ"ג - 1963.
- פקודת מס ההכנסה (נוסח חדש), התשכ"ה - 1961.
- Abramson, M. (1989). Autonomy vs. paternalistic beneficence: Practice strategies. *Social casework. The Journal of Contemporary Social Work*, 70: 101-105.
- Barker, R.L. (2003). *The Social Work Dictionary* (5th Edition). DC: National Association of Social Work.
- Carmel, S. (2010). Prologue - Aging in Israel: Demographic changes, societal adaption and remaining challenges (pp.3-23) In: S. Carmel (Ed.). *Aging in Israel, research, policy and practice*. USA, New Brunswick: Transaction Publishers.

- Dunn, M.C., Clare, I.CH. & Holland, A.J. (2008). To empower or to protect? Constructing the 'vulnerable adult' in English law and public policy. *Legal Studies* 28(2): 234-253.
- Dyer, C. B., Pickens, S. & Burnett, J. (2007). Vulnerable elders: When it is no longer safe to live alone. *JAMA*, 298(2): 1448-1450.
- Fawcett, B. (2009). Vulnerability: Questioning the certainties in social work and health. *International Social Work*, 52(4): 473-484.
- George, L.K. (1990). Vulnerability and social factors. In: Z. Harel, P. Ehrlich & R. Hubbard (Eds.). *The vulnerable aged, people, services and policies* (pp.86-103). New York: Springer Publishing Company.
- Kahana, E., Kahana, B. & Kinnery, J. (1990). Coping among vulnerable elders. In: Z. Harel, P. Ehrlich & R. Hubbard (Eds.). *The vulnerable aged, people, services and policies* (pp. 64-85). New York: Springer Publishing Company.
- Kane, R.A. (1990). Venerable and perhaps vulnerable: The nature and extent of vulnerability among the aged. In: Z. Harel, P. Ehrlich & R. Hubbard (Eds.). *The vulnerable aged, people, services and policies* (pp. 4-17). New York: Springer Publishing Company.
- Kohn, R., Levav, I., Garcia, I.D., Machuca, M. & Tamashiro, R. (2005). Prevalence, risk factors and aging vulnerability for psychopathology following a natural disaster in a developing country. *International Journal Geriatric Psychiatry*, 20: 835-841.
- McGee, H.M., O'Hanlon, A., Barker, M., Hickery, A., Montgomery, A., Conroy, R. & O'Neill, D. (2008). *Journal of American Geriatric Society*, 56(1): 8-15.
- Reed, W. L. (1990). Vulnerability and socio-demographic factors. In: Z. Harel, P. Ehrlich & R. Hubbard, (Eds.). *The vulnerable aged, people, services and policies* (pp. 53-63). New York: Springer Publishing Company.
- Saliba, D., Elliot, M., Rubinstein, L.Z., Solomon, D.H., Young, R.T., Kamberg, C.J., Roth, C., MacLean, C.H., Shekelle, G.P., Sloss, E.M. & Wenger, N.S. (2001). The vulnerable elders survey: A tool for identifying vulnerable older people in the community. *Journal of the American Geriatric Society*, 49(12): 1691-1699.

נספח מספר 9
תרשים זרימה להפעלת חוק ההגנה על חוסים, 1966

פרק שלישי
על הזנחה של זקנים

על הזנחה של זקנים

סיפור המעשה 1: פרשת רועי בן יהודה כרמלי

במהלך שנת 1998, או בסמוך לכך, שכנע רועי כרמל את סבתו, בלה הלמן (להלן - "הסבתא" ו/או "בלה") לעבור להתגורר איתו, בבית משלו (להלן - "הבית"), שבמושב אמירים. הוא הבטיח לה, כי אם תגור עימו, הוא יטפל בה וידאג לכל מחסורה. הנכד שיקן את הסבתא בביתו, בחדר שהיה בו ריהוט דל ומועט וחפציה היו מונחים בו בערימה. הוא נהג לשהות מרבית שעות היממה מחוץ לבית והיה שב אליו רק בשעות הלילה המאוחרות. הסבתא נותרה חסרת מעש בבית במהלך שעות היממה כולן ובלא שהנכד דאג לכך, שאדם כלשהו ישהה עימה ויסעד אותה. הנכד גם לא דאג לכך, שהסבתא תקבל מזון הולם, או טיפול אחר לו נזקקה, כולל טיפולים רפואיים, וכן לא דאג לכך, שהסבתא לא תימצא במצבי סיכון. כתוצאה מכך, הידרדר מאוד מצבה, פיזית ונפשית. הסבתא סבלה מתת-תזונה, מאנמיה, מניתוק מהמציאות, מעת לעת אף לא זיהתה את בני המשפחה. לעתים, ישבה בבית כשלגופה חולצה בלבד, ללא לבנים וללא בגדים נקיים ואף עשתה את צרכיה במיטה. היא איבדה את חוש ההתמצאות בזמן ובמקום ואת יכולת השיפוט. הסבתא הגיעה למצב שהוגדר רפואית כ"תשישות נפש". במהלך התקופה שבה שהתה בבית הנכד, הוא שכנע אותה, תוך ניצול מצבה ותלותה בו, למשוך מחשבונה בבנק המחאות בסכומים מפליגים, אשר עמדו על עשרות אלפי שקלים לפקודתו. כן שכנע אותה ליתן לו ייפוי כוח לפעול בחשבונה בבנק. הוא משך מחשבון סבתו הקשישה סכומי כסף, שהסתכמו במאות אלפי שקלים, ולמעלה מחצי מיליון שקלים שבהם השתמש לצרכיו ועשה בהם ככל העולה על רוחו. כן שכנע אותה, כי תבוא עימו לעורך דין לשם עריכת צוואה, שעל פיה הוא הנהנה היחיד מרכושה. הסבתא אכן עשתה כרצונו. כעבור שנתיים, בסמוך למחצית שנת 2000, כשהתחוויר לבני המשפחה האחרים מהו מצבה של הסבתא, הצליחו לאשפזה בבית חולים, כשהיא במצב קשה, וזאת חרף ניסיונותיו של הנכד לעמוד בדרכם. לאחר מכן, הסבתא הועברה על ידי בני משפחתה אל בית המשפחה בירושלים.

(מתוך: ת.פ. 1209/01, מ"נ. רועי בן יהודה כרמלי).

סיפור מעשה 2: פרשת דוד מוסאזאדי

פרשה נוספת עוסקת בגב' אורליה ורטהיימר ז"ל:

גברת ורטהיימר, אישה ערירית, שבתקופה הרלוונטית הייתה בשנות ה-90 לחייה (ילידת 1908) והתגוררה בגפה ברחוב בן יהודה בתל אביב. הנאשמים בתיק זה ניהלו חנות-קיוסק בסמוך לדירתה של הזקנה. במהלך השנים נוצרו יחסי קרבה בין האישה הזקנה לנאשמים. היא נהגה לאכול בקיוסק שלהם, לשוחח עימם והנאשמים אף נהגו להביא לביתה מצרכי מזון שקנתה אצלם.

בתאריך 25.9.96 ערכה גב' ורטהיימר צוואה, לפיה היא מצווה את הדירה לנאשמים. המנוחה שינתה צוואה קודמת, שבה ציוותה את הדירה לגופים ציבוריים וולונטריים: אגודת לב", הוועד למען החייל, מגן דוד אדום, אילנשיל פוליו והאגודה למען העיוור. מעובדות כתב האישום המתוקן, שבו הודו הנאשמים, עלה, כי החל ממחצית שנת 1997 ועד ליום מותה בתאריך 12.2.98 התקשתה גב' ורטהיימר לטפל בענייניה וזאת מחמת גילה והרעה במצבה הרפואי, והיא נותרה ספונה בביתה. הנאשמים הודו, כי נטלו על עצמם בהסכמתה אחריות לטיפול בה, לרבות דאגה לצורכי מחייתה, ניקיונה וניקיון הדירה ותשלום חובותיה, וכן סייעו לה בענייניה הכספיים. באותה תקופה הידרדר מצבה הכספי של גב' ורטהיימר עד כדי כך, שהיא נזקקה להלוואות למימון חובותיה לנאשמים. עוד הודו הנאשמים בכך, שלא עמדו במילוי חובותיהם כלפיה, הזניחו אותה ולא דאגו כראוי לכלכלתה, לניקיונה ולניקיון הדירה וכן לא דאגו לכך שתקבל טיפול רפואי. עד למותה, גב' ורטהיימר שהתה בדירתה בלא חימום, ללא מוצרי ספיגה, בלא מזון מתאים למצבה ובתנאי היגיינה ירודים. כמו כן, הנאשמים הודו בכך, שמתאריך 6.2.98 ועד למותה לא סיפקו לה צורכי מזון ולבוש כיאה לימי החורף הקרים והותירו אותה בביתה ללא חימום. כתוצאה מההזנחה מצידם של הנאשמים, גב' ורטהיימר שהתה בדירה במשך מספר ימים עד למותה, כשהיא שוכבת במיטתה, בתוך צרכיה, לבושה כתונת בד דקה ובדירתה עזובה רבה. רק בהתערבות שירותי הרווחה של עיריית תל אביב ועל פי צו של הפסיכיאטר המחוזי היא הועברה בתאריך 12.2.98 בשעה 15:00 לבית החולים "איכילוב" בתל-אביב. באותו ערב, בסמוך לשעה 20:40, נפטרה כתוצאה מזיהום בגופה.

(מתוך: ת.פ. 7829/99 מ"י נ. מוסאזאדי דוד ואח').

שתי פרשות אלה מתארות מצב של תת-תזונה, שממנו סבלו שתי הנשים הזקנות, אנמיה, חוסר התמצאות, עזובה סביבתית ותנאי היגיינה ירודים. בספרות המקצועית תופעות אלו מכונות "הזנחה של זקנים" (Elder Neglect). הזנחה של זקנים היא בעיה חברתית, רחבת היקף ובעלת היבטים ייחודיים. למרות העובדה, כי מבין סוגי הפגיעה בזקנים, הזנחה היא הנפוצה ביותר, עד כה לא זכתה תופעה זו להתייחסות מקצועית ומחקרית מספקת. אנשי המקצוע אינם ערים דיים לבעיה ולממדיה וכתוצאה מכך אינם מזהים זקנים הסובלים מהזנחה ואינם מספקים להם את הטיפול הנדרש. מצב זה גורם להנצחת הבעיה ולהשלכות מתמשכות על בריאותם ואיכות חייהם של זקנים רבים (איזיקוביץ, לבנשטיין ווינטרשטיין, 2005; Fulmer, Paveza, Vande Weerd et al., 2005).

הזנחה של זקנים - הגדרות, מאפיינים וממדי הבעיה

החל מסוף שנות ה-70 של המאה הקודמת, החלה להיחשף התופעה של פגיעה בזקנים, שעלתה לדיון מקצועי וציבורי. בעקבות שיח זה, תופעת ההתעללות בזקנים הוגדרה כבעיה חברתית וכך גם תופעת ההזנחה. אנשי מקצוע דנו במה שנחשב כהתנהגות שאינה מקובלת במערכת יחסים בין-אישיים, הן בתוך המשפחה והן בהקשר של יחסי טיפול מקצועיים. הועלו היבטים התנהגותיים וערכיים של התנהגויות בלתי-הולמות. חלק מהדיון עסק בניסיון לקבוע האם הזנחה מהווה פגיעה בפני עצמה או שמא היא נכללת בין סוגי ההתעללות האחרים. בחלוף השנים, אנו עדים למגמה המתייחסת להזנחה כאל תופעה בפני עצמה, על מורכבותה ומאפייניה הייחודיים (Hudson, 1994; Hudson & Carlson, 1994, 1998; Payne, 2005). הבחנה נוספת נעשתה בין הזנחת הזקן על ידי מישהו אחר לבין הזנחה עצמית, הנגרמת על ידי הזקן עצמו (Dyer & Prati, 2006; Dyer, Goodwin, Pickens-Pace et al., 2007; Levine, 2003; Payne, 2005). נקבע, כי הזנחה של הזקן מתייחסת למה שאדם אחר, או אנשים אחרים, עושים או לא עושים למענו. הגדרה זו מדגישה את קיומה של מערכת יחסים בין שני הצדדים. לעומת זאת, בהזנחה עצמית, האדם נמנע מלדאוג לעצמו ולטפל בעצמו או נמנע מקבלת טיפול על ידי האחר, והוא עושה זאת מתוך החלטה מודעת או בשל חוסר יכולת הנובעת מהידרדרות נפשית ו/או קוגניטיבית. התנהגות זו מסכנת את בריאותו ו/או את ביטחונו של האדם הזקן (Dyer, Toronjo, 2004; Cunningham et al., 2005; Golding, Allen, Yozwiak et al., 2004). פרק רביעי בספר זה ידון בתופעה זו.

הגדרות

הזנחה הוגדרה על ידי ארגון הבריאות העולמי כסירוב מכוון, או כשל במילוי המחויבות לספק טיפול לאדם הזקן (WHO, 2002). האקדמיה הלאומית למדעים בארצות הברית (The National Academy of Science, 2000) הגדירה הזנחה כמניעת טיפול לאדם מבוגר ופגיע, סירוב או כשל בטיפול מצד כל אדם אחר החייב זאת על פי תפקידו והנמצא עם הזקן במערכת יחסי אמון ויש לו אחריות כלפיו, לטפל בו או לשלם עבור טיפול נאות בו, לספק את צרכיו הבסיסיים ולהגן עליו מפני פגיעה ונזק אפשריים. הזנחה זו יכולה לבוא לידי ביטוי במישור הגופני באי-סיפוק צרכים בסיסיים, כגון מזון, מים והיגיינה אישית, או במישור הנפשי, בהזנחה רגשית, הכוללת אי-סיפוק גירויים חברתיים, נטישה, בידוד, השארת הזקן בבית בגפו במשך שעות ארוכות, התעלמות ממנו ואי-היענות לבקשותיו.

אלון ודורון (2009) מגדירים הזנחה כחסך בצרכים בסיסיים או בשירותים חיוניים לבריאות הזקן (מזון, תרופות, טיפול רפואי, סיוע בתפקוד), הנגרם על ידי מניעה (במעשה או במחדל) ו/או בידוד הזקן ו/או נטישתו, מצד מי שאחראי בפועל (אדם שהלכה למעשה לקח על עצמו את התפקיד לדאוג לזקן ולטפל בו, כגון אפוטרופוס או מטפל בשכר), או כזה הנתפס כאחראי על הטיפול והדאגה לצורכי חייו של הזקן (למשל בן משפחה המשמש כמטפל עיקרי). התוצאה של ההזנחה היא, בדרך כלל, שינוי לרעה באורח חיי הזקן, פגיעה בזכויותיו הבסיסיות, סבל, נזק, עלייה ברמת הסיכון ופגיעה בשלומו של הזקן ובביטחונו. התרשים שלהלן מציג את הגדרת ההזנחה ביחס למאפייני הפוגע, התנהגותו ותוצאות ההזנחה.

הגדרת הזנחה ותוצאותיה

הפוגע	אופן ההתנהגות	התוצאה: הזנחה
אדם אחד או יותר מסביבתו הקרובה של הזקן (בן משפחה, חבר, שכן, מטפל בשכר, אפוטרופוס).	מניעת צרכים בסיסיים או שירותים חיוניים (מזון, תרופות, טיפול רפואי, סיוע בתפקוד). מניעת גירויים חברתיים על-ידי נטישה, ו/או בידוד.	• חסך בצרכים בסיסיים • חסך בגירויים חברתיים • שינוי לרעה באורח החיים • סבל • נזק • עלייה ברמת הסיכון • פגיעה בשלומו ובביטחונו של הזקן

שתי הפרשיות שהוצגו בתחילת הפרק מתארות מניעת צרכים בסיסיים וחיוניים משתי נשים זקנות, שאינן יכולות לדאוג לעצמן. יתרה מכך, יש בין לבין מי שאמור היה לדאוג להן לסיפוק צרכיהן יחסי גומלין, המתבססים על אמון מתוקף היות האחד בן משפחה (נכד), המשמש כמטפל עיקרי, ובמקרה השני, מכרים אשר נטלו על עצמם את האחריות לטפל באישה ולדאוג למילוי צרכיה. אי-עמידה במחויבות ובאחריות ואי-ביצוע מטלות נדרשות (בין אם במעשה או במחדל) גרמו בשני המקרים להזנחה ולפגיעה בשלומן הגופני, הנפשי והקוגניטיבי של הנשים ועד למוות במקרה של הגברת ורטהיימר.

היקף התופעה

הזנחה של זקנים מייצגת בעיה חברתית רחבת היקף, שכלל הנראה אינה מאותרת ואינה מזוהה ולפיכך גם אינה מדווחת ומטופלת. למרות העובדה, שאין די מחקרים בתחום, ממצאי מחקרים בצפון אמריקה מצביעים על כך, ש-60% עד 70% מכלל הדיווחים לסוכנות להגנת האדם המבוגר (Adult Protective Services) הם מקרי הזנחה. החוקרים מוסיפים ואומרים, כי מחצית ממספר הדיווחים נמצאו כנכונים (Levine, 2003; Fulmer, Firpo, Guadagno et al., 2003). החוקרים שילדס, הנסאקר והנסאקר (Shields, Hunsaker & Hunsaker, 2004), מציגים נתוני סקר שהתקיים לאורך עשר שנים במדינת קנטקי שבארצות הברית. בניתוח שלאחר המוות של 74 זקנים, נמצא, כי שליש מהם מתו כתוצאה מהזנחה. על גופם התגלו פצעי לחץ וסימנים לתת-תזונה ולדלקת ריאות שלא טופלה.

בישראל, ממצאי הסקר הארצי בתחום ההתעללות בזקנים והזנחתם (איזיקוביץ ועמיתיו, 2005) מצביעים על כך, כי 18.1% מהזקנים דיווחו על הזנחה, המתבטאת באי-סיפוק צרכים בסיסיים ראשוניים, כגון תזונה, היגיינה ושירותים בריאותיים. 25% מהזקנים סבלו מהזנחה בצרכים משניים, הכוללים שירותים ביתיים שונים וחוסר באביזרי עזר לתפקוד יומיומי.

גורמי סיכון להתרחשות הזנחה

בשל מורכבותה של התופעה, אנשי המקצוע מתקשים בזיהוי מצבי הזנחה של זקנים. במספר מחקרים זוהו גורמי סיכון, המנבאים התרחשות הזנחה: גיל מבוגר, ירידה במצב

הבריאותי, מוגבלות בתפקוד, ירידה במצב הקוגניטיבי, תלות, מגורים משותפים עם המטפל העיקרי וסימנים גופניים, כגון רמת היגיינה, מצב העור, פצעי לחץ, סימני התייבשות ותת-משקל (Fulmer, Paveza, Abraham et al., 2000; Fulmer, Guadagno, 2005; Fulmer et al., 2002; Fulmer et al., 2003; Fulmer et al., 2005).

במחקרי המשך של החוקרים הללו פותח "מודל הפגיעות" (Vulnerability), לפיו שלוש קבוצות של גורמים מנבאים התרחשות הזנחה:

● גורמים הקשורים לזקן: אלה כוללים גיל, מצב בריאותי, מספר הביקורים במרפאה/ בבית החולים, מוגבלות בתפקוד, תלות, מצב קוגניטיבי, דיכאון, מצב כלכלי, קיום רשתות תמיכה, אורח חיים, רקע תרבותי, אישיות הזקן וסימנים גופניים גלויים לעין (היגיינה, מצב העור, פצעי לחץ, התייבשות ותת-משקל). באשר למוגבלות בתפקוד, החוקרים מציינים, כי יכולת הניידות של הזקן, המתבטאת בשאלה עד כמה הוא תלוי בעזרת הזולת כדי להגיע לטיפול רפואי או למעקב שגרותי במרפאה, נמצאה כבעלת חשיבות לקביעת המצב כהזנחה. כלומר, אי-יכולתו להגיע בכוחות עצמו לשירותי הבריאות מדגישה את תלותו באחר ומהווה גורם סיכון להתרחשות הזנחה. גם למספר הביקורים במרפאה יש חשיבות רבה, שכן ביקורים רבים מדי עשויים לשקף הידרדרות במצבו של הזקן ולחלופין מיעוט ביקורים עלול להצביע על מניעת טיפול מצד המטפל העיקרי.

● גורמים הקשורים למטפל העיקרי: זהותו של המטפל העיקרי (מי הוא? בן/בת זוג, צאצא בוגר או מטפל בשכר), מקום מגוריו, מצב משפחתי, מצב בריאותי, מצב קוגניטיבי, דיכאון, מצב כלכלי, לחץ, ביטויי שחיקה, אישיות וקיום רשת תמיכה. אנשי מקצוע, המטפלים בזקנים, נתקלים לא אחת במצבים שבהם המטפל העיקרי הוא בן או בת זוג, בגיל מתקדם, הסובל לעתים מבעיות בריאות או אף מירידה במצב הקוגניטיבי. השחיקה ונטל הטיפול עלולים להביאו למצב של כשל באספקת צרכיו של הזקן החולה. ייתכן אף, כי חוסר הבנה מהם אותם צרכים משתנים עלול להביא לתוצאה של הזנחה ואי-סיפוק צרכים בסיסיים. כך, למשל, בני זוג שחיים יחד כ-50 שנה, מרגישים מחויבים זה לזו וכאשר אחד מהם הופך לחולה דמנטי ולא ניתן להמשיך ולטפל בו בבית, מוצע לפנות לסידור מוסדי. בן/בת הזוג מסרב בשל אותה מחויבות ונאמנות. במהלך הזמן עלולה להתרחש הזנחה של האדם החולה.

● גורמים הקשורים לאינטראקציה בין הזקן למטפל העיקרי וקשרי הגומלין ביניהם: גורמים אלה כוללים את ההיסטוריה המשפחתית, מערכות יחסים

בין חברי המשפחה, מגורים משותפים (בן/בת זוג או צאצא בוגר), יחסי תלות ביניהם, יכולתו ונכונותו של המטפל העיקרי לספק לזקן את הטיפול הנדרש. כל אלה עלולים להוות מנבאים להתרחשות ההזנחה.

שילוב של גורמים הקשורים להזדקנות, חולי וירידה בתפקוד, בידוד חברתי ורשת תמיכה מצומצמת, עלול לקדם התרחשות של הזנחה. יחסי תלות הם רכיב מרכזי בגורמים אלה. הורים ו/או זקנים נעשים תלויים בצאצאיהם/קרוביהם מבחינת הסיוע במשק הבית, סיוע בתפקוד וסיוע בטיפול בבעיות בריאות. אולם, כאשר האדם האחראי לספק לזקן את הטיפול נכשל בתפקידו, הזנחה עלולה להתרחש (בנד-וינטרשטיין, איזקוביץ ועמיתים, 2006; כהן, הלוי-לוי, גאגין ועמיתים, 2005; Golding et al., 2004). ביחס לגורם התלות, יש להדגיש, כי ייתכנו מצבים שבהם לא רק הזקן תלוי בבן משפחתו. תלות כלכלית של הצאצא בהורה הזקן ותלותו בו מבחינת מקום מגורים מהווה גורם מרכזי להתרחשות הזנחה (בנד וינטרשטיין ועמיתיה, 2006; Brandel, 2000). כהן ועמיתיה (Cohen, Halevi-Levin, Gagin et al., 2006) מציינים, כי המנבא המרכזי להתרחשות הזנחה קשור לבעיותיו של המטפל העיקרי ולהתנהגותו. בעיות רגשיות, בעיות כלכליות, גישתו של המטפל העיקרי, עמדותיו ורמת המוטיבציה שלו לסייע לזקן נמצאו כמנבאים להתרחשותה של הזנחה.

בנוסף לגורמים האישיים, יש לבחון את תופעת ההזנחה בהקשרים חברתיים ותרבותיים רחבים יותר. דהיינו, רקע תרבותי ואתני. בהקשר הישראלי יש לבחון את התופעה גם ממבט של הגירה. ממצאי מחקרה של יקוביץ (Iecovich, 2005) מצביעים על כך, שזקנים עולים חדשים הם בסיכון גבוה יותר להזנחה בהשוואה לזקנים אחרים. לדבריה, הגירה מהווה מקור להיווצרות מצבי מתח ולחץ במשפחה. המפגש עם תרבות אחרת ושפה חדשה, מגורים בסביבה לא מוכרת וחוסר היכרות עם שירותים בקהילה יוצרים אצל הזקן תחושת בדידות קשה, דבר שעלול להגביר את תלותו בבני משפחתו הצעירים. לא פעם, מצוקה כלכלית גורמת לבני המשפחה לגור עם ההורה הזקן. בני המשפחה טרודים בבעיות קליטה והסתגלות ולא תמיד יכולים להיענות לזקן ולסייע לו. כל אלה עלולים להחמיר את המתח, ליצור קונפליקטים במערכת היחסים המשפחתית, שתוצאתם מניעת טיפול והזנחה.

מן האמור לעיל ניתן להסיק, כי בלה הלמן, "הסבתא" בפרשת כרמל, ואורליה ורטהיימר, שתי הנשים שהוצגו בתחילת הפרק היו נשים פגיעות. השילוב בין המוגבלות ומידת התלות במטפל העיקרי, זהותם של מי שלקחו על עצמם את הטיפול ויחסי הגומלין ביניהם, מדגימים את הגורמים להתרחשותה של הזנחה.

קשיים וחסמים של אנשי מקצוע באיתור ובזיהוי הזנחה

כאמור, אנשי מקצוע וחוקרים בתחום אינם מרבים לעסוק בהזנחתם של זקנים. הספרות

המקצועית מפרטת מספר גורמים, המשפיעים על אי-חשיפה של מקרי הזנחה:

1. עמדות שליליות כלפי זיקנה והזדקנות, הן בציבור בכללותו והן בקרב אנשי מקצוע, עלולות להשפיע על איש המקצוע המטפל ולגרום לו להתייחס בביטול לתלונותיו של הזקן (Golding et al., 2004).

2. קושי בחשיפה: הזנחה מתרחשת מאחורי דלתים סגורות ובהקשר של יחסי טיפול. לכן, אנשי מקצוע רבים אינם ערים לבעיה, למאפייניה ולהיקפה (Anetzberger, 2001; Iecovich, 2005).

3. קושי בזיהוי ובקביעה כי אכן מתרחשת הזנחה: אנשי מקצוע, המטפלים בזקנים, מתקשים לעתים לזהות הזנחה בשל חוסר ידע ייחודי כיצד לעשות אבחנה מבדלת. לא אחת מגיע אדם זקן למרפאה או לבית חולים במצב של התייבשות או תת-תזונה. בשל ריבוי מחלות המאפיינות את גיל הזיקנה ישנה נטייה לשייך את הסימנים הקליניים לגילו הגבוה של האדם הזקן ולסבירות, שהוא סובל ממחלה כלשהי. איש המקצוע עלול לטעות בזיהוי הגורם לסימנים אלה והטיפול הרפואי שניתן יתייחס לסימנים ולא לגורם. התוצאה - אבחון שגוי (Anetzberger, 2001; Cohen et al., 2006; Fulmer et al., 2003).

4. הזנחה בהקשר של מערכת יחסים במשפחה: איש המקצוע עלול להתקשות בהגדרת התנהגות מזניחה גם בהקשרים של מערכות יחסים במשפחה. משפחות מאופיינות בנורמות ובמערכות יחסים שונות בין בני זוג ובין הורים לצאצאיהם. לעתים, איש המקצוע מתקשה להפריד בין התנהגויות המקובלות באותה מערכת יחסים משפחתית (בעייתית ככל שתהיה) לבין גילויי הזנחה. באבחון מצבי הזנחה יש להתחשב גם ברקע התרבותי של האדם הזקן, בתפיסותיו ובציפיותיו מבני משפחתו. לפעמים, בשיחה עם אדם זקן הוא עשוי לדווח על היותו "מוזנח" על ידי בני משפחתו, בעוד שבמצבאות אין הדבר כך. באותו אופן, יש להתחשב גם באמונות ובתפיסות של בן המשפחה או של המטפל העיקרי. הקושי מתגבר כאשר מדובר בהזנחה פסיבית, שאינה מכוונת. אנשי מקצוע רבים עלולים שלא להגדיר בן משפחה המשמש כמטפל עיקרי כמי שמזניח, בעיקר כאשר כוונתו טובה לכאורה, או כאשר הכשל בטיפול נובע מחוסר ידע, מחוסר מיומנויות, או משחיקה בשל עומס הטיפול. במקרים אלה, המטפל העיקרי נתפס כ"משתף פעולה" ואנשי המקצוע עשויים להתייחס אליו בסלחנות ולא לראות בו פוגע ומזניח (אלון, 2004; Anetzberger, 2001).

5. הסתרת ההזנחה על ידי הקרבן: קושי נוסף, המשפיע על החשיפה והגילוי, נובע מהצורך של האדם הזקן להגן על בן משפחה (בן/בת זוג או צאצא בוגר) המזניח. על פי רוב האדם הזקן יימנע מלשתף את איש המקצוע במידע על נסיבות חייו (Iecovich, 2005).

לאי-זיהוי ולא-קביעה כי מדובר בהזנחה יש השלכות על ההתמודדות עם הבעיה ועל הפעלת ההתערבויות הנדרשות, כדי להפסיק את ההזנחה ואת הנזק הנגרם לבריאותו של הזקן. החלק הבא של הפרק יציג את האמצעים הטיפוליים והחוקיים בהתמודדות עם הבעיה.

דרכי התערבות טיפולית

תהליך ההתערבות מתחיל בזיהוי ההזנחה ובאבחון מקיף של הקרבן, של הפוגע, של מערכת היחסים ביניהם והנסיבות שהובילו להזנחה.

זיהוי

לאנשי מקצוע מתחום הרפואה, הסיעוד והעבודה הסוציאלית יש תפקיד מרכזי בזיהוי, באבחון ובטיפול במצבי הזנחה. בעת המפגש עם האדם הזקן יש לשים לב למספר תופעות:

1. הופעה כללית של אדם הזקן
 - לבוש וביגוד לא הולם (בגד במידה לא מתאימה, ביגוד שאינו מתאים לעונת השנה, בגד קרוע, בגדים שלא הוחלפו זמן רב, ספוגים בשתן ובצואה);
 - חוסר היגיינה, פריחות, כינים, סקביאס.
2. סימנים פיסיוולוגיים
 - רזון וסימנים לתת תזונה
 - עור יבש ומבוקע.
 - פצעים בגוף ובפה, פצעי לחץ לא מטופלים.
 - קונטרקטורות בפרקי הידיים והרגליים (התכווצות מתמשכת של השריר,

שאינה מאפשרת תנועה חופשית וגורמת להתעוות המפרק).

- סימני קשירה במפרקי הידיים, הרגליים.
- תת-חום (רעד, שפתיים כחולות, כפות ידיים ורגליים קפואות, כוויות קור, חום גוף נמוך).
- חום גבוה, פנים סמוקות מחום, סחרחורת, בלבול זמני בשל החום, התעלפות.
- טשטוש או ישנוניות של האדם הזקן לזמן ממושך (כתוצאה ממינון יתר של תרופות הרגעה).

3. ביטויים רגשיים

- מצבו הרגשי של הזקן, המתבטא בהבעת פחד, רתיעה, אי-שקט, בלבול, אדישות, חוסר הבעה בפנים.

4. אינטראקציה בין הזקן והחשוד בהזנחה

- תקשורת מילולית ובלתי מילולית בין האדם הזקן לבין החשוד בהזנחה, האם החשוד נמנע ממגע באדם הזקן? האם הוא משאיר אותו בגפו לזמן ממושך? האם הוא לוקח או לא לוקח את האדם הזקן לטיפול רפואי במרפאה או בבית חולים? האם הוא נותן לו תרופות נדרשות, או שהוא נותן לו מינון יתר של תרופות הרגעה?
- יש לבחון האם החשוד בפגיעה/הזנחה מונע נגישות אל האדם הזקן? האם הוא דורש להיות נוכח בעת הפגישה?

5. תנאים סביבתיים

- בביקור בית יש להסתכל על מצב הבית (רמת הניקיון, הצטברות אשפה בבית, הפרשות בעלי חיים, ריח שתן), קיומו של ציוד בסיסי נדרש, קיומם של מפגעי בטיחות, כגון חוטי חשמל חשופים.
- יש לשאול - האם יש אוכל בבית? האם יש לאדם הזקן תרופות נדרשות? האם יש לו אביזרי עזר חיוניים, כגון משקפיים, שיניים תותבות, מקל הליכה או הליכון.

כדי לקבל תמונה כוללת על מצב האדם הזקן, מומלץ לערוך אבחון ביו-פסיכו-סוציאלי. בשלב הראשון יש לשוחח עם האדם הזקן ולברר עמו מהם צרכיו? מה הוא חושב על מצבו? האם יש משהו שהוא צריך ואינו מקבל? בהמשך, מוצע להיעזר בצוות רב-מקצועי. לצוות מסוג זה חשיבות רבה בשל הידע והמומחיות המקצועית הייחודית של כל אחד מהחברים בו. כך מתאפשר אבחון כולל ומקיף של האדם הזקן, תוך חלוקת תפקידים ואחריות משותפת.

1. הערכה רפואית: יש לאסוף מידע על בריאותו של הזקן ויכולתו לנהל את הטיפול בעצמו בתחום הבריאות (דאגה לתרופות, יכולת להגיע לרופא בכוחות עצמו). יש לבדוק גם את תדירות הביקורים במרפאה/בית חולים. ביקורים בתדירות גבוהה עשויים להצביע על טיפול לא נאות, הגורם להידרדרות במצב הבריאותי. לחלופין, הימנעות מביקורים במרפאה עשויה להצביע על הזנחה ומניעת טיפול (Fulmer et al., 2003).

מידע נוסף יתקבל על ידי בדיקות מעבדה. בדיקות דם עשויות להצביע על תת-תזונה (Cohen et al., 2006; Dyer et al., 2005; Fulmer et al., 2003; Levine, 2003). למשל, רמת המוגלובין נמוכה, רמת אלבומין נמוכה (הנורמה התקינה נעה בין 3.5-5.0 מ"ג/ד"ל. ערך שהוא פחות מ-3.5 מ"ג/ד"ל, עשוי להצביע על תת-תזונה). עוד ניתן לבדוק את רמת החלבון בדם (ערכים תקינים בין 6.1 ל-8.0). כמו כן, יש לבצע בדיקות שתן (כללית ותרבית), המסייעות באבחון זיהום בשתן, המתבטא לעתים בחום גבוה ובבלבול זמני.

בדיקה גופנית תאפשר גילוי סימנים, כגון רמת היגיינה כללית (בגדים לא מותאמים, ריח שתן, ריח צואה), עור יבש המעיד על התייבשות, חתכים, פצעים, פצעים בפה, פצעי לחץ לא מטופלים, פריחות, כוויות שתן, שיניים חסרות. יש לבדוק אם לאדם הזקן יש קונטרקטורות בגפיים. עוד מומלץ לבדוק את משקל הגוף, שכן הדבר עשוי להצביע על תת-תזונה. כמו כן, יש למדוד את חום הגוף: חום גבוה יתבטא בפנים סמוקות; תת-חום יתבטא ברעד, בשפתיים כחולות, בכפות ידיים ורגליים קפואות, בכוויות קור.

אבחון קוגניטיבי: ניתן לבצע סינון ראשוני באמצעות מבחן Mini Mental. הציון המקובל לקביעת מוגבלות קוגניטיבית הוא 24/23 נקודות או פחות מכך, מתוך 30 נקודות אפשריות. כמו כן, יש לבחון התמצאות בזמן ובמקום על ידי מספר שאלות פשוטות. יש לבחון גם את מידת הערנות ואת יכולת התגובה של האדם.

אלו עשויות להצביע, בין השאר, גם על תסמינים נוספים, כגון: חוס גוף (גבוה/נמוך), התייבשות, מינון יתר של תרופות הרגעה או מצב נפשי.

הערכה של מצב רגשי ונפשי: יש לבדוק קיומם של סימני עצב ודיכאון. מוצע גם להסתכל על הבעת הפנים (חוסר הבעה, פנים קפואות, פנים מתוחות, אדישות), שכן זו עשויה להצביע על מצב נפשי ו/או רגשי שאותו חווה האדם (Dyer et al., 2005).
2. הערכה תפקודית: יש לבחון את היכולת התפקודית של הזקן (ADL - Activities of Daily Living), כלומר מידת הניידות, היכולת להתרחץ, שליטה בהפרשות, פעולות הקשורות לאכילה (הכנת האוכל, הגשתו ואכילתו), ניהול משק הבית ושמירה על ניקיון הבית. באותו אופן, יש לבצע הערכה לפי מבחן IADL (Instrumental Activities of Daily Living), הבודק שימוש בתרופות, ניידות מחוץ לבית, ביצוע קניות וסידורים שונים. אם האדם הזקן אינו יכול לבצע פעולות אלו, יש לשאול מי עוזר לו. יש לבדוק האם הזקן זקוק לאבזרי עזר (משקפיים, מכשיר שמיעה, הליכון) והאם יש ברשותו אבזרים אלה? אם אין ברשותו, יש לשאול מה הסיבה לכך?

3. הערכה סוציאלית: העובד הסוציאלי יבצע אבחון, תוך איסוף מידע מפורט על האדם. האבחון יתבסס על שיחה עם האדם הזקן, עם בני משפחתו ומידע מגורמי טיפול נוספים, כגון אנשי מקצוע מתחום הבריאות, חברת סיעוד, ועוד. באבחון יש להתייחס למידע בדבר גילו של האדם, מצבו המשפחתי ומספר השנים שהוא חי בארץ. יש לשאול עם מי הוא מתגורר (בן/בת זוג, צאצא בוגר, מטפל בשכר). העובד הסוציאלי יתייחס גם למצבו הבריאותי והתפקודי של האדם (עד כמה הזקן נייד בבית ומחוץ לבית? מי מטפל בענייני הכספים?), עוד ישאל, האם הוא נעזר בבני משפחה? מי מהם? איזה סוגי עזרה? האם משהו מסרב לעזור לו כאשר הוא נזקק לעזרה? האם הוא מסוגל לבטא את רצונו ולקבל החלטות בנוגע להיבטים שונים בחייו? האם משאירים אותו לבד למשך זמן ממושך (בעיקר כשגדרשים טיפול והשגחה מתמידים)? האם משהו מונע ממנו אוכל? תרופות?

האבחון חייב לכלול גם מידע על המשפחה, טיב הקשרים במשפחה ואיכותם. מומלץ לבצע תצפית על האינטראקציה בין הזקן ובן המשפחה ו/או המטפל העיקרי (בנד-וינטרשטיין ועמיתים, 2006; Fulmer et al., 2003; Payne, 2006; Cohen et al., 2005). יש לשאול את האדם הזקן האם הוא נזקק לסיוע מצד משפחתו, מהם דפוסי הסיוע, מי משמש כמטפל העיקרי (מטפל בשכר, בן/בת זוג, צאצא בוגר), האם המטפל העיקרי מתגורר עימו? האם המטפל מבין את מצבו של האדם הזקן? את צרכיו? מהם תחומי אחריותו? מהי מידת הסיוע שהוא מקבל? האם קיימים יחסי תלות בין הזקן

למטפל העיקרי או להיפך (צאצא בוגר התלוי בזקן מבחינת מקום מגורים, מבחינה כלכלית)? האם יש יחסי מרות? בהקשר זה יש להתייחס להקשר התרבותי הכולל נורמות משפחתיות, אחריות בני המשפחה כלפי האדם הזקן וציפיותיו מבני משפחתו. לבסוף, חשוב גם לבחון את קיומן של רשתות תמיכה פורמליות ובלתי פורמליות, כולל קשרים חברתיים.

העובד הסוציאלי יתרשם בביקור בית מסביבת המגורים של הזקן ומניקיון דירתו. יש לשאול: האם יש בבית מצרכי מזון? האם הבית מצויד במכשירים בסיסיים, כגון מיטה, שמיכות, תנור חימום, כיריים, מקרר, דוד חימום? האם יש מפגעי בטיחות גלויים, כגון חוטי חשמל חשופים? סדקים בקירות? גם כאשר ניכרת הזנחה בסביבת מגוריו של הזקן, יש להבחין אם מצב זה הוא תוצאה של הזנחה שנגרמה על ידי מישהו אחר, או שמא מצב הבית קשור לאורח חייו של הזקן ונובע מגורמים, כגון דלות אמצעים, ירידה קוגניטיבית, מוגבלות וחוסר יכולתו של הזקן לדאוג לעצמו ולצרכיו (כאשר אין בני משפחה שיסייעו, או כאשר הזקן מסרב לקבל כל עזרה).

את תהליך האבחון הביו-פסיכו-סוציאלי מומלץ לסכם במפגש של צוות רב-מקצועי. בנוסף לחוות הדעת של כל איש מקצוע, יש לבחון האם בעת האחרונה חל שינוי במצב הזקן (מבחינה רפואית, תפקודית, כלכלית ורגשית) והאם ביכולתו של האדם הזקן לקבל החלטות בכלל וכאלה הנוגעות לאיכות חייו, בפרט. כמו כן, יש לבדוק האם קיים פער בין צורכי האדם הזקן לבין יכולתו לנהל את ענייניו ולדאוג לעצמו, או בשל אי-יכולתו או חוסר נכונותו של המטפל העיקרי לסייע לו בסיפוק צרכיו הבסיסיים. אם כן, כמה זמן זה נמשך? האם נגרם לו נזק? בסופו של הדיון, על הצוות לקבל החלטה - האם מצבו הנוכחי של האדם הזקן נגרם בשל הזנחה.

טיפול

קשר של עובד סוציאלי עם האדם הזקן וקשר עם אנשי מקצוע נוספים עשוי לסייע למניעת מצבי הזנחה ואם התרחשה - להפסקתה. בביקור בית אפשר להעריך את צורכי האדם הזקן ולוודא כי הם מסופקים. במידת הצורך, העובד הסוציאלי ייזום פנייה לביטוח לאומי לקבלת שירותי חוק ביטוח סיעוד ויספק מידע מפורט לזקן ולבני משפחתו על אודות שירותים נוספים שאגף הרווחה והעמותה למען הזקן ברשות המקומית מספקים לזקנים המרותקים לביתם ו/או לסביבתם, כגון: ארוחות חמות, הצטרפות לקהילה תומכת, מרכז יום, מועדון חברתי, מתנדב, ועוד. העובד הסוציאלי ייצור קשר עם גורמי טיפול נוספים בקהילה, כגון מרפאת קופת חולים.

אם יש לאדם הזקן בני משפחה, יש ליידע אותם על זכויות ושירותים קיימים לזקנים ולבני משפחה, שהם מטפלים עיקריים. לא אחת, בני משפחה, המשמשים כמטפלים עיקריים, מתמודדים עם נטל ושחיקה בשל הטיפול. במצבים אלה, ניתן להציע להם הצטרפות לקבוצת תמיכה. בנוסף לכך, אפשר להציע נופשון עבור האדם הזקן, על מנת שבני המשפחה יוכלו "להשתחרר" לפרק זמן מסוים ממטלות הטיפול בו. ככלל, אספקת שירותים תומכים והרחבת רשת התמיכה הפורמלית והבלתי פורמלית, הן לזקן והן לבני המשפחה המטפלים, יכולים לסייע במניעת מצבי הזנחה ובהפסקתם.

היבטים חוקיים - הזנחה בעיני החוק

החוק בישראל לא היה עיוור לתופעת ההזנחה של זקנים. חוק העונשין הוא חוק מרכזי בהתמודדות עם התופעה. תיקון מספר 26 לחוק העונשין, פרק איסור הפגיעה בחסרי ישע (1989), היווה אבן דרך משמעותית בתחום ההסדרה החקיקתית של מניעת הזנחתם של זקנים חסרי ישע. חשיבותו של חוק זה נובעת מההתייחסות הישירה, הן לתופעת ההתעללות (גופנית, נפשית, מינית) והן לתופעת ההזנחה - הן במעשה והן במחדל, ברמה של עבירות פליליות (סעיפים 337, 348-345, 361, 362, 368), שלצידן עונש חמור. במסגרת זו, המחוקק רואה בחומרה רבה פגיעה על ידי הזנחתם של חסרי ישע בידי מי שאחראים עליהם. בשל כך, החוק קובע את החובה לדווח לעובד סוציאלי לחוק ההגנה על חוסים או למשטרה גם במקרים של חשד לעבירה. חובה זו מוטלת על כלל הציבור עם דגש מיוחד על אנשי המקצוע (סעיף 368ד). חשוב לציין, כי לחוק זה הייתה תרומה נוספת בהעלאת המודעות הציבורית לבעיה.

בפרק זה נתמקד בקשיים המשפטיים הכרוכים בהתמודדות עם תופעת ההזנחה בהקשר הפלילי, וזאת באמצעות שתי הפרשיות המשפטיות שהוצגו לעיל. הפרשה המשפטית הראשונה עסקה בהזנחה של סבתא על ידי נכדה (ת.פ. 1209/01, מ"י נ. רועי בן יהודה כרמלי). במקרה דנן, מדובר באישה זקנה עם משפחה תומכת, אשר מרצון חופשי בחרה לעבור להתגורר אצל נכדה. מעניין לציין, כי המדינה ביקשה להרשיע את הנאשם לא רק בהזנחה, אלא גם בהתעללות, על פי סעיף 368 לחוק העונשין, הקובע: "העושה בקטין או בחסר ישע מעשה התעללות גופנית, נפשית או מינית, דינו - מאסר שבע שנים; היה העושה אחראי על קטין או חסר ישע, דינו - מאסר תשע שנים".

לבית המשפט לא היה ספק, כי הסבתא הייתה בנסיבות העניין "חסרת ישע" (כמוגדר

בחוק) וכי הנכד הנאשם היה אחראי עליה. עם זאת, בסופו של דיון משפטי ארוך, בית המשפט הגיע למסקנה, כי לא ניתן להרשיע את הנכד בעבירה של התעללות, שכן הדבר לא הוכח "מעבר לכל ספק סביר". בית המשפט מתחיל בתיאור הכללי של אמות המידה לעיצוב גבולות עבירת ההתעללות:

הגדרתה של עבירת ההתעללות אינה פשוטה כלל ועיקר. בית המשפט העליון דן באריכות בסוגיה זו בע"פ 4596/98, פלונית נ' מ"י, פ"ד נד(1), 145. שם נקבע, בין היתר, כי התעללות היא התנהגות הטומנת בתוכה אכזריות, הטלת אימה או השפלה, אשר מקנה להתנהגות את התווית הבלתי-מוסרית, שאינה נלווית בהכרח לכל מעשה עבירה הכרוך בהפעלת כוח. התעללות יכולה להתבצע על ידי מעשה אקטיבי ואולם, יכולה לשאת גם אופי של מחדל, כגון הרעבה או הזנחה, אשר במקרים מתאימים יכולים גם הם להיחשב כהתעללות... כבוד הנשיא ברק עמד על הגדרת ההתעללות בהרחבה בע"פ 6274/98 פלוני נ' מדינת ישראל, פ"ד נה(2), 293, עמ' 302-303 וציין, בין היתר: "חוסר הישע של הקרבן גם הוא עשוי להוות שיקול בקביעה האם בפנינו התעללות. ככל שהקרבן יותר חסר ישע כך יקל על בית המשפט לראות במעשים כנגדו התעללות... סוגי ההתנהגות, המהווים התעללות, אינם מפורטים ברשימה סגורה. עם זאת, קיימים סממנים אשר ניתן בעזרתם לזהות התנהגות העולה לכדי התעללות. כך למשל, כאשר מדובר בסדרה מתמשכת של מעשים או מחדלים, כאשר הצטברות המעשים או המחדלים יכולה להצביע על אכזריות, ביזוי והשפלה. יש וגם אירוע חד-פעמי ייחשב כהתעללות ואולם, לשם כך יש לייחד את המעשה מתקיפה סתם, ובדרך כלל תאופיין התעללות באכזריות ובהטלת פחד ואימה משמעותיים, בהשפלה וביזוי בולטים של הקרבן (ראה דבריו של כב' השופט שפירא בת"פ (חיפה) 368/02 מדינת ישראל נ' א. ג ואח', תק-מח 2004(3), 1126, עמ' 1139).

כאשר בא בית המשפט ליישם את העקרונות דלעיל על נסיבות המקרה שאליו אנו מתייחסים, הוא מגיע למסקנה הבאה:

בשים לב לאמור לעיל, ובשים לב למכלול הראיות, סברתי כי התנהגותו של הנאשם אינה מגיעה לכלל התעללות כמשמעה בסעיף 368 לחוק העונשין. אמנם מדובר בסדרה של מעשי הזנחה, המתמשכים לאורך זמן, זאת בשילוב של הזנחה ואטימות לצורכי הסבתא, ואולם מעשים אלה לוו גם בדאגה

כלשהי לסבתא, אם כי דאגה זו באה לידי ביטוי בכך, למשל, שנלקחה פעם או פעמיים לבדיקת רופא. אינני סבורה, כי מעשיו של הנאשם הגיעו לכלל אכזריות הגם שמעשיו והתנהגותו כלפי הסבתא היו על גבול ההתעללות. אולם, לאחר התלבטות לא קלה, באתי לכלל מסקנה, כי לא הוכחו יסודות עבירת ההתעללות מעבר לכל ספק סביר, לפיכך אני מזכה את הנאשם מעבירת ההתעללות וזאת מחמת הספק.

לעומת זאת, כאשר בית המשפט עובר לעבירת ההזנחה, המסקנה שלו פשוטה לאין ערוך. כדברי בית המשפט:

כפי שכבר פירטתי מעלה, הוכח בפניי, כי הנאשם הזניח את החובה אשר קיבל על עצמו לספק לסבתא צורכי חייה על אף גילה ומצבה. הנאשם לא סיפק לסבתא צרכים חיוניים, כגון אוכל, טיפול רפואי, השגחה, עזרה ומגורים הולמים. בנוסף הוכח בפניי, שהסבתא נותרה בודדה מרבית שעות היממה ללא כל השגחה, ללא לבוש מתאים, ללא סיוע כלשהו לו הייתה זקוקה מפאת גילה ומצבה, כאשר הבית פרוץ ומסתובבים בו מתנדבים זרים. תנאי המחיה הדלים והקשים והתזונה המעטה לה זכתה, הביאוה בסופו של דבר למצב קריטי של דמנציה קשה.

לפיכך, על אף שבית המשפט זיכה את הנאשם במקרה זה מעבירת ההתעללות, הוא הרשיע אותו בעבירה של הזנחת מושגחים (סעיף 362 לחוק העונשין). פרשה זו חושפת את המורכבות החברתית של תופעת ההזנחה. מדובר ביחסים אישיים, שמעריבים יחסי תלות, דאגה, ניצול והזנחה, שהגבולות בין לבין עבירת ההתעללות הם עדינים ועמומים.

הפרשה השנייה עוסקת בעניינה של הגברת אורליה ורטהיימר (ת.פ. 7829/99 מ"י נ. מוסאזאדי דוד ואח').

הנאשמים הורשעו על פי הודאתם בעבירה של הזנחת מושגח - עבירה על סעיף 362 יחד עם סעיף 322 לחוק העונשין, תשל"ז - 1977 (להלן: "חוק העונשין"). שתי ההוראות הללו מצויות בפרק י', שכותרתו: "פגיעות בגוף", ובסימן ג', שכותרתו: "אחריות לשלום אדם", כאשר הוראת סעיף 322 כותרתה "אחריות לחסרי ישע" והיא קובעת כדלקמן:

מי שעליו האחריות לאדם שמחמת גילו, מחלתו, ליקויו הרוחני, מעצרו או כל סיבה אחרת אינו יכול להפקיע עצמו מאותה אחריות ואינו יכול לספק לעצמו את צורכי חייו - בין שהאחריות מקורה בחוזה או בדין ובין שנוצרה מחמת מעשה כשר או אסור של האחראי - חובה עליו לספק לו את צורכי מחייתו ולדאוג לבריאותו, ויראוהו כמי שגרם לתוצאות שבאו על חייו או על בריאותו של האדם מחמת שלא קיים את חובתו האמורה.

כדי להתרשם מההזנחה שהייתה במציאות במקרה הנדון, להלן חלק מפסק הדין, המתאר את העדויות שעמדו בפני בית המשפט:
מעדויות העדים עלתה תמונה קשה על מצבה של המנוחה ביומיים האחרונים לחייה: העובדת הסוציאלית של חברת מט"ב - גב' אילנה אלנקרי (פדלון) הגדירה את מצבה כ"מחזה מזעזע":

היא הייתה ממש לבנה... היא הייתה מאד רזה. ממש עור ועצמות והיא ביקשה בקול חלוש שנעזור לה... היה ניתן לראות שהיא לא אכלה כמה ימים...

וכן:

היא הייתה לבושה בכתונת דקה, ממש חשופה...

השכנה רות כהן מסרה, כי ראתה צואה בחדרה, ולא היה כלל נייר טואלט בדירה... וכך העידה העדה לובלין.

העוזרת סופיה דנתה ציינה, כי בהיותה בבית המנוחה בפעם האחרונה, חודש לפני מותה, "הבית היה זוועתי"... והיא מצאה צלחת עם שאריות אוכל מלאה בתולעים.

העדה רינה שאול, שביקרה את המנוחה בביתה חודשיים לפני מותה ציינה, כי המנוחה הייתה יחפה, לבושה בשמלה מלוכלכת וישנה על מזרון ללא סדין, כשהשמיכה והכרית לא היו מצופים בציפית. לטענת העדה, היא פתחה את ארון הבגדים ולא מצאה בגדים או חלוקים או נעלי בית.

מהתיאור דלעיל עולה תמונת מצב ברורה: לכאורה מדובר בתמונה קשה ומזעזעת של הזנחה, בהתאם להגדרה שפורטה בפרק הקודם. מדובר על שלילה ומניעה של צורכי מחייה בסיסים: תזונה, ביגוד, רחצה ורפואה, כל זאת לצד בידוד חברתי, המגיע אף לכדי נטישה בפועל.

עם זאת, כאשר מעמיקים את הקריאה בפסק הדין, מגלים כי המציאות של תופעת ההזנחה מורכבת הרבה יותר מאשר החזות הקשה שלה. ההיבט המעניין בפרטי המקרה

הנדון הן הנסיבות החברתיות של ההזנחה. אמנם לא מדובר כאן בבני משפחה או במטפלים פורמליים, נותני שירותים, אולם מדובר בהזנחה, שהחלה את דרכה בהקשר חברתי, שהתפתח לקשר בין-אישי חיובי, שבהמשך הפך לקבלת אחריות על הטיפול באישה, כפי שמתאר זאת בית המשפט:

תחילת מערכת יחסיהם של הנאשמים עם המנוחה לא נבעה אפוא מקשר מסחרי גרידא, אלא מטוב לב, ולא על רקע הצוואה לטובתם, שנערכה רק בספטמבר 1996. כשהחל להידרדר מצבה הבריאותי של המנוחה, או שמפאת מזג האוויר, היא התקשתה לרדת לאכול כמנהגה בקיוסק שלהם - הם העלו את המזון לביתה, תוך קבלת תשלום עבור פעולתם. אט-אט גברו זיקתה אליהם ותלותה בהם.

כל אותה תקופה, שהמנוחה דאגה לצרכיה האישיים ברמה טובה או סבירה - די היה במה שעשו הנאשמים למענה, והם לא נדרשו לביצוע פעולות של רחיצתה, הלבשתה או האכלתה.

מעשיהם הטובים של הנאשמים בלטו על רקע התנהגות שכניהם, שכל אחד היה עסוק בענייניו ולא נפנה לסייע למנוחה. עדות שכניה של המנוחה, לרבות שכנה המתגוררת בדירה הגובלת בדירתה, מגלה, כי למעט חילופי דברים אקראיים עם המנוחה בצאתה מביתה, איש לא חבר אליה בשנותיה האחרונות ונטל אחריות לטיפול בה, ולו מתן סיוע לזמן מוגבל.

יתרה מכך, כאשר בית המשפט מתמודד עם הדילמה של חומרת הענישה, מתעוררת ביתר חריפות הבעייתיות של הניסיון לצבוע את מקרה ההזנחה בגווני ברורים של שחור ולבן. כפי שמתאר זאת בית המשפט:

בבוא בית המשפט לגזור את דינם של הנאשמים שבפניו, עליו לראות לנגד עיניו מיטיבים אחרים המסייעים לקשישים וחסרי ישע, המבצעים פעולות סיוע מתוך רצון טוב ומעשה של חסד, ופוקדים את בתיהם, מציעים עזרתם בהבאת ארוחה חמה וטובה, וכמתנדבים אף מסייעים לעתים בניקיון הבית, וזאת על מנת שמתנדבים אלו לא יחששו מלבצע פעולות סיוע ועשיית מצוות, שמא תיפול על שכמם אחריות מכוח הסכמה מכללא.

לאור האמור לעיל, המאשימה הדגישה לא פעם במהלך ניהול ההליך הפלילי, כי הנאשמים לא נטלו על עצמם ביצוע מעשה חד-פעמי, אלא נטלו על עצמם

טיפול קבוע ופעילות מתמשכת, כשלכך נקשרה העובדה, שהמנוחה ציוותה לנאשמים את רכושה.

עובדה נוספת, שיש להתחשב בה לעניין העונש, היא בעניין מצבה הנפשי של המנוחה, שהביא לכך שהיא התנגדה לקבלת טיפול רפואי, עד כי היה צורך בהוצאת צו אשפוז בבית חולים, בניגוד לרצונה, על ידי הפסיכיאטר המחוזי.

בעניין זה מתעוררות מספר שאלות: האם לראות במקרה דנן את בעלי הקיוסק כמי ש"אחראים" מבחינה משפטית על שלמותה ובריאותה של אישה זקנה וערירית רק משום שהחליטו לא להיות אדישים למצבה ולסייע לה? ומה בדבר התמורה הצפויה להם בעקבות שינוי צוואתה? יתרה מכך, במקרה דנן, כפי שעולה מפסק הדין, האישה הזקנה עצמה התנגדה לקבלת הטיפול הרפואי בשל מצבה הנפשי. האם ניתן לקשור את הפגם בכשרות הקוגניטיבית ולהגדיר את המצב כהזנחה עצמית?

במילים אחרות, מאחורי תיאור ההזנחה הקשה מסתתרת מציאות חברתית קשה לא פחות: אישה זקנה, ערירית, נטולת מערכי תמיכה חברתיים, שלמעשה "לא ידועה" למערך הרווחה העירוני. השכנים עוצמים למעשה עין והיחידים שבסופו של דבר נחלצים למענה הם בעלי קיוסק, העושים זאת בתמורה לציפייה לקבל את דירתה לאחר מותה. בסופו של דבר, אף הם מועלים באמונה. מורכבות האירוע וחומרת ההזנחה, הבידוד והנטישה רק מדגישים את הצורך בהבנת התופעה, הקשרה החברתי הרחב וההכרח בהתמודדות ישירה עימה.

מניתוח פסקי הדין שתוארו לעיל עולה כי:

1. הזנחה של זקנים, בהתאם להגדרה שהוצגה, אף אם איננה מגיעה לכדי "התעללות",

עדיין מהווה עבירה פלילית בהתאם לסעיף 322 לחוק הפלילי.

ניתן להיווכח, כי החוק הפלילי אכן נותן מענה מסוים לתופעת ההזנחה של הזקנים, אך מענה זה הוא חלקי בלבד. אחת הסיבות העיקריות לכך היא אמת המידה הנדרשת להרשעה במשפט הפלילי. במקרים אלה יש להוכיח אשמתו של הנאשם מעבר לספק סביר, כלומר, בהסתברות הקרובה לוודאות. לשם כך, על התביעה להביא ראיות קבילות כי הנאשם ביצע את העבירה המיוחסת לו ברמה שתניח ודאות או רמת הסתברות הקרובה לכך. דרישה זו ייחודית למשפט הפלילי ומחמירה יותר מנטל ההוכחה הקיימת במשפט האזרחי.

2. סוגיה נוספת הקשורה לצורך בהוכחת העבירה ברמה של מעבר לספק סביר, באה לידי ביטוי פעמים רבות בהימנעותם של רשויות האכיפה מפעולה לאחר קבלת דיווח וזאת בשל היעדר ראיות מספקות. קושי זה מתעורר בפרט כאשר מדובר

בהתעללות והזנחה כלפי האדם הזקן על ידי בן משפחתו, כאשר הזקן מסתייג משיתוף פעולה עם המשטרה ומהעברת מידע הכרחי לשם הרשעת הפוגע. על כן, לעתים קרובות, יהיה צורך לפעול באמצעות חקיקה אחרת.

3. המציאות החברתית, שבה מתרחשת תופעת ההזנחה, היא מציאות מורכבת, שעצם קיומו של החוק הפלילי אין בו די כדי למנוע את התרחשותה או לתת מענה מספק לקורבנות שלה.

4. הקשיים המובנים, במסגרת החוק הפלילי, מצביעים על המוגבלות שלו ככלי חוקי אפקטיבי להתמודד עם תופעת ההזנחה של זקנים, ובוודאי שהוא כלי מוגבל בכל הנוגע לטיפול, להתערבות או למניעה של התופעה. החוק הנוסף, שיכול לסייע רבות בהתמודדות עם תופעת ההזנחה הוא חוק ההגנה על חוסים (1966).

חוק הגנה על חוסים, התשכ"ו - 1966

חוק ההגנה על חוסים מעניק סמכות לעובד סוציאלי לחוק זה להפעיל התערבות כפויה על מנת למנוע פגיעה בשלומם הגופני והנפשי של ה"חוסה". סמכות זו רלוונטית במקרים רבים של הזנחה.

כפי שהובהר בפרק הסוקר את החוקים, סעיף 4 לחוק ההגנה על חוסים מאפשר לעובד סוציאלי לחוק זה (פקיד סעד), לפנות לבית המשפט בבקשה למתן הוראות כאשר "היה פקיד סעד סבור, כי שלומם הגופני או הנפשי של חוסה בגיר נפגע, או עלול להיפגע, פגיעה חמורה מהיעדר טיפול ראוי, וכי למניעת הסכנה יש צורך בהוראת בית משפט". תנאי הסף להחלת החוק הם: שהמדובר ב"חוסה", קרי, מי "שאינו יכול לדאוג לצורכי חייו" וכן, "ששלומם הגופני או הנפשי של החוסה נפגע או עלול להיפגע פגיעה חמורה" (על המשמעות של המונחים "חוסה" ו"פגיעה חמורה" ראה לעיל).

עוד נאמר בסעיף 4, כי הסכנה לשלומם הגופני של החוסה נובעת משום "שאין החוסה או האחראי עליו מסכימים לטיפול הדרוש". החוק מגדיר, כי "אחראי" "הורה, לרבות הורה חורג, מאמץ, אפוטרופוס או מי שהחוסה נמצא במשמורתו או בהשגחתו, או מי שהחוסה נתון באותה שעה להשפעתו". כלומר, במצבים שבהם האדם הזקן נמצא תחת השגחתו או טיפולו של בן משפחה, אפוטרופוס או מטפל אחר והלה אינו מאפשר טיפול נדרש, ניתן לפנות לבית המשפט על מנת להורות לו בצו לעשות את הנדרש לשם שמירה על שלומם של האדם הזקן.

סעיפים 5 עד 7 לחוק מתייחסים למגוון ההתערבויות - הוראות שבסמכותו של בית המשפט להורות. סעיף 5 לחוק ההגנה על חוסים קובע: "הוגשה בקשה לפי סעיף

4, ישמע בית המשפט את פקיד הסעד ואת האחראי לחוסה ואת החוסה אם הוא מסוגל להבין בעניין, ואם ראה טעם לבקשה, רשאי הוא ליתן כל הוראה הנראית לו דרושה לשמירת שלומו הגופני והנפשי של החוסה". סעיף 6 קובע סייג לנאמר בסעיף 5 כאשר מדובר בטיפול רפואי וקובע: "לא יורה בית המשפט על טיפול רפואי בניגוד לרצונו של חוסה בגיר, אלא אם היה החוסה לקוי בשכלו או שהוא מתנגד לטיפול מטעמים לא סבירים".

סעיף 7 מעניק סמכות לבית המשפט להורות על העברת החוסה מרשות האחראי לו למעון או לבית חולים לתקופה מוגבלת וכמוצא אחרון: "ראה בית המשפט שאין דרך אחרת להבטיח שלומו הגופני או הנפשי של חוסה בגיר אלא בהעברתו למעון או לבית חולים, יורה לעשות כן לתקופה שלא תעלה על שישה חודשים ובלבד שההעברה לבית חולים לחולי נפש תיעשה לפי החוק לטיפול בחולי נפש, 1955 - תשט"ו".

אף כאן, בית המשפט מאפשר, באמצעות הוראה, טיפול רפואי או ביצוע בדיקה נדרשת בבית חולים גם כאשר האדם הזקן ו/או האחראי עליו מסרבים מטעמים לא סבירים. במצבים מסוימים, לא ניתן יהיה להמשיך את הטיפול במסגרת הבית או שלטובת הזקן יש להפריד בינו לבין ה"אחראי". במקרים אלה ניתן להעבירו למסגרת מוסדית באמצעות צו המורה על כך.

דוגמה לשימוש שנעשה בסעיף 5 לחוק, לשם התמודדות עם תופעת ההזנחה, ניתן למצוא במקרה הבא:

גב' כהן, בשנות ה-80 לחייה, סיעודית וזקוקה לסיוע באכילה, ברחיצה ובפעולות נוספות. גברת כהן הוכרה כזכאית לגמלת סיעוד ומתוקף כך הייתה מגיעה למרכז יום, שבו קיבלה ארוחות, טיפול רפואי וטיפול היגייני. לאחר שגב' כהן לא הגיעה במשך מספר ימים למרכז היום, עדכנה מנהלת המרכז את שירותי הרווחה. עובדת סוציאלית, שיצאה לבקר את גב' כהן בבית, מצאה אותה שוכבת במיטתה, מוזנחת ורעבה. במענה לשאלתה מדוע היא הפסיקה לבקר במרכז היום, ענתה הגב' כהן, כי נכדה לא מאפשר לה.

העובדת סוציאלית פנתה לנכד ושאלה מדוע הוא אינו מאפשר לסבתו לבקר במרכז היום. הנכד השיב, כי הוא מטפל בה ואין צורך שהיא תתאמץ ותבקר שם, מה עוד ששם היא לא מקבלת טיפול כמו בבית. למרות ניסיונות חוזרים ונשנים להסביר לנכד, כי הוא אינו מסוגל לטפל בסבתו ויש לאפשר לה לבקר במרכז היום, הוא סירב. לאור זאת, פנתה עובדת סוציאלית לחוק ההגנה על חוסים (פקידת סעד) לבית המשפט בבקשה, שבית המשפט יורה לנכד, כי יאפשר וידאג לכך שסבתו תגיע למרכז יום. הובהר לנכד, כי אם לא ישתף פעולה עם שירותי הרווחה, בית המשפט יפעל להוצאת

גב' כהן לבית אבות. רק לאחר התערבות בית המשפט הנכד אכן אפשר לסבתו להגיע למרכז היום. יש לציין, כי הסבתא לא הסכימה לפעול להוצאת הנכד מביתה בטענה, כי היא גידלה אותו מילדותו, היא אוהבת אותו ואינה מוכנה להוציאו מביתה.

דוגמה זו ממחישה את האפשרות לעשות שימוש בחוק ההגנה על חוסים כאשר מדובר במקרי הזנחה. החוק מאפשר גם שימוש במנגנון של מינוי אפוטרופוס.

חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות

בנסיבות מתאימות, ניתן לשקול שימוש בחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות, המאפשר מינוי אפוטרופוס על אדם זקן. זאת, כפתרון ארוך טווח כאשר יתר הניסיונות לשינוי המצב נכשלו. אם נחזור לדוגמה של גב' כהן דלעיל, ניתן לראות, כי ההתערבות מכוח חוק הגנה על חוסים הייתה בנסיבות העניין התערבות נקודתית: מבחינה חוקית כשרותה החוקית לא הוגבלה, ומבחינה מעשית הנכד המשיך להתגורר עם סבתו והמשיך בפועל להשפיע על חייה ועל החלטותיה.

אם ניתן להראות, כי גב' כהן סובלת מלקות שכלית, נפשית או פיזית, הפוגעת ביכולת השיפוט שלה, ניתן יהיה, בנסיבות העניין, לפנות לבית המשפט ולמנות לה אפוטרופוס בעילה שהיא איננה מסוגלת לדאוג, לפחות באופן חלקי וזמני, לענייניה ואין אדם אחר המוסמך לדאוג להם במקומה. יש לזכור, כי לנכד של גב' כהן אין סמכות חוקית לקבל החלטות בענייניה מעצם היותו קרוב משפחה שלה. יתרה מכך, בנסיבות העניין, ברמה התפקודית והפונקציונלית בולט חוסר היכולת שלה לתפקד בכוחות עצמה. ההזנחה שלה נובעת דווקא מתלותה בנכד שלה וכן, בשל הלקות הפוגעת ביכולת השיפוט שלה. מינוי אפוטרופוס חיצוני, תוך "תפירת" סמכויותיו באופן מצומצם, אך הנוגע באופן ישיר לצורכי הטיפול שלה (לדוגמה, הסמכת האפוטרופוס לטפל בכל הנוגע לטיפול האישי והרפואי של גב' כהן, לרבות קבלת שירותים וטיפולים חברתיים ורפואיים, או אפילו באופן יותר צר - הנוגע לביקוריה של גב' כהן במרכז היום) יכול, מחד גיסא, לאפשר לה להמשיך ולשמור על עצמאותה המשפטית בכל יתר החיים, אך מאידך גיסא, לתת מענה לתחום שבו ההזנחה שלה באה לידי ביטוי חריף - שלילת יכולתה להמשיך ולבקר במרכז היום. אפוטרופוס חיצוני ומקצועי יהיה מסוגל, בנסיבות העניין, לקיים דו-שיח עם גב' כהן ובמידת הצורך גם עם הנכד שלה ולחולל שינוי בדפוס הדאגה והטיפול בה. כך, בין בדרך של הסכמה ובין בדרך של כפייה, תוך הפעלת סמכותו לפעול לטובתה של גב' כהן אף ללא הסכמת הנכד או ללא שיתוף הפעולה שלו.

טיפול "לאור החוק" וחלופות ליישוב סכסוכים במקרי הזנחה

הדוגמאות דלעיל, במיוחד בתחום ההזנחה, מדגישות גם את החשיבות והפוטנציאל של עבודה ב"צל החוק". במקרים רבים, בני משפחה, שכנים או מטפלים אחרים - כדוגמת כל המטפלים שצינו בדוגמאות שתוארו בפרק זה - מתנגדים להתערבות של גורמי רווחה חיצוניים. אולם, התנגדותם מתמתנת או מוסרת כאשר מתברר להם, כי בכוחם של העובדים הסוציאליים והגורמים הטיפוליים לכפות עליהם את ההתערבות, אף בניגוד לרצונם, וזאת דרך פנייה לבית המשפט באמצעות אחד החוקים שתוארו לעיל. הידיעה וההבנה, כי בסופו של יום מצויות בידי העובדים הסוציאליים סמכויות ההתערבות, גורמות לבני המשפחה והמטפלים לשתף פעולה ולהגמיש את עמדתם. דווקא בשל האופי הייחודי של ההזנחה ובשל העובדה, שבמקרים רבים ניתן לפתור את הבעיה באמצעות שינוי התנהגות, מודעות, ידע ומיצוי זכויות ושירותים, אפשר לחולל שינוי אף ללא צורך להפעיל את החוק הלכה למעשה.

יתרה מכך, הואיל ובמקרים רבים הזקנים מעוניינים בהמשך הקשר עם אותם בני משפחה והמטפלים בהם וגם המטפלים מסוגלים, בהדרכה ובטיפול מתאימים, לשנות את דפוס התנהגותם, ניתן לשקול דפוסי פעולה חילופיים להליך המשפטי. למשל, הליכים שיש בהם אלמנטים של גישור, פישור, דו-שיח ומעין משא ומתן. בהליכים כגון אלה, גם אם לא מגיעים לפשרה בנוגע לזכויותיהם של הזקנים, הרי מעצימים את הזקנים, מערבים אותם בפיתרון וגורמים לבני המשפחה ולמטפלים האחרים להבין, שיש צורך בשינוי דפוס ההתנהגות ובאופי היחסים ההדדיים. בדרך זו העובדים הסוציאליים מצליחים, לא פעם, להגיע לפתרונות ראויים, ללא הפעלה פורמלית של החוק. עם זאת, עצם קיומו של החוק ב"רקע" הפעילות, הוא זה שמשמש תמריץ ומניע, המאפשרים להגיע לפתרון המוסכם והראוי.

אחרית דבר

למרות העובדה, כי בשנים האחרונות יש התעוררות מרשימה בשיח המקצועי והציבורי בישראל בכל הנוגע להבנת תופעת ההתעללות בזקנים, הרי שתופעה זו לא זכתה עד כה להתייחסות מספקת. גב' בלה הלמן (להלן "הסבתא"), הגיעה לאשפוז וקיבלה טיפול רק לאחר סבל פיזי ונפשי. גב' אורליה ורטהיימר סיימה את חייה בנסיבות עגומות. מה שהחל כקשר משפחתי ודואג לכאורה, במקרה של הסבתא, וקשר חברתי

ואחריות לטיפול במקרה של בעלי הקיוסק, הסתיים בין כתלי בית המשפט כאשר הצדדים המעורבים מואשמים בהזנחה.

המציאות העגומה, המציגה מצד אחד את היקף תופעת ההזנחה והשלכותיה המזיקות על שלומו ובריאותו של הזקן ומצד אחר, את הקושי של אנשי המקצוע בזיהוי התופעה ובהתערבות במצבי הזנחה, באה לידי ביטוי גם במיעוט המקרים המובאים לדין בערכאות המשפטיות. הגם שמערכת המשפט מסוגלת להתערב ולהעניש את העבריינים, המועלים בתפקידם ומזניחים את הזקנים, האתגר החשוב יותר הוא לזהות את הקרבנות ולהגיע לאותם זקנים עוד בטרם מתרחשת ההזנחה הקשה.

מאפייני שתי הנשים בדוגמאות שפתחו פרק זה (גיל גבוה, ירידה במצב הבריאותי והתפקודי, רשת תמיכה מצומצמת ובידוד חברתי), היו אמורים לעורר את תשומת לב אנשי המקצוע המטפלים במערכת הבריאות והרווחה. אבחון מוקדם של רמת פגיעותן הגבוהה יכול היה לאפשר טיפול רפואי נאות, קשר עם עובדת סוציאלית והכנסת שירותים תומכים, כדוגמת טיפול ביתי.

כאמור, לאנשי מקצוע, המטפלים באוכלוסיית הזקנים, חשיבות רבה באיתור, בגילוי ההזנחה ובחשיפתה. על כן, מומלץ לפעול להעלאת מודעותם לבעיה ולהכשירם לזיהוי ההזנחה על פי הסימנים. להתמודדות עם תופעת ההזנחה נדרשת מעורבותם של אנשי מקצוע מתחומים שונים וממגוון רחב של שירותים. על כן, מומלץ להקים צוותים רב-מקצועיים, הן ברמת מטה (בין-משרדית, או נציגי הנהלות ארגונים) והן ברמת השירותים הייחודיים (שירותי בריאות, שירותי רווחה וכדומה).

ובאשר לאוכלוסיית הזקנים, בנוסף למתן סיוע ישיר, יש לקיים פעולות הסברה על תופעת ההתעללות בזקנים, על מצבי הזנחה ולספק לזקנים מידע חיוני על זכויותיהם ועל השירותים הקיימים.

במקביל, אנו רואים חשיבות רבה לסייע לבני משפחה, המשמשים כמטפלים עיקריים. זאת, באמצעות מתן מידע (על זכויות ועל שירותים), תמיכה והקניית ידע ומיומנויות הנדרשות לטיפול בבני משפחתם הזקנים. מומלץ אף לערב את שאר בני המשפחה, על מנת להרחיב את רשת התמיכה ולהפחית את נטל הטיפול ואת תחושת המועקה של המטפל העיקרי. כך ניתן יהיה לצמצם התנהגויות פוגעניות המתרחשות מ"אחורי דלתים סגורות".

מקורות

- איזיקוביץ', צ., לבנשטיין, א. ווינטרשטיין, ט. (2005). התעללות והזנחה של זקנים בישראל. חיפה: המרכז לחקר הזיקנה, הפקולטה לרווחה ובריאות, אוניברסיטת חיפה.
- אלון, ש. (2004). כוונת עובדים סוציאליים המטפלים בזקנים להפעיל התערבות חוקית או טיפולית במקרי התעללות בזקנים. חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת חיפה.
- אלון, ש. ודורון, י. (2009). על הזנחה של זקנים - היבטים עיוניים, חוקיים ומעשיים. גרונטולוגיה, ל"ו(1): 69-91.
- בנד-וינטרשטיין, ט., איזיקוביץ, צ. ולבנשטיין, א. (2006). התעללות בזקנים והזנחתם. דוח סופי - שלב ב' מחקר איכותני. חיפה: הפקולטה למדעי הרווחה והבריאות, אוניברסיטת חיפה.
- חוק הביטוח הלאומי (נוסח משולב), התשנ"ה - 1995, פרק י': ביטוח סיעוד.
- חוק ההגנה על חוסים, התשכ"ו - 1966.
- חוק הכשרות המשפטית והאפוסטרופסות, התשכ"ב - 1962.
- חוק העונשין, תשל"ז - 1977.
- חוק העונשין, תיקון 26, פגיעה בחסרי ישע, התש"ן - 1989.
- כהן, מ., הלוי-לוין, ש., גאגין, ר. ופרידמן, ג. (2005). זיהוי קשישים הנמצאים בסיכון להתעמרות בידי בני משפחה מטפלים: פיתוח כלי אבחנה. גרונטולוגיה, ל"ב(1): 63-79.
- ת.פ. 7829/99, מ"י נ. מוסאזאדי דוד ואח', (טרם פורסם): בית משפט השלום ת"א-יפו, כב' השופטת יהודית אמסטרדם, פסק דין מיום 30.3.2005.
- ת.פ. 1209/01, מ"י נ. רועי בן יהודה כרמלי (טרם פורסם), בית המשפט המחוזי נצרת, כב' השופטת נחמה מוניץ, הכרעת דין מיום 27.11.2005.
- Anetzberger, G. J. (2001). Elder abuse identification and referral: The importance of screening tools and referral protocols. *Journal of Elder Abuse and Neglect*, 13(2): 3-21.
- Brandel, B. (2000). Power and control: Understanding abuse in later life. *Generations*, 24(2): 39-45.
- Cohen, M., Halevi-Levin, S., Gagin, R. & Friedman, G. (2006). Development of a screening tool for identifying elderly people at risk of abuse by their caregivers. *Journal of Aging and Health*, 18(5): 660-685.

- Dyer, C. B., Goodwin, J. S., Pickens-Pace, S., Burnett, J. & Kelly, A. (2007). Self neglect among the elderly: A model based on more than 500 patients seen by a Geriatric Medicine Team. *American Journal of Public Health*, 97(7): 1671-1676.
- Dyer, C. B. & Prati, L. L. (2006). Self-neglect: On the CREST of new discoveries. *Journal of Elder Abuse and Neglect*, 18(4): 1-3.
- Dyer, C. B., Toronjo, C., Cunningham, M., Festa, N. A., Pavlik, V. N., Hyman, D. J., Poythress, E. L. & Searle, N. S. (2005). The key elements of elder neglect: A survey of Adult Protective Services workers. *Journal of Elder Abuse and Neglect*, 17(4): 1-10.
- Fulmer, T., Firpo, A., Guadagno, L., Kahan, F. & Paris, B. (2003). Themes from a grounded theory analysis of elder neglect assessment by experts. *The Gerontologist*, 43(5): 745-752.
- Fulmer, T., Guadagno, L., Paveza, G., VandeWeerd, C., Baglioni, A. J. & Abraham, I. (2002). Profiles of older adults screen positive for neglect during an emergency department visit. *Journal of Elder Abuse and Neglect*, 14(1): 49-60.
- Fulmer, T., Paveza, G., Abraham, I. & Fairchild, S. (2000). Elder Neglect assessment in the emergency department. *Journal of Emergency Nursing*, 26(5): 436-443.
- Fulmer, T., Paveza, G., VandeWeerd, C., Fairchild, S., Guadagno, L., Bolton-Blatt, M. & Norman, R. (2005). Dyadic vulnerability and risk profiling for elder neglect. *The Gerontologist*, 45(4): 525-534.
- Golding, J. M., Allen, J., Yozwiak, J. A., Marsil, D. F. & Kinstle, T. S. (2004). Perceptions of elder neglect in the courtroom. *Journal of Elder Abuse and Neglect*, 16(1), 23-46
- Hudson, M. F. (1994). Elder abuse: Its meaning to middle aged and older adults - Part II: Pilot results. *Journal of Elder Abuse and Neglect*, 6(1): 55-81.
- Hudson, M., & Carlson, J. R. (1994). Elder abuse: Elder abuse: Its meaning to middle aged and older adults - Part I: Instrument development. *Journal of Elder Abuse and Neglect*, 6(1): 29-54.

- Hudson, M. F. & Carlson, J. R. (1998). Elder abuse: Expert and public perspectives on its meaning. *Journal of Elder Abuse and Neglect*, 9(4): 77-97.
- Iecovich, E. (2005). Elder abuse and neglect in Israel: A comparison between the general elderly population and elderly new immigrants. *Family Relations*, 54: 436-447.
- Levin, J.M.(2003). Elder neglect and abuse: A primer for primary care physicians. *Geriatrics*, 58(10): 37-44.
- Payne, B. K. (2005). Crime and elder abuse: *An integrated perspective*. Springfield: Charles C. Thomas.
- Shields, L. B. E., Hunsaker, D. M. & Hunsaker, J. C. (2004). Abuse and neglect: A ten-year review of mortality and morbidity in our elders in a large metropolitan area. *Journal of Forensic Sciences*, 49(1): 1-5.
- The National Academy of Science (2003). *Elder mistreatment: Abuse, neglect and exploitation in an aging America*. Retrieved June 2, 2009 from the World Wide Web: <http://www.nap.edu/books/0309084342/html>.
- WHO (2002). *Missing voices, views of older persons on elder abuse*. Geneva: World Health Organization.

פרק רביעי
הזנחה עצמית

הזנחה עצמית

סיפור המעשה

יוסף, בן 80, אלמן ואב לבן, עבד שנים רבות כבנקאי. עם פרישתו לגמלאות לפני כ-15 שנה המשיך בפעילות התנדבותית, בעיקר בסיוע כלכלי לנזקקים. יוסף ואשתו רחל ז"ל היו צרכני תרבות מושבעים, מבקרים תכופות בתיאטרון, בקונצרטים, ועוד. רחל נפטרה לפני כעשר שנים. יוסף המשיך להתגורר בדירתם המשותפת. הבן התגורר בחו"ל ולמעט שיחות טלפוניות אקראיות לא היה בקשר עם אביו. לפני כשנה התקשרו שכניו של יוסף לשירותי הרווחה. הם סיפרו, שמזה ימים הם לא ראו את יוסף ושמדירתו נודף ריח רע. הם אמרו, שהם שמעו רעשים מדירתו, אך כשדפקו על דלתו הוא סירב להכניסם. שולה, העובדת הסוציאלית, וגילה, העובדת הסוציאלית לחוק ההגנה על חוסים (פקידת הסעד), יצאו לביקור בביתו של יוסף. הן דפקו על דלתו וביקשו להיכנס. בתחילה יוסף סירב להכניסן ורק לאחר שהן הסבירו שהן רוצות לוודא שאין סכנה לשלומן, אפשר להם להיכנס. הדירה הייתה חשוכה, אך כשהתרגלו לחושך התגלתה לעיניהן דירה מוזנחת ומלוכלכת, שיירי אוכל זרוקים על הרצפה, נמלים וג'וקים מסתובבים, שקיות עם בגדים ועיתונים בכל מקום. יוסף עצמו נראה מוזנח ביותר, בגדיו קרועים ומטונפים, סרחון עלה ממנו והעובדות הסוציאליות התרשמו שהוא לא התקלח מזה שבועות. במענה לשאלותיהן, סיפר כי הוא סובל מסכרת, אך הוא לא מקפיד לקחת אינסולין והוא לא אוהב לבקר רופאים. העובדות הסוציאליות הציעו ליוסף, כי יעזרו לו בניקיון הדירה, בליווי לרופא ובהכנסת מטפלת, אך יוסף סירב לכל סיוע. העובדות הסוציאליות המשיכו לבקר את יוסף, אך כל פעם שהציעו עזרה הוא סירב בכל תוקף ואף איים, שאם ימשיכו בכך הוא לא יסכים שישבו ויבקרו אותו. כעבור כשלושה חודשים נוספים העובדות סוציאליות הבחינו, כי יוסף מתקשה לעמוד. לאחר מסע שכנועים, הן הצליחו לקבל את הסכמתו לביקור רופא. הרופא שהגיע בדק את יוסף וקבע שהוא סובל מירידה במצבו הפיזי, כתוצאה מהיעדר טיפול וכי השארת המצב כפי שהוא עלולה לסכן את מצבו הבריאותי והתפקודי של יוסף עד כדי חשש לשלומן. בכל הנוגע למצבו המנטלי, הרופא קבע, על פי מבחן מיני מנטל, שיש ירידה קלה המותאמת לגילו וכי יוסף צלול ומתמצא במקום ובזמן. הרופא סבר, כי התנהגותו של יוסף היא כנראה בשל הפרעה כלשהי. לדבריו, הוא לא סובל מפסיכוזה, אך אין הוא יכול להצביע בוודאות מדוע הוא מזניח את עצמו בצורה כה קיצונית. המלצת הרופא היא לאשפזו בבית חולים לשם הערכה כוללנית לבחינת מצבו המנטלי והפיזי, כמו

גם לקבלת טיפול רפואי וסיעודי שישפר את בריאותו. העובדות סוציאליות המליצו ליוסף להתאשפז למספר ימים בבית חולים, אך הוא סירב בטענה, שהוא לא סובל בתי חולים בגלל הלכחך שיש שם ואוהב רק לחיות בדירתו. כמו כן, אם ייסע לבית החולים בטח יבואו גנבים וייקחו לו את הבית. הן ניסו לשכנעו, שלפחות יאפשר להן לסדר עבורו מטפלת, שתגיע כל יום לביתו ואחות שתסייע בהזרקת אינסולין, כמו גם חברת ניקיון לניקוי הדירה. גם הצעה זו נדחתה על ידו. לאור העובדה, כי יוסף סירב לכל סיוע, התלבטו שולה וגילה האם ניתן לפעול באמצעות החוק ולכפות עליו הוצאה לבית חולים לשם אבחון וטיפול.

יוסף מייצג מקרה אופייני של הזנחה עצמית. בשונה מהמקרים שתוארו בפרק הקודם, ההזנחה שבה הוא חי איננה תוצאה של התנהגותו של אדם שלישי שבו הוא תלוי, אלא תוצאה של ההתנהגות שלו. מצבו הבריאותי של יוסף, תנאי המגורים וההיגיינה הירודה מעוררים את דאגתן של העובדות הסוציאליות. אולם, הוא מצידו מסרב לכל סיוע. ההתלבטות של שולה וגילה מעוררת שאלות מהותיות, מבחינה טיפולית ומשפטית, בכל הנוגע לזקנים הסובלים מהזנחה עצמית. במסגרת פרק זה נתייחס לתופעת ההזנחה העצמית ונבחן מספר חוקים וחלופות אשר באמצעותם ניתן לתת מענה לתופעה זו.

הגדרות

הזנחה עצמית כשמה כן היא, הזנחה של האדם את עצמו (זאת בניגוד להתעללות והזנחה על ידי אדם אחר). ההזנחה העצמית יכולה לנבוע מהתנהגות פסיבית של האדם הזקן, כמו הימנעות מטיפול רפואי, הימנעות מאכילה ומרחצה. לעתים, ההזנחה העצמית תבוא לידי ביטוי באמצעות התנהגות אקטיבית, כגון אגירת זבל או איסוף חתולים מהשכונה והכנסתם לדירה.

מעיון בספרות המקצועית עולה, כי ההגדרה של "הזנחה עצמית" מורכבת, אינה אחידה וטומנת בחובה היבטים ערכיים-תרבותיים. פאבלו ולקס (Pavlou & Lachs, 2006) סקרו ספרות מקצועית, שנכתבה בתחום בין השנים 1966 ל-2004. הם מפרטים כ-20 הגדרות שונות, שאומצו לאורך השנים. כך, למשל, מקמילן ושאו (MacMillan & Shaw, 1966) מתייחסים ל-self-abuse או senile breakdown syndrome. החוקרים תיארו את הסובלים מהזנחה עצמית, כמי שמתגוררים בדירות מלוכלכות ומטופות, אינם דואגים להיגיינה אישית וכי לרוב מסרבים לקבל סיוע או תמיכה. החוקרים קלארק, מנקיקר

וגרי (Clark, Mankikar & Gray, 1975) טבעו את המושג Diogenes Syndrome, ותיארו את האנשים מתגוררים בדירות מלוכלכות ומוזנחות, נטו לאגור זבל, התנתקו חברתית מהסובבים אותם, גילו אפטיה ואובדן של תחושת בושה. למרות השוני בהגדרות, ניתן להצביע על דפוס התנהגות החוזר על עצמו ואשר בא לידי ביטוי בהגדרתם של פבלו ולקס (Pavlou, & Lachs, 2006). לדבריהם, הזנחה עצמית משמעה אי-שימת לב מהותית מצדו של האדם הזקן לבריאותו, לצרכיו ולמצבו ההיגייני בגין היעדר יכולת ו/או היעדר רצון מצדו לצרוך שירותי סיוע.

היקף התופעה בקרב אוכלוסיית הזקנים

הזנחה עצמית קיימת בגילאים שונים, אך שכיחותה גבוהה בגיל הזיקנה והיא נתפסת באורח שונה מהזנחה עצמית בגילאים צעירים יותר. פאבלו ולקס (Pavlou & Lachs, 2006) סבורים, כי הזנחה עצמית בגיל צעיר היא תוצאה של חולי נפשי. לעומת זאת, בזיקנה, יש לירידה קוגניטיבית השפעה רבה. ממחקרו של מור (Moore, 1989) עולה, כי זקנים רבים הסובלים מהזנחה עצמית שמרו על רמת היגיינה ותנאי מחיה סבירים בעברם והיידרדרות במצבם, עד כדי הזנחה עצמית, החלה לעת זקנתם. מחקר מקיף הבוחן את היקפה ושכיחותה של תופעת ההזנחה העצמית טרם נעשה בישראל. עם זאת, מחקרים שנערכו בארצות הברית מתארים את שכיחות התופעה בקרב אוכלוסיית הזקנים. כך, למשל, ממחקר שנעשה בשירותי הגנה למבוגרים במדינת טקסס שבארצות הברית עלה, כי 90% מהמקרים של הזנחה עצמית היו של אנשים בני 65 ומעלה (Pavlik, Hyman & Festa, 2001). במחקר אחר, שאסף מידע מכל רשויות הטיפול וההגנה על מבוגרים בארצות הברית, נמצא, כי במהלך השנה שקדמה לסקר הועברו 1.15 מיליון דיווחים הנוגעים להזנחה עצמית של זקנים, יותר מסך כלל הדיווחים על סוגי התעללות אחרים, שהגיעו לכדי 1.10 מיליון דיווחים (Tatara & Kuzmeskus, 1997). במדינת ויסקונסין שבארצות הברית, 41.8% מכלל דיווחי ההתעללות, בין השנים 1986 עד 1990 היו של הזנחה עצמית.⁴⁷ בעיר ניו הייבן (New Haven) שבמדינת קונטיקט (Connecticut) שבארצות הברית נמצא, כי מכלל הדיווחים שדווחו בשנים 1982 עד 1993 לנציב שירותי ההגנה על שלום הזקן, 73% מהם היו בגין הזנחה עצמית (Lachs, Williams & O'Brien, 1996). כך גם עולה ממחקרם של דייר ועמיתיה (Dyer, Goodwin, Pickens-Pace et al., 2007).

47. לונגרוס, לעיל ה"ש 13.

האטיולוגיה של תופעת ההזנחה העצמית

כדי שהתערבות טיפולית, רפואית, משפטית או כל התערבות אחרת תסייע בהתמודדות עם תופעת ההזנחה העצמית, ישנה חשיבות רבה להבין את האטיולוגיה - הסיבות, המקורות והגורמים של הזנחה עצמית. כך, למשל, התערבות במקרה של אדם זקן, המזניח את עצמו כתוצאה מלקות נפשית, עשויה להיות באמצעות טיפול תרופתי, בעוד שהתערבות במקרה של אדם זקן המזניח את עצמו בשל מצב אישי וכתוצאה ממשבר, עשויה להיות באמצעות התערבות סוציאלית-טיפולית. כישולן בניתוח הגורמים להזנחה העצמית עלול לגרום לאי-התערבות או להתערבות לא יעילה (Thibault, O'Brien & Turner, 1999).

אחד הקשיים בהתמודדות עם התופעה של הזנחה עצמית הוא, שאין גורם אחד ברור וחד-משמעי להתרחשות ההזנחה העצמית. יתרה מכך, התופעה של הזנחה עצמית כסינדרום יכולה לכלול מגוון של גורמים (Pavlou & Lachs, 2006; Thibault, O'Brien & Turner, 1999).

להבנת התופעה מובאים בספרות המקצועית שני מודלים עיקריים: המודל הרפואי והמודל החברתי. המודל הרפואי מייחס את האטיולוגיה של ההזנחה העצמית במצבו הרפואי של האדם הזקן - מחלה, לקות שכלית אורגנית או הפרעה נפשית. המודל החברתי מייחס את האטיולוגיה בקשרי הגומלין שבין האדם הזקן, הסובל מהזנחה עצמית, לבין החברה. על פי תיאוריית השליטה, הזקן מזניח ופוגע בעצמו, כדי לקחת שליטה על מצבו האישי אשר נתפס בעיניו כמצב שלילי (Thibault, O'Brien & Turner, 1999).

מחקר איכותני שנערך בישראל וכלל ראיונות עומק הן עם זקנים אשר הוגדרו כ"מזניחים את עצמם" והן עם אנשי מקצוע, המטפלים בזקנים המזניחים עצמם, חשף אף הוא את מורכבות הבעיה (Band-Winterstein, Doron & Naim, 2012). ראיונות העומק עם הזקנים המזניחים עצמם גילו, כי לא מדובר בפתולוגיה רפואית או פסיכיאטרית. מדובר באנשים אשר אינם מגדירים את עצמם כ"מזניחים את עצמם" ואף אינם רוצים שהחברה תתייג אותם כך. אלה אנשים שההזנחה העצמית בזיקנה מהווה למעשה את המשכו של "סיפור החיים" שלהם, המתאפיין בסבל, באבדנים ובנתקים. בהקשר זה, דפוס החיים שלהם בזיקנה מאפשר להם לייצר לעצמם משמעות למציאות, שבה הם מצויים. לאנשי המקצוע, תופעת ההזנחה העצמית מהווה מעין

"חידה לא פתורה": היא מציבה אתגר מקצועי ואישי המציב סימני שאלה מהותיים על ערכים ומקצועיות, ומחייב אימוץ דפוסי התערבות שונים ומגוונים, המותאמים לאנשי המקצוע השונים.

השלכות בריאותיות

כפי שצוין לעיל, אין מודל אחד המסביר את הגורמים להתרחשותה של הזנחה עצמית. המודל הרפואי מדגיש, כי חולי ומוגבלויות, כגון בעיות זיכרון, דמנציה, דיכאון ואלכוהוליזם עלולים לגרום להזנחה עצמית. כאשר ההזנחה העצמית מתרחשת, עלולים מצבים אלה להחמיר עד כדי שיעורי תמותה גבוהים, בהשוואה לשאר אוכלוסיית הזקנים (Dyer et al., 2007). בתיאורי מקרים של הזנחה עצמית מוצגים זקנים בעלי מוגבלות פיזית קשה ותפקוד לקוי, כולל קשיי הליכה, לקות בראייה ו/או בשמיעה והיעדר שליטה על סוגרים (Pavlou & Lachs, 2006). עוד טוענים חוקרים אלה, כי ההשלכות הבריאותיות הן כל כך משמעותיות עד כי ראוי לראות בתופעת ההזנחה העצמית "סינדרום", הקשור במישורין לזיקנה ולהזדקנות, עם תמותה, ירידה קוגניטיבית, ירידה תפקודית וחולי נפשי. לדעתם, תופעה זו ראויה להתייחסות רפואית ציבורית ייחודית. מחקרים נוספים מחזקים טיעון זה. במחקר שבחן זקנים הסובלים מהזנחה עצמית במשך 13 שנה (Lachs, Williams & O'Brien, 1998) התברר, כי שיעור התמותה של זקנים הסובלים מהזנחה עצמית הוא גבוה באופן משמעותי וכפול מזה של זקנים אחרים, שלא התקבל עליהם כל דיווח לשירות להגנת המבוגרים (Adult Protective Services).

דרכי התערבות

אבחון

כדי שהתערבות טיפולית, רפואית, משפטית או אחרת תסייע לזקנים המזניחים את עצמם, יש חשיבות רבה לאבחון בכל מקרה את הגורמים שהביאו להזנחה העצמית. באבחון יש להתייחס הן לצד הרפואי ולבצע בדיקות רפואיות מקיפות והן לצד המנטלי ולבצע, במקביל, אבחון פסיכיאטרי על מנת לבדוק האם האדם סובל מדיכאון. אבחון פסיכו-גריאטרי יצביע על שינויים במצבו הקוגניטיבי של האדם. כמו כן, העובד הסוציאלי יבצע הערכה על מצבו האישי, המשפחתי, הכלכלי, אורח חייו של האדם

הזקן והיסטוריה קודמת שלו. חשוב להבחין בין מצבים, שבהם האדם חי בהזנחה מרבית חייו הבוגרים או שמא רק בזקנתו חל שינוי, הגורם לו להזניח עצמו. בנוסף על כל אלה, על העובד הסוציאלי לבחון את תפיסת עולמו של האדם הזקן באשר לחייו, את ערכיו ואת רצונו.

לאנשי מקצוע שונים (רופא מטפל, עובד סוציאלי, אחות מרפאה), המכירים מקרוב את האדם הזקן, נודעת חשיבות רבה. קיים חשש ממשי, כי אם הגורם להתנהגות המזניחה לא יאובחן, התנהגות פוגענית זו תימשך ויגרם נזק ממשי לבריאותו של האדם הזקן ועד למותו.

התערבות טיפולית

בשלב הראשון של האבחון יש לשוחח עם האדם הזקן ועם בני משפחתו (הבן במקרה של יוסף). העובד הסוציאלי ישמע על אורח חייו הקודם של האדם, על ההיסטוריה האישית שלו ועל נסיבות חייו אשר הביאו אותו למצב של הזנחה עצמית. אין להסתפק בקבלת תמונת "חיתוך" של מצבו הנוכחי. יש חשיבות רבה לתת מקום ל"קולו" של האדם הזקן עצמו, כיצד הוא רואה ומבין את מצבו; כיצד הוא מסביר לעצמו את דפוס החיים שבו בחר וכיצד הוא רואה את הקשר בינו לבין הגורמים החיצוניים, כגון העובדים הסוציאליים. בהמשך, העובד הסוציאלי יכול להיעזר בצוות רב-מקצועי על מנת לקבל תמונה מקיפה גם על מצבו הרפואי, התפקודי והקוגניטיבי של האדם הזקן.

ההתערבות הטיפולית עשויה לכלול אחד או יותר מסוגי השירותים הבאים: קשר עם עובד סוציאלי; קשר קבוע עם עובדת סמך-מקצועית למימוש זכויות, כגון חוק ביטוח סיעוד, ליווי וסיוע באספקת שירותים; קשר עם רופא לשם מתן מידע רפואי וקבלת טיפול תרופתי ומעקב אחרי הטיפול וכן קבלת טיפול של שיקום פיזיולוגי, שיקום ראיתי או שמיעתי; השתלבות במרכז יום, ארוחות חמות (Pavlou & Lachs, 2006). בנוסף לכך, יש חשיבות לקיום קשר עם בני המשפחה ולהבטיח את התגייסותם לביצוע הטיפול.

במצבים שבהם סביבתו הקרובה של האדם הזקן מוזנחת כתוצאה מאגירת אשפה, הפרשות של בעלי חיים, הפרשות של האדם הזקן, ועוד, מוצע לנסות ולברר עם הזקן עצמו כיצד נכון לדעתו להתמודד עם הבעיה. ניתן אף לשקול אם לערב את מחלקת התברואה העירונית. יש לבחון האם וכיצד לשלב את ההתערבות כחלק מפעילות משותפת ומוסכמת עם האדם הזקן ולא בצורת התערבות כוחנית ופולשנית, הנתפסת על ידו כ"כפיית" פתרון. לאחר פינוי האשפה, אפשר להיעזר בשירותיה של חברת ניקיון. כמובן, שכל זאת אם התקבלה הסכמתו של האדם הזקן.

באשר ליוסף, עמו פתחנו את הפרק, אכן נעשה אבחון. אולם האבחון התמקד רק בצד הרפואי. לא בוצע אבחון מקיף, שכלל גם את ההיבטים הנפשיים והחברתיים וכן לא נעשה מאמץ כוללני להבין את סיפור חייו, עברו, ערכיו, המניעים העמוקים להשקפת עולמו ולבחירותיו של יוסף בהווה על רקע השתלשלות חייו בעבר. אין זה מפתיע, כי הרופא, שערך את הבדיקה הרפואית ליוסף, התמקד בהווה ובדיאגנוסטיקה הרפואית והמליץ על אשפוזו בבית חולים לשם הערכה כוללנית לבחינת מצבו המנטלי והפיזי. המערכת הטיפולית חייבת להרחיב את רוחב יריעת התבוננותה על המקרה ולאמץ דפוס פעולה גמיש. זאת, תוך הכרה בכך, שמדובר בהתנהגות שהיא חלק מסיפור חיים שלם של אדם ולא "התפרצות" של תופעה על רקע הזיקנה בלבד. מה קורה כאשר האדם הזקן מסרב לטיפול המוצע לו? האם בשלב זה איש המקצוע יכול להסתייע בחוקים המאפשרים לו התערבות גם כנגד רצונו של הזקן? החלק הבא של הפרק יתמקד בהפעלת התערבויות חוקיות-משפטיות. נקיטת אמצעים חוקיים תיעשה רק לאחר שכל הניסיונות שלנו לשכנוע ולקבלת הסכמה נכשלו. בהתייחס ליוסף, לדברי הרופא אשר אבחן אותו, הוא כנראה סובל מהפרעה נפשית כלשהי ואין הוא סובל מפסיכוחה. לפיכך, נבחן ראשית אם במקרה מעין זה יש מקום להפעיל את החוק לטיפול בחולי נפש.

התערבות באמצעות החוק

החוק לטיפול בחולי נפש

עד לשלב זה טרם התייחסנו בהרחבה למערך החוקים האמור לטפל באנשים זקנים, הסובלים ממחלת נפש. מטרתו של החוק לטיפול בחולי נפש, התשנ"א - 1991 היא לאזן בין זכות האדם המתמודד עם מחלת נפש לכבוד ולאוטונומיה האישית שלו לבין הצורך לטפל בו ולהגן עליו ו/או להגן על שלום הציבור.⁴⁸ בחוק זה, המחוקק מעניק לפסיכיאטר המחוזי סמכויות להפעיל התערבויות שונות (במסלול האזרחי), כמו למשל, בדיקה פסיכיאטרית כפויה, טיפול מרפאתי כפוי ואף אשפוז כפוי בבית חולים לבריאות נפש. ידוע, כי לעתים, מקרים של הזנחה עצמית יכולים להיות מוסברים על רקע התפרצותה או התחדשותה של מחלת נפש, שמהווה את הסיבה להתנהגות המזניחה. איתור, זיהוי וטיפול בפתולוגיה הנפשית, במקרים המתאימים, יכול להוות התמודדות מקצועית וראויה למקרי ההזנחה העצמית בזיקנה.

48 רעפ 2060/97 וילנצ'יק כרמלה נ' הפסיכיאטר המחוזי - תל אביב, פ"ד נב 1 697 (1998) (להלן: פרשת פסק דין וילנצ'יק).

חשוב להדגיש, כי אין לעובד סוציאלי לחוק ההגנה על חוסים סמכות כלשהי לפעול במסגרת חוק זה. עם זאת, במקרים רבים עובדים סוציאליים יהיו מעורבים בטיפול באדם הזקן הסובל ממוגבלות נפשית ועליהם יהיה להניע את הפעלת החוק באמצעות הבאת המקרה לידיעתו ולהחלטתו של הפסיכיאטר המחוזי. אחת העילות, שבגינן ניתן להפעיל את החוק היא אם יכולתו של האדם החולה בנפשו לדאוג לצרכיו הבסיסיים פגומה בצורה קשה.⁴⁹ זאת, בכפוף לכך, שכתוצאה ממחלתו נפגם כושר שיפוטו או כושרו לביקורת המציאות בצורה ניכרת וקיים קשר סיבתי בין שני תנאים אלה. רק בהתמלא תנאים אלה, החובה לדאוג לשלום הזקן החולה תגבר על זכותו לאוטונומיה אישית.

באשר לתנאי הקשור ליכולתו הפגומה של החולה לדאוג לצרכיו הבסיסיים, לדברי בן דרור, יש לפרש עילה זו כך, שאותו אדם אינו מסוגל לדאוג לצרכים הבסיסיים ביותר, כגון מזון, מחסה וביגוד ואף ניתן לכלול במסגרת זאת את סירובו לקבל טיפול רפואי החיוני לבריאותו הפיזית, ואת הנזק הנפשי שהחולה גורם לעצמו.⁵⁰ התנהגויות אלו עולות בקנה אחד עם הגדרת ההזנחה העצמית. אולם, החלת חוק זה בכל הנוגע לזקנים הסובלים מהזנחה עצמית מוגבלת בשל העובדה, כי פעמים רבות התנאי "שכתוצאה ממחלתו, פגום במידה ניכרת כושר שיפוטו או כושרו לביקורת המציאות" אינו מתקיים. תנאי זה טומן בחובו שתי דרישות, שהן:

❖ האדם חולה;

❖ כתוצאה ממחלתו פגום במידה ניכרת כושר שיפוטו או כושרו לביקורת מציאות.

סעיף 1 לחוק קובע, כי "חולה" הוא "אדם הסובל ממחלת נפש". המחוקק תחם את ההגדרה בכך, שהוסיף את הדרישה השנייה שצוינה לעיל, קרי, כתוצאה מהמחלה פגום במידה ניכרת כושר שיפוטו או כושרו לביקורת מציאות. עיון בפסיקה ובדברי מלומדים מעלה, כי הפרשנות המקובלת למחלת נפש, שכתוצאה ממנה פגום במידה ניכרת כושר שיפוטו או כושרו לביקורת מציאות, היא בעיקר במצבי פסיכוחה, וזאת בניגוד להפרעות נפשיות אחרות.⁵¹ הפרעה פסיכוטית מוגדרת כהפרעה חמורה, המשפיעה על יכולת הפרט לשיפוט המציאות הסובבת אותו ויצירת מציאות חדשה ושונה על ידו. מצב זה משפיע על החשיבה, התפיסה ועל התנהגות הפרט. עדות למצב

49 ראו: סעיפים 7 ו-9 (ב) לחוק לטיפול בחולי נפש.

50 אמנון בן דרור, **החסויים במשפט** 1998, 212.

51 רע"פ 2111/93 אבנר נ' מדינת ישראל, פ"ד מח (5) 133 (1994) בסעיף 8 לפסק הדין.

סעיף 8 לפסק דין: "הגישה המקובלת הינה, כי מצבי פסיכוחה מהווים מחלת נפש ואילו הפרעות נפשיות אחרות, כגון ניזורה או פסיכופטיה, אינם מהווים מחלת נפש".

פסיכויטי עשויה להיות בהימצאותן של מחשבות שווא או תפיסות חושיות מעוותות. עם קבוצת המחלות הפסיכויטיות נמנות: פרנויה, סכיזופרניה, מחלה סכיזו-אפקטיבית, מחלות פסיכויטיות קצרות מועד והפרעות האפקטיביות, שבמסגרתן נכללים הדיכאון המז'ורי, המניה והמניה-דפרסיה.

עיון בפרק העוסק באטיולוגיה של תופעת ההזנחה העצמית מעלה, כי אצל רוב הזקנים הסובלים מהזנחה עצמית לא ניתן יהיה להחיל את החוק לטיפול בחולי נפש, שכן בבסיס התנהגותם לא נמצא "מחלת נפש" כמפורש לעיל. כפי שצוין, להזנחה עצמית מגוון של גורמים, כגון: לקות שכלית אורגנית, דמנציה, אלכוהוליזם, לקות בשמיעה או בראייה, ירידה תפקודית פיזית, הפרעה נפשית (בניגוד לפסיכוזה), קשרי הגומלין שבין הזקן לבין החברה, היעדר השכלה, היעדר מידע על אודות הטיפול הרפואי, ועוד. חולי נפשי אינו מהווה גורם מרכזי להיווצרותה של הזנחה עצמית (Pavlou & Lachs, 2006). לכן, השימוש בחוק לטיפול בחולי נפש אינו מספק מענה מתאים לזקנים הסובלים מהזנחה עצמית, אלא רק באותם מקרים בודדים, שהזקנים סובלים מהזנחה עצמית כתוצאה ממצב פסיכויטי.

לאחר שסקרנו באילו מצבים של הזנחה עצמית ניתן להחיל את החוק לטיפול בחולי נפש נחזור אל יוסף. האם ניתן להחיל לגביו את החוק לטיפול בחולי נפש? התשובה היא, ככל הנראה, שלילית. על פי האבחון הרפואי, יוסף צלול ומתמצא במקום ובזמן. ההזנחה העצמית נובעת, קרוב לוודאי, מסיפור חיים מתמשך ו/או מהפרעה נפשית או מגורמים אחרים שצוינו לעיל, אך אין מדובר במצב פסיכויטי. לפיכך, גם אם יוסף מזניח את עצמו ויש סכנה לבריאותו, החוק לטיפול בחולי נפש אינו מתאים במקרה שלו. בחלק הבא של הפרק נעסוק בחוק, שבאמצעותו אפשר אולי לסייע במצבים של הזנחה עצמית - חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות.

חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות

כפי שהובהר בפרק הראשון, שסוקר את חוקי ההגנה השונים, חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות עוסק בהגבלת כשרותו המשפטית של האדם וכפועל יוצא מכך, מינוי אפוטרופוס עליו. מסעיף 33(א) לחוק עולה, כי קיימות שתי עילות הנוגעות לאוכלוסיית הזקנים אשר בגינן ממנים אפוטרופוס על האדם הזקן: על פסול דין [ס' 33(א)]; ל"אדם אחר שאינו יכול, דרך קבע או דרך ארעי, לדאוג לענייניו, כולם או מקצתם, ואין מי שמוסמך ומוכן לדאוג להם במקומו" [ס' 33 א'(4)]. האם באמצעות חוק זה ניתן ליתן מענה ראוי לתופעה של הזנחה עצמית? לשם כך עלינו לבחון את שתי העילות הללו.

פסול דין: סעיף 8 לחוק מעניק לבית המשפט סמכות להכריז על אדם כפסול דין: "אדם שמחמת מחלת נפש או ליקוי בשכלו אינו מסוגל לדאוג לענייניו, רשאי בית המשפט, לבקשת בן-זוגו או קרובו או לבקשת היועץ המשפטי לממשלה או בא כוחו, ולאחר ששמע את האדם או נציגו, להכריזו פסול דין." "הכרזת אדם כפסול דין היא הגבלה כמעט מלאה של כשרותו המשפטית ופגיעה קשה באוטונומיה האישית שלו. ההכרזה מונעת ממנו לבצע כמעט כל פעולה משפטית, כאשר הלכה למעשה, השלב הבא הוא מינוי אפוטרופוס עליו. האפוטרופוס המתמנה לו פועל במקומו כמעט בכל תחום. הכרזתו של אדם כפסול דין משקפת את הגישה הפטרנליסטית ביותר ומצמצמת לאותם מקרים, שאנשים אינם יכולים לדאוג לענייניהם מחמת מחלת נפש או ליקוי בשכלם. לא כל הפרעה בשיפוט ובשיקול הדעת מגיעה עד כדי מצב של מחלת נפש או ליקוי בשכלו.⁵² אדם שנמצא במצב של חולשה שכלית או גופנית אינו יכול להיות מוכרז כפסול דין, שכן אין הוא חולה נפש או לקוי בשכלו.⁵³ לליקוי השכלי או למחלת הנפש צריך שיהיה ממד של קביעות - לפחות לתקופת מה ולא כתופעה חולפת.⁵⁴

מדברים אלה ניתן להסיק, כי הפרשנות של מחלת נפש בחוק הכשרות המשפטית אינה דומה לזו שבחוק לטיפול בחולי נפש. בחוק לטיפול בחולי נפש, מחלת נפש מוגדרת כמחלה אשר כתוצאה ממנה נפגם, במידה ניכרת, כושר שיפוט או כושר לביקורת מציאות של החולה, קרי, פסיכוזה. בחוק הכשרות המשפטית אין תיחום או התניה מעין זו. ההתניה בחוק הכשרות המשפטית היא שלליקוי השכלי או למחלת הנפש ממד של קביעות אשר בגינו החסוי אינו יכול לדאוג לענייניו. מכאן, שלהבנתנו, כל לקות נפשית, כולל הפרעות נפשיות למיניהן, תכללנה במסגרת ההגדרה של פסול דין, כל עוד יש בהן ממד של קביעות וכתוצאה מאותן לקויות האדם זקן אינו יכול לדאוג לענייניו.

מהו היעדר מסוגלות של האדם הזקן לדאוג לענייניו? ברע"א 3266/07 פלוני נ' הראל - חברה לביטוח בע"מ,⁵⁵ השופטת ארבל מבהירה, כי יש לפרש באופן זהיר ומצמצם את המונח "אינו מסוגל לדאוג לענייניו".⁵⁶ פרשנות מצמצמת נעשית על ידי הקביעה,

52 ע"א 226/87 זועבי נ' ניקולא, פ"ד מג(1) 717, 714 (1989).

53 ע"א 403/80 סאסי נ' קיקאון, פ"ד לו(1) 767, 762 (1981).

54 אנגלרד, לעיל ה"ש 9 בעמ' 147.

55 רע"א 3266/07 פלוני נ' הראל - חברה לביטוח בע"מ, אבנר - איגוד לנפגע רכב בע"מ, חוק ומשפט המרכז

למידע משפטי מקוון www.lawdata.co.il, סעיף 15 (2009).

56 זאת, בניגוד לפרשנות מונח זה, כפי שמופיע בסעיף 11 לחוק ההתיישנות, הקובע שאין לכלול בתקופת ההתיישנות את התקופה שבה התובע לא היה מסוגל לדאוג לענייניו מחמת ליקוי נפשי או שכלי, זמני או

שעל היעדר המסוגלות להיות קבועה, לפחות לתקופת מה ולא כתופעה חולפת.⁵⁷ בנוסף לכך, שאותו אדם אינו מסוגל לדאוג למכלול ענייניו או לפחות לרובם המכריע.⁵⁸ כפי שיובהר בהמשך, שני תנאים אלה אינם מופיעים כאשר מדובר במיניו אפוטרופוס ל"אדם אחר שאינו יכול לדאוג לענייניו", על פי האמור בסעיף 33(4) לחוק. לאחר שהבהרנו מהם התנאים הנדרשים כדי להכריז על אדם כפסול דין ולמנות לו אפוטרופוס, יש להתייחס לשאלה - האם הסדר זה נותן מענה ראוי ומקיף לתופעה של הזנחה עצמית? התשובה היא, ככל הנראה, שלילית. אכן ישנם מקרים שאותם זקנים הסובלים מהזנחה עצמית סובלים מלקות נפשית ו/או שכלית קבועה, המונעת מהם לדאוג למכלול ענייניהם, אך כפי שציינו, ישנם מגוון גורמים אטיולוגיים להתנהגות זו. עובדה זו, כמו גם העובדה, שבמקרים רבים הזקנים כן מסוגלים לדאוג לחלק ניכר מענייניהם⁵⁹ לא מאפשרת החלת ההסדר המשפטי של פסול דין על אחוז גדול מאותה אוכלוסייה.

הדברים נכונים גם במקרה של יוסף. האבחון מצביע על כך, כי הירידה במצבו היא כנראה תוצאה של הזנחה והיעדר טיפול. מכאן ניתן להסיק, שאין המדובר בלקות שכלית או נפשית קבועה וכי בטיפול ראוי ניתן לשקם את מצבו. בהקשר זה צוין לעיל, כי הרופא המליץ על אשפוזו של יוסף לשם אבחון, טיפול ושיקום. יתרה מכך, אף אם מדובר היה בלקות שכלית או נפשית קבועה, עדיין אין מקום להכריז עליו כפסול דין. גם אם יוסף אינו דואג לענייניו הבריאותיים וההיגייניים, הוא כן מסוגל לטפל בחלק ניכר של ענייניו. לאחר שהבהרנו, כי החלופה של הכרזת האדם הזקן הסובל מהזנחה עצמית כ"פסול דין" ומיניו אפוטרופוס עליו אינה ישימה במקרים רבים של הזנחה עצמית, נבחן האם החלופה השנייה - מיניו אפוטרופוס "לאדם אחר שאינו יכול לדאוג לענייניו", היא ההסדר הראוי.

מיניו אפוטרופוס לאדם אחר שאינו יכול לדאוג לענייניו: בע"א 445/81 סוברוק נגד צוקר ואח'⁶⁰ בית המשפט מבהיר מי כלול בקבוצה של "אדם אחר שאינו יכול לדאוג

קבוע, ולא היה עליו אפוטרופוס.

57 אנגלרד, לעיל ה"ש 9 בעמ' 147.

58 אנגלרד, לעיל ה"ש 9 בעמ' 148.

59 הזנחה עצמית מוגדרת כאי-שימת לב מהותי מצד הזקנים לבריאותם ולמצבם ההיגייני בגין היעדר יכולת ו/או היעדר רצון מצדם לצרוך שירותי סיוע. אך, במקרים רבים, אותם זקנים ממשיכים לנהל את ענייניהם האחרים, כולל רכושם.

60 ע"א 445/81 סוברוק נגד צוקר, פ"ד ל"ז(3) 444, 400 (1983). פסק דין סוברוק הוא תקדימי, שכן בו בית המשפט מבהיר מי כלול בקבוצה של "אדם אחר שאינו יכול לדאוג לענייניו". יש לציין, כי בית המשפט קבע, כי הסעיף מתייחס למיניו אפוטרופוס על רכושו של אדם. "מנוסחו של הסעיף אתה למד, שזה הוא מיניו למטרת ניהול הנכסים", אך בפועל השימוש בסעיף זה נעשה אף למיניו אפוטרופוס על גופו של

לענייניו". בית המשפט קובע, כי אין צורך להוכיח פסלות משפטית - פסלות דין - מבחינה נפשית או שכלית, ודי להוכיח כי החסויה אינה יכולה לדאוג לענייניה מכל סיבה שהיא. משמעות קביעה זו היא, כי הקריטריונים למינוי אפוטרופוס ל"אדם אחר שאינו יכול לדאוג לענייניו" רחבים באופן משמעותי מאלה הנדרשים כדי להכריז על אדם כפסול דין. לכאורה, די להוכיח, כי החסוי אינו יכול לדאוג לענייניו מכל סיבה שהיא, גם אם יכולתו המנטלית, הנפשית או השכלית תקינה וזאת בכפוף לכך, שאין מי שמוסמך ושמוכן לדאוג לו במקומו. מסקנה זו שגויה, שכן יש בה כדי להגביל באופן מהותי את האוטונומיה של האדם הזקן. זאת, משום שהאפוטרופוס מנהל בפועל את ענייניו של החסוי, כולל ניהול חשבון הבנק שלו, ניהול נכסיו, ועוד; החסוי חייב למלא אחרי הוראות האפוטרופוס באותם עניינים, שלגביהם מונה האפוטרופוס (סעיף 43) והאפוטרופוס יוכל להגיש צו מניעה נגד פעולה עתידית של חסוי (סעיף 53).

פסק דין סוברוק ניתן בטרם חוקק חוק יסוד כבוד האדם וחירותו. חקיקת חוק זה השליכה על הפרשנות של חוק הכשרות והשימוש שיש לעשות במוסד האפוטרופוס. הדברים נאמרו מפורשות על ידי בית המשפט העליון בפסק דין "ד"ר דבורה כהן"⁶¹.

בהפעלת הסמכות, יש לצאת מנקודת מוצא נורמטיבית, שהיא, זכות היסוד של כל אדם - וקשיש בכלל זה - להגנה על כבודו, על פרטיותו, על קניינו ועל האוטונומיה האישית שלו. זכויות אלה, שהיו מאז ומתמיד עמודי תווך בשיטתנו המשפטית, מעוגנות כיום בחוק יסוד כבוד האדם וחירותו.

לאור זאת בית המשפט ממשיך וקובע:

על פגיעה כזו להיות שלא מעבר למידה הראויה ולא למעלה מן הדרוש.

על כן, מינוי אפוטרופוס ל"אדם אחר שאינו יכול לדאוג לענייניו", ייעשה לרוב רק במקרים של ירידה בכושרו המנטלי או הנפשי של האדם הזקן, כך שאין ביכולתו לדאוג לענייניו (אלא אם החסוי הביע את הסכמתו למינוי האפוטרופוס, כלומר, אפוטרופוס בהסכמה).

כפי שצוין, החוק מאפשר מינוי לעניין מסוים (מינוי חלקי), כמו גם לתקופת מוגבלת (מינוי זמני). אם מדובר באדם שכושרו המנטלי אבד לחלוטין, לא תותר ברירה אלא במינוי אפוטרופוס על מכלול ענייניו של האדם הזקן (מינוי כללי). אך אם כושרו המנטלי

אדם, דהיינו אחריות על הטיפול בגופו של החסוי, כגון טיפולים רפואיים, אשפוז רפואי, ועוד. כך שפרשנות הסעיף משליכה גם על אפוטרופוס לגוף ולא רק לרכוש.

61 א 1233/94 ד"ר דבורה כהן נ' היועץ המשפטי לממשלה, תק-על 4(95) 217 (1995).

פחת ועדיין ביכולתו לנהל חלק מענייניו, יש לפעול למינוי חלקי ואם ניתן לנקוט אף באמצעים משפטיים אחרים אשר מידת פגיעותם באוטונומיה של הזקן פחותה.⁶²

האם יש מקום למנות ליוסף אפטרופוס? על פי האבחון, הירידה במצבו היא, כנראה, תוצאה של הזנחה והיעדר טיפול. מכאן ניתן להסיק, שאין מדובר בלקות שכלית או נפשית קבועה וכי בטיפול ראוי ניתן לשקם את מצבו. אף אם יש ירידה מנטלית מסוימת, מדובר בירידה קלה ולא מהותית, שאינה מצדיקה מינוי אפטרופוס.

כפי שהוזכר לעיל, הרופא המליץ על אשפוזו של יוסף לצורך אבחון וטיפול. ההנחה היא, כי אבחון מקיף יאפשר איתור הגורם או הגורמים להתנהגותו ובהתאם, ניתן יהיה להתערב באופן שיפגע פחות באוטונומיה האישית שלו. האם לצורך האשפוז יש למנות עליו אפטרופוס? כפי שיובהר בהמשך, לשם אשפוז בבית חולים ניתן להורות על כך באמצעות חוק ההגנה על חוסים.

בבואנו לבחון האם מינוי אפטרופוס יכול לסייע בהתמודדות עם תופעת ההזנחה העצמית, אנו סבורים, כי במקרים רבים של הזנחה עצמית, התערבותו של אפטרופוס תהיה מוגבלת וההזנחה העצמית תימשך. בעיקר כאשר הדבר אמור לכל הנוגע להזנחת ההיגיינה האישית והזנחת סביבת המגורים. האפטרופוס יוכל להורות על ניקיון יסודי בביתו של יוסף, אך הוא לא יכול להכריח אותו לשמור על היגיינה אישית. הוא גם לא יכול למנוע צבירת אשפה והזנחת הבית וסביבת המגורים. התנהגויות אלו הן דפוס מתמשך (כמו אצל מרבית הזקנים הסובלים מהזנחה עצמית). האפטרופוס יתקשה, לאורך זמן, למנוע מהזקן לשוב ולהזניח את עצמו ואת סביבת מגוריו. במקרים אלה, ייתכן שהמענה יהיה באמצעות התערבות אחרת ולאו דווקא באמצעות מינוי אפטרופוס.

להבנתנו, תכנון התערבות מתאימה ויישומה צריכים להיות קשורים לאבחון הסיבות הגורמות לאדם להזניח את עצמו. למשל, אדם הסובל מתהליך של ירידה קוגניטיבית, שבעקבותיה הוא מזניח את עצמו. אבחון מצבו יכול לסייע לאנשי המקצוע להגיש את הסיוע הנדרש (טיפול תרופתי, מטפלת, מרכז יום). ייתכן, שבמצב זה ראוי למנות אפטרופוס על מנת שיאפשר ביצוע התכנית. אפטרופוס, כגון בן משפחה, יכול להתמנות באופן זמני ועד להטבה במצבו של האדם.

לסיכום, אין מקום לשלול מינוי אפטרופוס בכל מקרה של הזנחה עצמית. ייתכנו מקרים, כגון לקות שכלית או נפשית הפוגעת ביכולתו של האדם הזקן לדאוג לענייניו, ומינוי אפטרופוס עשוי לסייע בטיפול ולמנוע המשך ההזנחה העצמית. עם זאת, במקרים רבים, מינוי אפטרופוס אינו ההסדר הראוי, אם משום שמצבו המנטלי והנפשי של

62 למשל, הגנה על נכסיו באמצעות רישום הערת הזהרה ע"מ (מחוזי ירושלים) 815/05 פלונית נ' היועץ המשפטי לממשלה, אתר המשפט הישראלי (2005) Psakdin.co.il.

האדם הזקן תקין, אם משום שהתערבות מעין זו כלל לא תועיל ואם משום שישנן התערבויות ראויות יותר ופחות פוגעניות. לאחר שבחנו את החוק לטיפול בחולי נפש וחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות, נבחנו עתה את חוק ההגנה על חוסים.

חוק ההגנה על חוסים

כפי שצוין בפרק הראשון, הסוקר את חוקי ההגנה, חוק ההגנה על חוסים (1966) הוא אחד מאותם חוקי הגנה, שתכליתם להגן על שלומם של אלה המוגדרים כ"חוסים" וביניהם גם חלק מאוכלוסיית הזקנים. סעיף 1 לחוק החוסים מגדיר חוסה כ"קטין שלא מלאו לו 14 שנה או מי שמפאת נכות, ליקוי בשכלו או זיקנה אינו מסוגל לדאוג לצורכי חייו".

מסעיף 4 לחוק עולה, כי החוק מתייחס, בין השאר, למקרים של הזנחה עצמית והוא מעניק לעובד סוציאלי לחוק זה סמכות לפנות לבית המשפט בבקשה ליתן הוראות:

היה פקיד סעד סבור, כי שלומו הגופני או הנפשי של חוסה בגיר נפגע, או עלול להיפגע, פגיעה חמורה מהיעדר טיפול ראוי, וכי למניעת הסכנה יש צורך בהוראת בית משפט, משום שאין החוסה או האחראי עליו מסכימים לטיפול הדרוש, רשאי הוא לפנות לבית המשפט בבקשה ליתן הוראות לעניין זה.

בחוק ישנן מספר הוראות שמטרתן לקבוע מתי ואיך יש לפעול להגנת הזקן החוסה, הנתון להזנחה עצמית, אף בניגוד לרצונו ותוך פגיעה באוטונומיה האישית שלו:

1. ניתן לפעול כאשר מדובר בזקן "חוסה", שאינו מסוגל לדאוג לצורכי חייו (סעיף 4).
2. ניתן לפעול רק כאשר שלומו הגופני או הנפשי נפגע, או עלול להיפגע, פגיעה חמורה מהיעדר טיפול ראוי (סעיף 4).
3. לבית המשפט סמכות ליתן כל הוראה הנראית לו דרושה לשמירת שלומו הגופני והנפשי של החוסה (סעיף 5).
4. סעיף 6 קובע, כי "לא יורה בית המשפט על טיפול רפואי בניגוד לרצונו של חוסה בגיר, אלא אם היה החוסה לקוי בשכלו או שהוא מתנגד לטיפול מטעמים לא סבירים".

5. לבית המשפט סמכות להעביר את החוסה מרשות האחראי לו למעון או לבית חולים לתקופה מוגבלת של שישה חודשים (סעיף 7) וזאת כשאין דרך אחרת להבטיח את שלומו הגופני או הנפשי. החוק מסייג העברה לבית חולים לחולי

נפש, שתיעשה לפי החוק לטיפול בחולי נפש. עם זאת, כפי שצוין בפרק הראשון בספר זה, נבקש לחלוק על הקביעה, כי הוצאת הזקן מביתו למסגרת מוסדית בהתאם לאמור בסעיף 7 לחוק, היא התערבות פוגענית פחות ממיתן טיפול רפואי כפוי. זאת, בפרט לאור העובדה, כי במקרים רבים הוצאת הזקן היא למחלקה של תשושי נפש - מחלקה מוגנת, השוללת את חירותו של הזקן. על כן, להבנתנו, יש להפעיל התערבות זו רק בהתקיים אותם תנאים המאפשרים מתן טיפול רפואי. קרי, הוצאה למסגרת מוסדית תתאפשר רק כאשר מדובר בחוסה, שהוא לקוי בשכלו או מתנגד מטעמים לא סבירים וקיימת פגיעה או חשש לפגיעה חמורה בשלולמו הפיזי או הנפשי.

האם הסדר זה נותן מענה ראוי לתופעה של הזנחה עצמית? בפרק הסוקר את החוקים (פרק ראשון) הבהרנו, כי אין מקום להגדיר אדם כחוסה רק אם בשל מצבו הפיזי הוא אינו מסוגל לדאוג לצורכי חייו. עם זאת, ציינו, כי אין הכרח שכושר השיפוט של האדם הזקן ויכולתו לדאוג לשלולמו ייפגעו רק בשל לקות שכלית או לקות נפשית. ניתן לפרש היעדר מסוגלות לדאוג לצורכי חיים גם בשל מצבים נפשיים שונים, שבהם נמצא האדם הזקן, כגון הפרעות נפשיות או מצבים נפשיים שונים, שבהם נתון האדם הזקן בשל תלות, השפעה בלתי הוגנת וגורמים נוספים, המונעים ממנו לדאוג לצורכי חייו. האם ניתן להגדיר את יוסף כ"חוסה"? יוסף אינו מסוגל לדאוג לצורכי חייו הבסיסיים ביותר - תזונה, בריאות, היגיינה, ועוד. על כן, בוודאי שבשלב הפנייה לבית המשפט היה מקום להגדיר אותו כחוסה. מה עוד, שחוות הדעת הרפואית קבעה, כי התנהגותו היא כנראה בשל הפרעה כלשהי. אך אין די בהגדרת יוסף כחוסה. השאלות הנשאלות הן, האם ניתן היה להורות על אבחון רפואי אף בניגוד לרצונו של יוסף בשל לקות שכלית או בשל התנגדות מטעמים לא סבירים? והאם יש חשש לפגיעה חמורה בשלולמו הפיזי ו/או הנפשי של יוסף? כפי שציינו בפרק הראשון, העוסק בסקירת החוקים, להבנתנו, יש מקום לפרש את המונח "לקות בשכלו" כלקות שבגינה נפגע כושר השיפוט של החוסה מחמת מצבו הנפשי, הקוגניטיבי או מצבו הגופני (למשל היותו חסר הכרה). את המונח "טעמים לא סבירים" יש לפרש כסירוב הנובע ממניעים חיצוניים. כלומר, כאשר ההתערבות הרפואית המוצעת תאפשר לשפר במידה ניכרת את מצבו הרפואי של החוסה ולמרות זאת, החוסה מסרב להתערבות, בשל טעמים שאינם נוגעים להתערבות זו ואף לא לערכיו ואמונותיו (כגון פחד לא רציונלי מההתערבות). את התנאי "שלולמו הגופני או הנפשי של חוסה בגיר נפגע, או עלול להיפגע, פגיעה חמורה מהיעדר טיפול ראוי" יש לפרש כ"נסיבות שבהן אדם מצוי בסכנה לחייו או קיימת סכנה, כי תיגרם לאדם נכות בלתי הפיכה אם לא

ייתן לו טיפול רפואי" (סעיף 2 לחוק זכויות החולה), כאשר סכנה זו דורשת מתן טיפול רפואי בהקדם, אך לאו דווקא באופן מיידי.

בהתייחס לשאלה האם יוסף היה לקוי בשכלו? חוות הדעת הרפואית קובעת, כי כנראה ליוסף הפרעה נפשית, שבגינה הוא מזניח את עצמו, אך אין ודאות שכן כך הם פני הדברים ואף לא ברור באיזו הפרעה מדובר ומהי חומרתה. בשל כך, ומשום שמצבו המנטלי של יוסף תקין והוא לא אובחן כסובל מחוסר כשרות קבועה או זמנית, הרי שנתקשה לקבוע, כי יוסף סובל מלקות שכלית, שבגינה ניתן להורות על טיפול רפואי ללא הסכמתו. עם זאת, להבנתנו, כן ניתן להורות על אבחון מעין זה לאור התנאי השני, קרי, התנגדותו של יוסף מ"טעמים לא סבירים". יוסף נימק את סירובו להתאשפז בבית החולים ממניעים חיצוניים לא סבירים, שאין בינם לבין מצבו הגופני ולא כלום. לדבריו, בבית החולים יש לכלוך וכי הוא חושש כי בהיותו מאושפז ייקחו לו את הבית. שני הטענות מופרכים, בעיקר לאור העובדה, כי הוא עצמו חי בתנאי זוהמה. לאחר שמוצו האפשרויות הטיפוליות ולאור העובדה, כי לא ניתן היה לבצע אבחון מקיף בביתו של יוסף וכי השארתו של יוסף במצב זה עלולה הייתה להביא לסכנה ממשית לשלומו הגופני (פגיעה חמורה), יש מקום לפנייה של העובד הסוציאלי לחוק ההגנה על חוסים אל בית המשפט בבקשה למתן הוראות (סעיף 5 לחוק). העובד הסוציאלי לחוק יבקש מבית המשפט צו לאשפוזו של יוסף בבית חולים לשם ביצוע בדיקות ואבחון מקיף. קרוב לוודאי, כי בית המשפט יענה בחיוב לבקשת העובד הסוציאלי לחוק ההגנה על חוסים.

חשוב להדגיש: על אף העובדה, כי ניתן לעשות שימוש באמצעי משפטי זה במצבים של הזנחה עצמית, יש לזכור, כי התערבות זו תיעשה רק בכפוף לכל אותם תנאים שצוינו לעיל ולא בכל מקרה של הזנחה עצמית.

דילמות אתיות

התערבויות משפטיות וטיפוליות הבאות לסייע לאדם זקן הסובל מהזנחה עצמית ובניגוד לרצונו, מעוררות דילמה, המתמקדת בשאלה - האם יש לכבד את האוטונומיה של האדם הזקן או האם יש לפעול באופן פטרנליסטי להגנתו ולשמירה על שלומו? איש המקצוע ישאל עצמו - האם יש לאפשר לאדם הזקן להמשיך לחיות בהזנחה עצמית, תוך כיבוד רצונו וזכותו להגדרה עצמית, או שמא יש להתערב בכפייה על מנת להבטיח את שלומו ובריאותו? התשובה לכך אינה חד-משמעית. יש לבחון

כל מקרה לגופו ולנסות למצות את כל ההליכים הטיפוליים (באמצעות קשר עקבי, ניסיון להיעזר בבני משפחה או אחרים משמעותיים נוספים, ניסיונות שכנוע, אספקת שירותים תומכים, ועוד). חשוב להיות מודעים לכך, שבמקרים רבים, זקנים אלה, המצויים במצב של הזנחה עצמית, כמהים לאוזן קשבת לא במובן הפטרנליסטי (אשר יטיף להם כיצד לשנות את אורח חייהם), אלא במובן המכבד והאמפתי (אשר יהיה מוכן לקבל את דפוס התנהגותם כחלק מבחירתם לבטא את סיפור חייהם הייחודי). בנוסף לכך, יש לוודא, כי החלטותיו אינן תוצר של מחלה או לקות שכלית. כאשר מדובר באדם זקן, הסובל מלקות שכלית או מתנגד מטעמים בלתי סבירים ויש סכנה חמורה לשלומו, אזי זכות האדם לאוטונומיה נסוגה מפני חובת החברה לפעול להגנתו.

כאשר מדובר בחשש לפגיעה חמורה בשלומו של הזקן ואין מוצא אחר אלא להפעיל את חוק ההגנה על חוסים, אזי, כפי שצוין לעיל, אם מדובר בהתערבות רפואית או השמה במסגרת מוסדית והזקן סובל מלקות שכלית או מתנגד מטעמים בלתי סבירים, זכותו לאוטונומיה נסוגה מפני חובת החברה לפעול לשמירת שלומו. עם זאת, כדי להפעיל התערבויות פחות קיצוניות, כגון: קשר עם עובד סוציאלי, כניסה של מטפלת לבית האדם לכמה שעות, הוראה לאחראי שיאפשר הגעת הזקן למרכז יום - כל אלה התערבויות שניתן להורות עליהן באמצעות סעיף 5 לחוק ההגנה על חוסים. די בכך שהזקן מוגדר כחוסה ויש פגיעה או חשש לפגיעה חמורה בשלומו הפיזי ו/או הנפשי (על הגדרת "חוסה" ראה פרק ראשון בספר זה, בחלק הסוקר את חוק ההגנה על חוסים).

סיכום

עניינו של פרק זה הוא הזנחה עצמית של זקנים, הבאה לידי ביטוי באי-שימת לב לבריאות ולהיגיינה בגין היעדר יכולת ו/או היעדר רצון מצד האדם הזקן לצרוך שירותי סיוע. לתופעה זו, השכיחה בקרב אוכלוסיית הזקנים, השלכות בריאותיות חמורות, כגון: חולי, מוגבלות ושיעורי תמותה גבוהים.

הפעלת התערבויות למניעת ההזנחה העצמית ולצמצום נזקה מעלה דילמה משפטית ואתית מורכבת, המתמקדת בשאלה - מתי יש לפעול להגנת האדם הזקן בניגוד לרצונו, תוך פגיעה בזכותו לאוטונומיה אישית?

יוסף, שתואר בפתח הפרק, מייצג מקרה של הזנחה עצמית, שבאמצעותו ביקשנו לברר אילו חוקים ניתן להחיל כדי לסייע בטיפול בו ובאילו תנאים? החוק לטיפול בחולי נפש

יכול לתת מענה לאותם אנשים (ובתוכם גם הזקנים), אשר כתוצאה ממצב פסיכופי יכולתם לדאוג לצורכי חייהם הבסיסיים פגומה בצורה קשה. כפי שהובהר, רוב רובם של המקרים אינו נכלל בקטגוריה זו. בחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופוסות יש שתי עילות, שבגינן ניתן למנות אפוטרופוס לזקן: היותו "פסול דין" וחסרונו של "אדם אחר, שאינו יכול לדאוג לענייניו". הכרזת הזקן כפסול דין וכפועל יוצא מכך מינוי אפוטרופוס עליו אפשרית רק כאשר הזקן סובל מלקות שכלית או נפשית קבועה ומתמשכת וכתוצאה ממנה אינו יכול לדאוג לענייניו. אף כאן, רק אוכלוסייה מצומצמת תיכלל בקטגוריה זו. בהתייחס למינוי אפוטרופוס כאשר קיים מצב של "אדם אחר שאינו יכול לדאוג לענייניו", הקריטריונים למינוי אפוטרופוס על פי עילה זו פחות נוקשים מאשר פסול דין, אך גם כאן המענה למצבי הזנחה עצמית הוא חלקי בלבד. בנוסף לכך, ישנן התערבויות ראויות יותר ופחות פוגעניות. ממחקר כמותי שנערך על ידי שינדלר⁶³ עולה, כי השימוש בחוק ההגנה על חוסים כדי לתת מענה לתופעת ההזנחה העצמית הוא לרוב באמצעות כפיית טיפול רפואי ו/או העברת האדם הזקן למסגרת מוסדית. לעתים, אכן אין ברירה אלא לעשות שימוש בהתערבויות אלו, אך במקרים רבים הסדר זה אינו חל משום שהזקן אינו לקוי בשכלו או אין פגיעה או חשש לפגיעה חמורה בשלומו הפיזי והנפשי. יש לבחון אם התערבויות פחות קיצוניות, כגון: כניסת מטפלת למספר שעות ביום, שילוב הזקן במרכז יום, פיקוח של עובד סוציאלי, יש בהן בכדי לסייע. אם אכן התערבויות אלו יש בהם כדי להועיל ואכן מדובר בחוסה שקיים חשש לפגיעה חמורה בשלומו, יש לשקול פנייה לחוק הגנה על חוסים ובקשה למתן הוראות על פי סעיף 5 לחוק.

ניתן לסכם ולומר, כי לאור העובדה, כי תופעת ההזנחה העצמית היא מורכבת והסיבות הגורמות להזנחה זו הן רבות, ההתמודדות עם התופעה באמצעות הפעלת סמכות חוקית איננה מתאימה ברוב המקרים. יש לנסות לבחון את מצבו הבריאותי, הנפשי והשכלי של האדם הזקן, את אורח חייו הקודם, את תפיסותיו ואמונותיו. לאור זאת, יש לעשות כל מאמץ לספק שירותים, תוך הסכמה ושיתוף פעולה. אם האדם מסרב מפאת לקות שכלית וחוסר יכולת לקבל החלטה או מטעמים לא סבירים, יש לנקוט באמצעים חוקיים מזעריים, אף כי הפתרונות עלולים להיות מוגבלים. ייתכן, כי במבט קדימה, הפתרון הנכון צריך להיות במסגרת רפורמה במערך החוקי הקיים בנדון, אולם קצרה היריעה במסגרת פרק זה להציע רעיונות לשינוי המצב. אין ספק, כי לאור חומרתה של התופעה, נדרש דיון מקיף ומעמיק.

63 מיכאל (מיקי) שינדלר, ההגנה המשפטית על הזקן החוסה: חקר ההסדר המשפטי של חוק ההגנה על חוסים, *התשכ"ו* 94 (חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, הפקולטה למשפטים, 2012)

מקורות

- חוק הביטוח הלאומי (נוסח משולב), התשנ"ה - 1995, פרק י': ביטוח סיעוד.
חוק ההגנה על חוסים, התשכ"ו - 1966.
חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות, תשכ"ב - 1962.
חוק זכויות החולה, התשנ"ו - 1996.
חוק לטיפול בחולי נפש, התשנ"א - 1991.
- Band-Winterstein, T., Doron, I. & Naim, S. (2012). The meaning of self neglect. *Journal of Aging Studies*, 26: 109-118.
- Clark, A., Mankikar, G. & Gray, I. (1975). Diogenese syndrome: A clinical study of gross self-neglect in old age. *Lancet*, I: 366-368.
- Dyer, C. B., Goodwin, J.S., Pickens-Pace, S., Burnett, J. & Kelly, A. (2007). Self-neglect among the elderly: A model based on more than 500 patients seen by a Geriatric Medicine Team. *American Journal of Public Health*, 97(7): 1671-1676.
- Lachs, M. S., Williams, C. & O'Brien, S. (1996). Older Adults: An 11 year longitudinal study of adult protective service use. *Arch Intern Med*, 156: 449-453.
- MacMillan, D. & Shaw, P. (1966). Senile breakdown in standards of personal and environmental cleanliness. *British Medical Journal*, 2: 227-229.
- Moore, R. (1989). Diogenes syndrome. *Nursing Times*, 85: 46-48.
- Pavlik, V.N., Hyman, D. J. & Festa, A.N. (2001). Quantifying the problem of abuse and neglect in adults analysis of a statewide database. *Journal of American Geriatric Society*, 49: 45-48.
- Pavlou, M. P. Lachs, M. S. (2006). Could self-neglect in older adults be a geriatric syndrome? *Journal of American Geriatric Society*, 54: 831-842.
- Thibault, J. M., O'Brien, J.G. & Turner, L.C. (1999). Indirect life-threatening behavior in elderly patients in self-neglect: Challenges for helping professionals, *Journal of Elder Abuse and Neglect*, 11(2): 21-32.
- Tatara, T. & Kuzmeskus, I. (1997). *Summaries of the statistical data on elder abuse in domestic settings for FY 95 and FY 96*. Washington, DC: NCEA.

פרק חמישי
ניצול כלכלי - היבטים
טיפוליים וחוקיים

ניצול כלכלי - היבטים טיפוליים וחוקיים

סיפור המעשה 1

מרים בן מאיר, בשנות ה-60 המאוחרות לחייה, מתקיימת מקצבת זיקנה ופנסיה זעומה. בנה של מרים מכור לסמים. מידי חודש הוא מופיע בבית אמו ודורש ממנה כסף. כאשר אינה יכולה לעמוד בדרישותיו, הוא מתפרץ בכעס, צועק, מקלל, מאיים ושובר רהיטים. התנהגותו של בנה מעוררת בה פחד. עם זאת, היא דואגת לו. היא נמנעת מלפנות ולבקש עזרה ומסרבת להגיש נגדו תלונה במשטרה. היא חוששת, שתלונה כזו תוביל למעצרו ולכתב אישום נגדו. מרים מעידה על עצמה כמי שחיה בגיהינום. למרות העובדה, כי העברת כסף לבנה אינה מותירה בידה די צורכה לכלכלתה ולניהול חייה, היא אינה מעוניינת בהתערבות חיצונית.

התיאור עמו פתחנו פרק זה מייצג מערכת יחסים בין אם מזדקנת לבנה הבוגר אשר דורש את כספה תוך איומים, השפלות והתפרצויות כעס. מערכת יחסים זו אינה בבחינת ה"מקרה הפרטי" של משפחת בן מאיר. תנאי חיים אלה של טרור וניצול כלכלי הם מנת חלקם של זקנים רבים בארץ ובעולם (WHO, 2002).

סיפור המעשה 2

יפה, אישה בת למעלה מ-70, פנתה לעובדת הסוציאלית וגוללה בפניה את הסיפור הבא: יפה אלמנה ולה שתי בנות. אחת מהן מתגוררת בחו"ל. לפני למעלה משנה נפלה ובעקבות כך רותקה למיטתה. בתה, המתגוררת בקרבת מקום, הציעה לעבור להתגורר עמה ולסייע לה. האם נענתה בשמחה. הבת אשר לא עבדה באותה עת, סייעה לה בתקופת חוליה. גם כאשר יפה החלימה, התעקשה בתה להמשיך ולהתגורר בביתה. במשך הזמן החלה לחיות על חשבונה. היא השתלטה על הדירה ולאם ניתנה רשות להשתמש בחדר אחד בלבד. אף קבלת מבקרים הייתה בכפוף להסכמת הבת. בתה גם נהגה להשתמש בכספה של האם לצרכיה שלה.

תיאור זה מציג מערכת יחסים שונה בנסיבותיה ובמאפייניה, אף כי התוצאה הסופית דומה. חזרת הבת הבוגרת הביתה והמגורים המשותפים נעשים בהתחלה בהסכמה ולתועלת שני הצדדים. אולם מצב זה מהווה במה להתרחשות של ניצול, פגיעה והתעללות, המסלימים בהמשך. השימוש ברכושה ובכספה של יפה הופך לכדי ניצול כלכלי מתמשך.

ניצול כלכלי - הגדרות והשלכות

ניצול כלכלי מוגדר כשימוש לא חוקי ולא הוגן בכספו ובמשאביו של הזקן (Malks, 1984; Wolf & Pillemer, 1984; Schmidt & Austin, 2002). היחידה לפשעים כלכליים של ה-FBI מגדירה ניצול כלכלי כפעולות לא חוקיות להשגת כסף, רכוש, שירותים או כדי להשיג טובות הנאה אישיות או עסקיות. פעולות אלה מתאפיינות במעשי מרמה, הונאה, הסתרה, הפרת אמון, שימוש באיומים או באלימות (Deem, 2000; Nerenberg, 2000; Quinn, 2000). הגדרות אלו מתמקדות בתיאור ההתנהגויות הפוגעות, כוונתן ותוצאותיהן. כך, למשל, בנה של מרים צועק, מקלל, מתפרץ ושובר רהיטים. מעשיו מכוונים להשגת שליטה ולכניעת אמו לדרישותיו, תוך שימוש בכוח פיזי ומילולי. כל זאת, על מנת לקבל תמורה - כספה של אמו.

מנן המחקר והפרקטיקה אנו עדים לתוצאות הקשות של מעשי הפגיעה והניצול. הבסיס הכלכלי, המהווה יסוד לעצמאותו של האדם, נשמט מתחת לרגליו. תחושת הביטחון מתערערת והתלות בסביבה עלולה להתגבר. אבדן רכוש, פשיטת רגל, התרוקנות חשבון הבנק, חוסר אפשרות לשלם חשבונות, חוסר אפשרות לרכוש מוצרים חיוניים, כגון מזון, תרופות ואביזרי עזר (משקפיים, שיניים תותבות, מכשיר שמיעה, ועוד), משליכים באופן ישיר על שלומו של האדם הזקן, על איכות חייו ועל ביטחונו (אלון, 2006; Choi, Kulick & Mayer, 1999; Deem, 2000). השלכות נוספות כוללות, לעתים, דחיית היציאה לפרישה, חזרה למעגל העבודה, אבדן אמון, הפחתה בערך עצמי וערעור הביטחון העצמי. קורבנות רבים סובלים מבעיות נפשיות כתוצאה מהטראומה ומבעיות גופניות כתוצאה מחוסר היכולת לקנות תרופות או לשלם עבור טיפולים רפואיים. בשל הפער הנוצר בין צרכיו הבסיסיים של האדם הזקן לבין המשאבים העומדים לרשותו, נגרם לו חסך עד לחוסר יכולת לספק צרכים אלה, ובלשון אחרת - הזנחה.

היקף התופעה

למרות העובדה, כי לניצול כלכלי השלכות חמורות על עצמאותו של האדם, על שלומו ועל ביטחונו, אין עדיין ברשות אנשי המקצוע והחוקרים מידע מדויק על היקף התופעה. על פי נתוני הסקר הארצי בתחום ההתעללות וההזנחה של זקנים, 6.6% מהנחקרים דיווחו, כי נוצלו כלכלית בשנה שקדמה לביצוע הסקר (איזיקוביץ,

לבנשטיין ווינטרשטיין, 2005). מתוכם, 70% דיווחו על הפעלת לחץ מצד בני המשפחה למתן כספים, נכסים או חפצים יקרי ערך.

החוקרים פודניקס, פילמר, ניקולסון ועמיתים (Podnieks, Pillemer, Nicholson et al., 1990) מציינים, כי מבין סוגי ההתעללות המדווחים, ניצול כלכלי הוא השכיח ביותר בקנדה. דימה (Dimah, 2001) מדווח, כי במדינת אילינוי שבארצות הברית רבע מהמקרים המזוהים כמי שסובלים מהתעללות הם אלה הסובלים מניצול כלכלי. ממצאי סקר ארצי בארצות הברית, שכלל מדגם אקראי של 3,005 איש בגילאים 57 עד 85 מלמדים, כי 3.5% מהנחקרים ציינו, כי נחשפו לניצול כלכלי (Laumann, Leitsch & Waite, 2008). בסקר אחר, שכלל 5,777 איש מעל גיל 60, נמצא כי 5.2% דיווחו על ניצול כלכלי (Acierno, Hernandez, Amstadter et al., 2010). מנתונים אלה וממחקרים נוספים אנו למדים, כי ניצול כלכלי הוא אחד מסוגי הפגיעה השכיחים והחמורים המבוצעים כנגד זקנים (Malks, Buuckmaster & Cunningham, 2003; Sklar, 2000).

קשיים באיתור ובזיהוי

על אף השכיחות הרבה של הניצול הכלכלי, אנשי מקצוע מתקשים בזיהוי ובקביעה, שאכן מדובר בניצול כלכלי. יש לכך מספר סיבות:

1. סוג פגיעה זה אינו מעורר חשד או מותיר סימנים גלויים לעין בתחילת הדרך. הפוגע/המנצל, יכול לפעול בשקט, בסודיות וביסודיות ולבצע פעולות שונות, כולל העברת הנכס על שמו או השתלטות על חשבון הבנק של הזקן (Choi et al., 1999).
2. עמדות חברתיות כלפי זיקנה וזקנים טומנות בחובן דעות קדומות וסטריאוטיפים שליליים על זקנים. הם נתפסים כמוגבלים וכמי שאינם מתמצאים בענייניהם ומכאן גם הנטייה לשייך "היעלמותו" של הכסף לשכחה או לחוסר ההבנה של הזקן את המתרחש.
3. תשישות גופנית, מוגבלות וירידה קוגניטיבית עלולים ליצור תלות של האדם הזקן והסתייעות באחרים על מנת לטפל ברכושו ובכספיו. מצב זה עלול להגביר את היות הזקן מבודד מסביבתו, ובמקביל ליצור הזדמנות "נוחה" למנצל הפוטנציאלי לפעול באין רואה. הקושי עלול להתגבר כאשר הזקן מפקיד בידי אדם, שהוא סומך עליו, ייפוי כוח רשמי לניהול כספו. ייפוי הכוח יהיה בבחינת מתן רישיון חוקי לגניבה ולניצול (Choi et al., 1999).

4. קושי הנובע מאי-בהירות בהגדרה ובקביעה, שאכן מדובר בניצול כלכלי. ערכים חברתיים רואים בעניינים כספיים של האדם משהו פרטי ולכן, כל מה שקשור בניהול כספיו באופן אישי או על ידי אחרים עשוי להיתפס כמשהו השייך לרשות הפרט. הקושי עלול להתגבר כאשר הניצול מתרחש במערכת יחסים משפחתית ומתן כסף או מתנה היא נורמה מקובלת ביחסי משפחה (אלון, 2007). במערכת יחסי קרבה ואמון קשה לקבוע, כי ההתנהגות היא בלתי הוגנת ומנצלת. על איש המקצוע לבחון האם מדובר במתן מתנה מתוך רצון או שמא העברת הכסף או המתנה יקרת הערך נובעת כתוצאה מתמרון (מניפולציה), מהפעלת השפעה בלתי הוגנת, סחיטה רגשית או תוך כדי איומים והפחדה.
5. תלות ופחד עלולים למנוע מהאדם הזקן לחשוף את המצב ולהתלונן על הניצול. זקנים חוששים אף מהסלמה במצב.
6. רגשות של בושה ומבוכה, השכיחים במצבים אלה, עלולים למנוע מהאדם הזקן לחשוף את מעשי הניצול, במיוחד כאשר המנצל הוא צאצא בוגר של האדם הזקן או בן משפחתו. לכן, לאדם הזקן יש נטייה טבעית להגן עליו (Deem, 2000; Malks, Schmidt & Austin, 2002; Malks, Buuckmaster & Cunningham, 2003; Nerenberg, 2000).
7. היעדר חובת דיווח בכל הנוגע לניצול כלכלי. חובת הדיווח, המעוגנת בתיקון מספר 26 לחוק העונשין - פגיעה בקטינים ובחסרי ישע. סעיף 368 ד לחוק קובע, כי כאשר יש יסוד סביר לחשוב כי נעברה עבירה בקטין או בחסר ישע בידי האחראי עליו, חובה על האדם לדווח על כך בהקדם האפשרי לעובד סוציאלי שמונה על פי החוק או למשטרה. עבירות אלו כוללות, בין השאר, התעללות פיזית, מינית, נפשית ותקיפה. החוק אינו כולל ניצול כלכלי בין סוגי ההתעללות שעליהן יש לדווח.
8. הימנעותם של עובדי הבנק לדווח במקרים של חשש לניצול כלכלי בשל חובת הסודיות המוטלת עליהם (שינדלר, אולמן ודורון, 2009).

תהליך התרחשות הניצול

חלק מהזקנים עלול להיות "מטרה קלה" לניצול. בעיות בריאות, מוגבלות, ירידה קוגניטיבית או מצבים נפשיים, כגון בדידות ומשבר כתוצאה מאבדן ומשכול, עלולים להיות גורם מאיץ להתרחשות הניצול. ניצול מתרחש כאשר מישוה בסביבת האדם הזקן משתמש בכוחו ובהשפעתו, על מנת להשיג תמורה כספית. השפעה יכולה להיות מושגת באמצעות חנופה, או על ידי שימוש בכוח פיזי או מילולי, כמתואר במקרה

של מרים. לעתים, מעשי ההונאה והעושק ייעשו תוך שימוש באמצעים חוקיים, כגון ייפוי כוח, חוזה, העברת בעלות על נכס, הענקת מתנה על ידי האדם הזקן, חתימה על ערבות, חתימה על משכנתא ועריכת צוואה (ראו התייחסות ייחודית למקרים של ניצול לרעה של כלי תכנון משפטיים בפרק השביעי, בהמשכו של ספר זה). השימוש בכוח נעשה על מנת להשיג עמדת שליטה ויכולת לקבל החלטות הנוגעות לכספו של האדם הזקן, המצוי בעמדת חולשה. התהליך יכול להתחיל כאשר הפוגע/מנצל מתחיל "לחזור" אחרי האדם הזקן. הוא משתמש במערכת יחסי אמון (כדוגמת יפה ובתה), או רוכש את אמונו של האדם במקרים של קשר חדש. בהמשך, הוא מבודד את האדם הזקן ממקורות מידע, מגביל את עצמאותו והופך את הזקן לתלוי בו. המנצל גם מטיל עליו מעין מצור רגשי כאשר הוא חוזר ואומר לו, כי "אף אחד לא מתעניין בך; אף אחד לא דואג לך; רק לי אכפת ממך". המנצל מתאר את האחרים כמי שרוצים לנצל, לנשלו ואחר כך לנטוש אותו ולהכניסו למוסד. הבידוד מהמשפחה, מחברים וממכרים נעשה בשיטתיות. באופן זה מתגברת תלותו הרגשית והפיזית של האדם הזקן בפוגע וכך קל לו יותר להפעיל עליו מניפולציות (Quinn, 2000).

טיפולוגיה של קרבן

מחקרים מדווחים, כי מרבית הקרבנות הן נשים, בסוף שנות ה-70 לחייהן, על פי רוב נשים הסובלות מתשישות גופנית ולעתים אף מירידה קוגניטיבית (Choi et al., 1999; Malks et al., 2002; Malks et al., 2003; Quinn, 2000).

ניתן לאפיין מספר טיפוסים קרבנות:

"ההורה הטוב"

מרים ויפה, המתוארות לעיל, מייצגות "הורות טובה". אמהות אלה, כהורים רבים, חרדות לגורל צאצאיהן הבוגרים. הן מאמינות, כי יש לסייע לילדים/צאצאים בוגרים ללא גבולות. זוהי נורמה שכיחה בחברה ולא פעם לידיעת אנשי מקצוע מגיע עניינם של הורים מזדקנים אשר מבטלים את רצונם מפני מה שנראה בעיניהם טובת ילדיהם. הם מוכנים לחסוך מניהם, תוך ויתור על מילוי צרכיהם הבסיסיים בהעבירם את כספם ו/או את רכושם לצאצאיהם.

מצב שכיח נוסף הוא כאשר ההורה, הסומך על בנו/בתו, נותן לו ייפוי כוח או מוסיף אותו לחשבון הבנק שלו. הוא מאמין שהבן ידאג לו ולכל צרכיו וישתמש בכסף בתבונה. לא

תמיד ההורה ער לעובדה מה באמת קורה בחשבון הבנק שלו והאם נכסיו נשמרים או שמא הולכים ואוזלים. לא פעם, עובדה מצערת זו מתגלה רק לאחר שהכסף נגמר. הדוגמה הבאה מתארת העברת בעלות בנכס במתנה לבן משפחה בהנחה, כי אותו בן משפחה ידאג ויסייע לאדם הזקן.

אורה, אישה אלמנה, ולה בן אחד המתגורר בארץ ובת השווה בחו"ל. לאחר פטירת ראובן בעלה פנה אליה הבן יצחק והציע לה לעבור לגור עמו בבית. אורה, שחשה בדידות רבה, הביעה את הסכמתה. מספר שבועות לפני המעבר יצחק פנה אל אמו ואמר, כי יש צורך בשיפוץ רציני של הבית על מנת לבנות לה יחידת מגורים. יצחק ביקש, כי אמו תעביר אליו את הבעלות על דירתה, כך שיוכל למוכרה ולעשות שימוש בכסף לצורך השיפוץ. אורה הסכימה לכך והעבירה את דירתה ללא תמורה (במתנה) ליצחק. הוא מצידו מכר את הדירה כעבור זמן קצר. אורה עברה להתגורר עם יצחק, אך לאחר חודשיים יצחק אמר, שקשה לו ולאשתו לטפל בה. הוא דרש שתעזוב את הבית ותעבור לבית אבות. אורה ביקשה לחזור לדירתה, אולם אז התברר לה, כי דירתה נמכרה ואין לה לאן לחזור.

דוגמה זו משקפת מערכת יחסים בין הורים לצאצאיהם הבוגרים. ההורים מונעים בדרך כלל מתוך רצון לסייע לילדיהם. גם כאשר הם נוכחים לדעת, כי אמונם הופר, הם מביעים בהתנהגותם רצון לתת להם הזדמנויות חוזרות. הם אינם לוקחים בחשבון את ההשלכות מרחיקות הלכת של העברת כספם ו/או רכושם לטווח הארוך. כאשר הדבר מתגלה לגורמים המטפלים, הם בדרך כלל נוטים שלא לשתף פעולה עם איש המקצוע ואינם מעוניינים שבנם או בתם יאשמו, ייתבעו או שיאונה להם כל רע.

"האסיר הכלכלי" (financial prisoner)

יהודית, בת 82, נזקקה לשירותי מטפלת לאחר שנפלה בחצר ביתה ונפגעה בגופה. פרחיה, אחות מעשית במקצועה, נמצאה מתאימה למלא תפקיד זה. פרחיה עברה להתגורר בביתה של יהודית והחלה לנהל את משק ביתה. תמורת עבודתה, קיבלה משכורת חודשית. ליהודית היו שלושה חשבונות בנק בשלושה בנקים שונים. ברשותה היו שני כרטיסי אשראי. פרחיה, שעשתה את עבודתה נאמנה, רכשה את אמונה של יהודית. היא אף סייעה ליהודית וביצעה עבורה פעולות בנקאיות על פי בקשתה. בחלוף הזמן, החלה פרחיה לבצע פעולות בחשבון הבנק באופן עצמאי ובלי להיוועץ ביהודית. באמצעות כרטיסי האשראי היא רכשה דברים שונים לשימושה של יהודית ולשימושה האישי שלה ושל קרוביה. מידי פעם הגיעה פרחיה לבנק בלוויית יהודית.

יהודית נותרה לשבת בספסל האחורי, בעוד פרחיה פודה המחאות ומושכת כספים. התנהגות זו חזרה על עצמה מספר פעמים במהלך השבוע.

לחשבון בנק אחד נכנסו באופן קבוע קצבת ביטוח לאומי ותגמולים מהאוצר כפיצויים מגרמניה. מחשבון זה פרע הבנק 36 המחאות מזויפות שהובאו על ידי המטפלת. המועדים שנרשמו לפירעון המחאות אלו היו סמוכים ביותר ולעתים אף בהפרש של יום או יומיים. מחשבון הבנק השני נפרעו 17 המחאות מזויפות לפקודת המטפלת, בזמני פירעון סמוכים ואף עוקבים יום אחר יום. בחשבון הבנק הנוסף, שיהודית ניהלה, נתקבלו מדי חודש דמי הפנסיה של בעלה המנוח. מחשבון זה, נפרעו 54 המחאות מזויפות אשר רובן הגדול נערכו לפקודת המטפלת ונמשכו במזומן מסניף הבנק.

כאשר חשבונה של יהודית היה ביתרת חובה, נדרשה האחרונה על ידי הבנק לשחרר פיקדונות ולממש ניירות ערך לצורך כיסוי יתרות החובה. תופעה זו לא הייתה קיימת קודם בחשבונה של יהודית.

מעשי הניצול והתרמית התגלו כאשר יהודית צירפה את בתה לחשבון הבנק שלה. סופו של מעשה בפנייה למשטרה ובהגשת תלונה כנגד המטפלת. תביעה הוגשה גם כנגד הבנקים וחברת האשראי על שאפשרו ביצוע מעשים אלה.

יהודית, המתוארת בדוגמה לעיל, הייתה זקוקה לסיוע בתפקודה בשל תשישותה. במהלך הזמן נוצרו בין יהודית לפרחיה קשרי אמון ויהודית הפכה להיות תלויה בה. מערכת יחסים זו היוותה קרקע פורייה להתרחשות מעשי הניצול. גם במקרים אחרים, שבהם האדם הזקן סובל מירידה קוגניטיבית או שהוא אדם בודד, ללא משפחה או חברים, או כאלה שבני משפחתם גרים רחוק, קל למטפל להשתמש במערכת יחסי הטיפול להגברת התלות, לויתור על הרצון החופשי ולאבדן העצמאות. גם אם האדם הזקן ער לניצול המתרחש, הוא עלול לחוש חוסר אונים וחוסר יכולת להתנגד. הוא הופך להיות מעין "אסיר כלכלי" וחיינו נתונים לשבט או לחסד בידי המטפל או איש המקצוע.

"מטרה קלה"/"טרף קל"

יצחק, בן 77, קטוע שתי רגליים עקב תאונת דרכים, יושב על כיסא גלגלים. יצחק אדם שומר מסורת, התגורר בסמיכות לישיבה תורנית. תלמידי הישיבה נהגו לסור אליו בקביעות ולמדו עמו דף יומי של גמרא. קשר אמיץ נקשר בינו לבין ראשי הישיבה. יצחק נהג לתרום לישיבה כסף לרכישת ספר תורה, תשמישי קדושה, ועוד. במהלך

הזמן, התרבו אליו הפניות בבקשה לתרומות ויצחק נענה בחפץ לב. בהיותו אדם עריז, הובטח לו, כי הם ידאגו לו ולמחסורו בימי חייו וגם לאחר מותו (סידורי הלוויה, קבורה, מצבה ואמירת קדיש במשך שנה). בהגיעו לגיל 80 חלה החמרה במצבו הבריאותי של יצחק. הוא נזקק לעזרה רבה יותר בתפקודו היומיומי ובניהול ענייניו. עם חיזוק הקשר, הוא העביר את מרבית כספו לישיבה ובתמורה הובטח לו כי ידאגו לו לטיפול ראוי. הוא אף מינה את אחד מראשי הישיבה כמיופה כוח בחשבונו. הסדר זה נמשך עד אשר יצחק אושפז בבית חולים עקב אירוע מוחי. לאחר שהתייצב מצבו, עבר יצחק לבית חולים שיקומי, שם שהה כשלושה שבועות. נציגי הנהלת הישיבה לא הרבו לבקר אותו. לקראת השחרור, העובדת הסוציאלית שוחחה עם יצחק על האפשרויות העומדות בפניו. הובהר לו על ידי הצוות הרב-מקצועי, כי יזדקק לעזרה רבה בכל תחומי חייו. יצחק היה סמוך ובטוח, כי ראשי הישיבה יעמדו בהבטחתם לדאוג לכל מחסורו וביקש מהעובדת הסוציאלית לזמן גם אותם. לאחר פניות חוזרות ונשנות ראשי הישיבה הבחירו, כי הם פנו למשרד הבריאות בבקשה לסידור מוסדי עבורו.

דוגמה זו מתארת אדם אשר ניהל את חייו וענייניו למרות מגבלותיו התפקודיות. ראשי הישיבה ותלמידיה היוו עבורו רשת תמיכה בלתי פורמלית משמעותית ביותר. מערכת הקשרים ביניהם נשאה אופי של יחסי חליפין כאשר שני הצדדים נהנו ממנה. הם סייעו לו והוא בתמורה גמל להם בתרומות כספיות. יחסים אלה עוגנו בהסכמה שבעל פה, כי כל צרכיו יסופקו לו בחייו וגם לאחר מותו. החמרה במצבו הבריאותי הגבירה את תלותו בהם. הוא נענה לבקשתם להעביר אליהם את מרבית כספו ואף יותר מכך, הוא אפשר להם גישה ישירה לחשבון הבנק שלו (על ידי יפוי כוח). הסדר זה נמשך עד אשר חל שינוי במצבו. דוגמה זו משקפת מצבים, שבהם אדם זקן ובודד, ללא רשת תמיכה, הופך להיות תלוי בעזרת הזולת בעקבות ירידה במצבו הבריאותי והתפקודי. תלות זו עלולה להפוך אותו ל"טרף קל" ו/או ל"מטרה קלה" לניצול כלכלי.

טיפולוגיה של פוגע

ממצאי מחקרים אנו למדים, כי מרבית הפוגעים הם בני משפחה ובעיקר צאצאים בוגרים (Malks et al., 2002; Quinn, 2000; Sklar, 2000). בישראל, המציאות דומה. נתוני הסקר הארצי (איזיקוביץ, לבנשטיין ווינטרשטיין, 2005), מדווחים, כי הפוגעים הם בדרך כלל צאצאיהם הבוגרים של הזקנים ויותר ממחציתם הם גברים (56.1%). 17.1% מהם מתגוררים עם הזקן/הקרוב, כרבע מהם מובטלים, 12.2% גרושים ובאחוז דומה,

כאלה הסובלים מבעיות נפשיות. כמעט עשרה אחוז מהם סובלים מהתמכרויות. ניתן לאפיין מספר טיפוסי מנצלים ופוגעים:

בן המשפחה

מן הדוגמאות שתוארו לעיל, אנו למדים, כי לעתים הפוגעים הם צאצאים בוגרים, המנצלים את הוריהם ועושים שימוש בכספם וברכושם לצרכיהם הם. לעתים, הם מפעילים לחץ, סחיטה רגשית או איומים על מנת לקבל את הכסף. במקרים אחרים, הם עושים שימוש בייפוי הכוח שניתן להם על מנת לנהל את כספו של ההורה/סב/סבתא. נגישות לחשבון הבנק עלולה לקצר את הדרך לשימוש בכסף. החזקת כרטיס האשראי של ההורה היא אפשרות נוספת להוצאת כסף מחשבון הבנק או לביצוע פעולות בנקאיות מבלי לשותף את ההורה. מעשי ניצול נוספים הם לקיחת משכנתא על חשבון ההורה והחתמתו על ערבות.

נותן השירות/איש המקצוע

יהודית, שהוצגה לעיל, העסיקה מטפלת אשר יצרה עמה קשר טוב ויהודית סמכה עליה. סיפור המעשה מפרט כיצד המטפלת, פרחיה, ניצלה את אמונה של יהודית ובמהלך הזמן עשתה שימוש בכסף לצרכיה היא. ניצול כלכלי לא נעשה רק על ידי מטפלים ומטפלות. אנשי מקצוע מתחומי עיסוק מגוונים עלולים לזהות הזדמנות ולנצל את קשרי האמון עם הלקוח. באמצעי התקשורת אנו שומעים מידי פעם על עורך דין, רואה חשבון (המנהל את ענייני האדם הזקן), רופא, אח או אחות, פיסיותרפיסט, עובד סוציאלי, מנהל בית אבות, קבלן בניין או קבלן שיפוצים, אשר ניצלו את הלקוח הזקן. מצב האדם הזקן מצד אחד ומערכת יחסי האמון מצד אחר, עלולים ליצור קרקע פורייה להתרחשות מעשי הונאה, מרמה, גניבת כסף ותכשיטים, זיוף המחאות, שכנוע למתן הלוואה או תרומה והענקת מתנה יקרת ערך.

האדם הזר

לעתים, הפוגע והמנצל הוא אדם זר, כגון השכן, החבר או מכר מזדמן. הקשר יכול להתחיל מתוך כוונה טובה, עניין ואכפתיות, כמו במקרה של יצחק, שהיה בודד וללא רשת תמיכה. אפשרות אחרת עלולה להתרחש כאשר הפוגע/המנצל יזהה את האדם הזקן כ"מטרה קלה". הוא יתקרב אליו, יביע עניין, יציע את עזרתו ובתהליך של "חיזור" ינסה לקנות את אמונו. בהמשך, הוא יעשה ככל יכולתו לבודד את האדם

הזקן ממקורות מידע, מקרובים או ממכרים אחרים. הוא יתאר אותם באוזני האדם הזקן כמי שרוצים את רעתו, מעוניינים לנצל אותו או להעביר אותו לבית אבות. האדם הזקן בדרך כלל יאמין בכוונתו "הטובה" של המנצל ויהיה בטוח, כי הוא רוצה ומעוניין לסייע לו. כך תגבר תלותו במנצל. בשלב זה, יהיה קל לפגוע לתמרן את האדם הזקן ולעשות עליו מניפולציות.

הניצול יבוא לידי ביטוי במספר סוגי התנהגויות: חתימה על המחאות במקום הזקן, שכנוע להוסיף את שם המנצל בחשבון הבנק, לכלול אותו בצוואה, או להוסיף את שמו לרישום בטאבו של הדירה. המנצל מלווה את האדם הזקן לבנק ונותן לו הוראות כמה כסף להוציא מהחשבון, מקבל הלוואה ואינו מחזיר, מקבל לידיו את הטיפול בחשבונות הבנק ובדרך כלל מעלים את המידע מהזקן. הוא משכנע אותו לרכוש לו מתנות יקרות ערך (מכונית, כרטיס לחו"ל), משתלט על הדירה, עובר להתגורר עם הזקן מבלי להשתתף בהוצאות. בהמשך, עלול אף לנסות ולהוציא את האדם הזקן מהבית או למכור את רכושו ללא קבלת רשותו.

בשני המצבים, בין אם הקשר החל מתוך כוונה טובה ובין אם מתוך כוונה נסתרת לנצל ולהונות, לניצול הכלכלי השלכות חמורות על חייו של האדם הזקן. חשוב לציין, כי הדוגמאות שהובאו לעיל אינן ממצות. באופן מצער, הטכנולוגיה המודרנית והתגברות תופעת הזיוף והמרמה גורמות לכך, שתופעת הניצול הכלכלי מקבלת פנים מגוונות ושונות במציאות העכשווית. די להזכיר בנושא זה את תרמיות האינטרנט, שבהן עבריינים "מתמקדים" בזקנים כקהל מטרה לתרמיות מבוססות טכנולוגיה (כמו, למשל, להתקשר טלפונית לאדם זקן, להזדהות כפקיד הבנק ולנצל את תמימותו או את חוסר היכרותו עם נוהלי הבנקים, ולשאוב ממנו מידע על חשבונות הבנק שלהם או על הסיסמאות לחשבונות; או תרמיות המבוססות על דואר אלקטרוני, שבו מתבקשים הקוראים לשלוח פרטים מזהים אישיים, תרמיות שבהם אנשים זקנים, שרק "החלו" את דרכם בעולם האינטרנט והדוא"ל, נופלים בפח ביתר קלות).

דרכי התערבות טיפוליות

זיהוי ראשוני

תחילתו של תהליך ההתערבות להפסקת ניצול כלכלי הוא בזיהוי ובקביעה, כי אכן מתרחש ניצול. להלן סימנים לזיהוי (אלון, 2007):

❖ חוסר אפשרות פתאומית לשלם חשבונות שוטפים (מים, טלפון, חשמל) בטענה, כי אין כסף.

❖ הפסקת השימוש בשירותים שונים, כגון: מרכז יום, מועדון חברתי מחוסר כסף.
❖ חוסר ציוד עזר חיוני לתפקוד (שיניים תותבות, משקפיים, מכשיר שמיעה), או סירוב להשתמש בכסף לצרכים נדרשים ללא קבלת רשות מהחשוד בפגיעה.
❖ שינוי באורח חיי האדם הזקן וברמת חייו, שאינו תואם את המשאבים הקיימים שברשותו.

❖ פעולות בנקאיות חריגות, כגון: ביקורים תכופים בבנק, משיכת סכום כסף גדול מחשבון לא פעיל או מחשבון חיסכון, משיכות כספים תכופות ובלתי מוסברות, פעולות בנקאיות שלא בהלימה עם הרגלי הלקוח, אדם זקן שמגיע לדלפק ומציג פתק עם סכום הכסף למשיכה, הוספת שם לחשבון הבנק של האדם הזקן והוצאת כספים מהחשבון, העברות כספים לחשבוניות אחרים, ביצוע פעולות בחשבון חיסכון או בתיק השקעות ללא ידיעת האדם הזקן, שינוי בדפוס משיכת הכספים (מספר פעמים ביום או סכומים גבוהים במיוחד), מתן הוראה לסגירת חשבון חיסכון ל-15 שנה או יותר, כאשר האדם הזקן בגיל מבוגר מאוד.

❖ הדיווחים מהבנק ודפי החשבון לא מגיעים לבית הזקן.
❖ תרומת סכום כסף גדול או העברת רכוש לאדם שאינו בן משפחה.
❖ הענקת מתנות בעלות ערך גבוה למישהו שאינו בן משפחה.
❖ מתן הלוואה כספית מבלי לדעת מתי תוחזר (בעיקר כאשר המקבל אינו בן משפחה).
❖ שינוי בעלות על הנכס בטאבו, מכירת נכס (דירה, מגרש) ללא ידיעת האדם הזקן.
❖ היעלמות של חפצים יקרי ערך מהבית.
❖ גילוי עניין ברכוש הזקן ובצוואתו מצד שכנים, מטפלים וזרים.

ביצוע אבחנה מבדלת

על מנת לקבוע אם אכן מדובר בניצול כלכלי על איש המקצוע לאסוף מידע על:

1. האדם הזקן

מצבו הבריאותי, מצבו התפקודי, מצב החושים (ראייה, שמיעה), מצבו הקוגניטיבי, רמת מוגבלותו, כמו גם מידת תלותו באחרים. בנוסף לכך, יש לאבחן את מצבו הרגשי והנפשי (עצב ובדידות כתוצאה מאבדן או משכול).

איש המקצוע יברר האם האדם הזקן יודע מהן הכנסותיו החודשיות? מי מנהל את ענייניו הכספיים? האם הוא נעזר במישהו לשם כך? האם הוא עוקב אחרי חשבונות הבנק? האם יש ברשותו פנקס שיקים או כרטיס אשראי? מי מקבל החלטות בענייניו הכספיים? האם נזקק לאחרים על מנת לקבל החלטות? האם עליו לקבל רשות ממישהו על מנת להשתמש בכספו? עד כמה ביצוע פעולות הכרוכות במתן כסף או רכוש נעשות בהתאם לרצונו ומתוך שיקול דעת להשלכות הצפויות בעקבות פעולות הקשורות לכסף (מתן מתנות יקרות, חתימה על משכנתא, ועוד). לבסוף, על איש המקצוע לבדוק את מידת מודעותו של הזקן למצבו הכספי.

2. מידע הקשור לחשוד בפגיעה

יש לזהות מיהו החשוד בפגיעה ומהי מידת הקרבה בינו לבין האדם הזקן (בן משפחה, איש מקצוע, נותן שירות, מכר, שכן). יש לשאול - האם החשוד מתגורר עם האדם הזקן? האם הוא תלוי בו מבחינה כלכלית? האם הוא מבודד את האדם הזקן מבני משפחתו או מחבריו בטענה, כי אין להם עניין בו ורק הוא דואג לו ומטפל בו? האם הוא לוקח את כספי הקצבאות של הזקן? האם הוא מקבל החלטות בענייני כסף ורכוש מבלי להיוועץ באדם הזקן? האם הוא מבקש להיות אפוטרופוס כאשר האדם הזקן עדיין צלול בדעתו? האם הוא מחתים את האדם הזקן על מסמכים (ייפוי כוח, צוואה), תוך כדי איום או הפעלת לחץ ואינו מסביר לו על מה חתם? האם הוא חותם על שיקים או פודה שיקים בשם האדם הזקן? האם הוא נלווה אל הזקן ונראה כופה עליו לבצע פעולות בנקאיות או מעודד אותו למשוך סכומי כסף? אם מדובר באדם שאינו בן משפחה, יש לבדוק האם הוא מגלה עניין רב ברכוש הזקן ובהכנסותיו?

3. מידע הקשור למאפייני מערכת היחסים בין האדם הזקן לבין החשוד בניצול

יש לבחון את אופי היחסים בין האדם הזקן לחשוד בניצול. יש להבחין בין בן משפחה לבין מי שאינו כזה. לגבי בן משפחה, יש להתייחס אל מערכת היחסים במשפחה, הנורמות וההרגלים בחיי המשפחה. יש להתמקד בעיקר בדפוסי הנתינה במשפחה. איש המקצוע יבדוק האם הנתינה נעשית מתוך רצון ובחירה מודעת (אחרי שיקול של סיכויים וסיכונים, תועלת מול נזק צפוי), או שמא הנתינה נעשתה כתוצאה מסחיטה באמצעות איומים או הפחדה או אף סחיטה רגשית.

לגבי מי שאינו בן משפחה, יש לבחון את מטרת הקשר בין האדם הזקן לבין החשוד בניצול. יש לשאול על משך זמן ההיכרות ביניהם (קשר ישן/חדש? באיזה נסיבות נוצר? לאיזו מטרה?). גם כאן, יש לבדוק האם הנתינה נעשית מתוך רצון ובחירה מודעת (אחרי שיקול של סיכויים וסיכונים, תועלת מול נזק צפוי) או כתוצאה מסחיטה, תוך ניצול יחסי האמון או התלות או שמא מתוך פחד? יש לבחון את מידת ההדדיות במערכת היחסים בין שני הצדדים. דהיינו, מה כל צד מקבל ונותן במערכת היחסים. יש לשאול מיהו הנהנה העיקרי ומהי התועלת לכל צד?

4. מידע הקשור למאפייני ה"עסקה" או ה"מתנה"

איש המקצוע יבחן האם העברת כסף או רכוש, או מתן מתנה יקרת ערך לאדם זר, שאינו בן משפחה, היא בבחינת "עסקה" סבירה? עליו לבדוק באיזה נסיבות היא בוצעה? האם מקבל המתנה סחט את האדם הזקן או כפה עליו לבצע את הפעולה או שמא הונה אותו או עשק אותו? יש לשאול מהן ההשלכות של הנתינה (כסף, רכוש) על איכות חיי הזקן ורווחתו? האם הנתינה היא בהתאם ליכולתו הכלכלית של האדם הזקן? באיזו מידה יכול הזקן להמשיך לקיים אורח חיים תקין וסביר ולדאוג למילוי צרכיו גם לאחר העברת הכסף או מתן המתנה?

נשוב עתה אל יצחק. למרות מוגבלותו התפקודית, הוא ניהל את ענייניו, כולל את חשבונו בבנק. הקשר בינו לבין נציגי הישיבה היה למטרת חסד והייתה קיימת הדדיות בקבלה ובנתינה מכל צד. תלמידי הישיבה ביקרו אותו ולמדו עמו דף גמרא ויצחק מצידו הוקיר תודה וגמל להם במתן תרומות. אורח החיים התקין נמשך עד לאותה נקודת זמן, שבה חל שינוי במצבו של יצחק ובצרכיו. לאחר שמרבית כספו הועבר לישיבה, יצחק היה סמוך ובטוח, כי ראשי הישיבה ידאגו לו ולרווחתו, כפי שהובטח לו. המציאות המרה טפחה על פניו כאשר עמד בפני שחרור מבית החולים השיקומי.

דרכי טיפול

לאחר ביסוס החשד, כי מדובר בניצול כלכלי, יש לסייע לזקן לחשוף את המעשים ולטפל בהשלכות הניצול. לשם כך, יש לנקוט במספר פעולות:

● "גיוס" להליך הטיפול: בשלב הראשון של התהליך הטיפולי יש להתמקד ביצירת קשרי אמון ובהדגשת חשיבות שיתוף הפעולה בין איש המקצוע לאדם הזקן. יש לסייע לאדם הזקן להגדיר את מציאות חייו, כמי שנפל קרבן להתעללות ולניצול כלכלי. יש להעביר לו מסר ברור, כי ההתנהגות המנצלת אינה לגיטימית וכי "יש מה לעשות" על מנת להפסיק את הפגיעה.

● בחינת חלופות אפשרויות: העובד הסוציאלי יבחן עם האדם הזקן חלופות אפשרויות, כגון שיחות טיפוליות, שיתמקדו, בין השאר, בהחזרת שליטה לחייו ובחיזוק יכולתו להציב גבולות. אפשר לספק שירותים תומכים (חוק סיעוד, מרכז יום, קהילה תומכת, ועוד). ניתן גם להפנות את האדם לקבל ייעוץ משפטי. על האמצעים החוקיים העומדים לרשותו של האדם הנפגע נפרט בהמשך.

● טיפול בבן משפחה פוגע: במצבים שבהם המנצל הוא בן משפחה, חשוב לערב גורמי טיפול שיכולים לסייע. למשל, עובד סוציאלי המטפל במצבי התמכרות, או אנשי מקצוע אחרים, המסייעים במצבי גירושין, אבטלה וכדומה.

מרים, עמה פתחנו פרק זה, מייצגת את "ההורה הטוב". היא מנוצלת כלכלית על ידי בנה, אך היא מסרבת להתערבותו של גורם חיצוני. על העובד הסוציאלי מוטלת האחריות ואף החובה לעשות כל שביכולתו כדי להגן עליה מפני המשך הניצול ומפני ההשלכות הבאות לידי ביטוי כבר עתה בחוסר האפשרות לדאוג לצרכיה הבסיסיים. יש לברר עמה את הסיבות לחוסר שיתוף הפעולה עם איש מקצוע. האם זה מפאת חשש? פחד מפני הבן המנצל הנוהג באלימות? או שמא סירובה נובע מתוך הגנה על בנה שלא יאונה לו רע? יש לדון עמה על חששותיה מפני המהלך ומפני ההשלכות הצפויות על מצבה האישי ומצבו של בן המשפחה המנצל. בהמשך, יש להסביר לה את המשמעות האפשרית של הימנעותה משיתוף פעולה (המשך הניצול, חוסר האפשרות לדאוג לצרכיה הבסיסיים, שמשמעותו חסך והזנחה). כאשר ננקטו כל האמצעים הטיפוליים והיא עדיין בוחרת שלא לשתף פעולה, יש לכבד את רצונה, אם אכן רצון זה משקף החלטה שנעשתה בשיקול דעת ובצלילות ומתוך היעדר השפעה זרה. אף כאן, יש להסביר לה את ההשלכות העתידיות על מצבה.

התערבות חוקית ומשפטית

חוקי ההגנה על זקנים, אשר פורטו בהרחבה בפרק הראשון (חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות, 1962; חוק ההגנה על חוסים, 1966; החוק למניעת אלימות במשפחה, 1991), אינם עוסקים באופן בלעדי בהתמודדות עם התעללות והזנחה של זקנים. יתר על כן, גם בתיקון מספר 26 לחוק העונשין, פגיעה בקטינים וחסרי ישע (1989), נפקד מקומו של הניצול הכלכלי. סעיף 368 לחוק, אשר כותרתו "התעללות בקטין ובחסר ישע", מגדיר את סוגי ההתעללות כהתעללות גופנית, נפשית או מינית. סעיף 368ד(ח), אשר קובע את העבירות שעליהן חלה חובת הדיווח, אינו כולל עבירות אשר במהותן הן עבירות כלכליות, כגון: עושק ותרמית. ניצול כלכלי לא נכלל בין העבירות שעליהן חלה חובת הדיווח. עם זאת, ישנן מגוון התערבויות משפטיות שבאפשרותן לסייע.

בתחום הפלילי

מעשי ניצול מוגדרים בחלקם על פי חוק כעבירה פלילית. למשל, מעשי מרמה, סחיטה ועושק (חוק העונשין, תשל"ז - 1977). מעשים אלה מלווים, בדרך כלל, בהתנהגויות פוגעניות נוספות, כגון איומים, השלטת טרור וסחיטה. במצבים מעין אלה ניתן להגיש תלונה במשטרה, כפי שעשתה בתה של יהודית (שתוארה לעיל). תלונתה הובילה לכתב אישום נגד המטפלת ולהרשעתה. הגשת תלונה במשטרה בגין חשש לעבירות, כגון עבירת עושק, מתבססת על סעיף 431 לחוק העונשין (1977) הקובע, כי:

- המנצל את המצוקה, החולשה הגופנית או השכלית, חוסר הניסיון או קלות הדעת של הזולת לאחת מאלה, דינו - מאסר שלוש שנים:
1. דורש או מקבל דבר שאינו מגיע לו כדין;
 2. דורש או מקבל בעד מצרך או בעד שירות תמורה העולה במידה בלתי סבירה על התמורה המקובלת;
 3. נותן בעד מצרך או בעד שירות תמורה הנופלת במידה בלתי סבירה מן התמורה המקובלת.

יצוין, כי ככלל, במסגרת ההליך הפלילי, אין מטרתו של העונש לפצות את הקרבן, וה"קנס" המוטל על העבריין משולם לקופת המדינה ולא לקרבן. לבית המשפט הסמכות גם לפסוק קנס אשר ישולם לטובת הקרבן, אבל בדרך כלל אין מטרת פיצוי זה לבטא השבה אמיתית של סכום המעילה או הגניבה הכספית שבוצעה. סכום המעילה והנזק אמורים להיות נתבעים ומושבים במסגרת הליכים אזרחיים, שצריכים להינקט במקביל נגד העבריין בתביעה שונה ונפרדת. נתאר, אם כך, בתמצית חלק מההליכים האזרחיים שניתנים להינקט במקביל להליך הפלילי.

בתחום האזרחי

1. אדם מטעמו של הזקן (בן משפחה, עורך דין או עובד סוציאלי לחוק הסעד סדרי דין) יכול ליזום הליכים למינוי אפוטרופוס (זמני או קבוע). מינוי אפוטרופוס לאדם זקן המנוצל ואשר אינו יכול לעמוד בפני סחיטה רגשית ואיומים יכול למנוע המשך מעשי הניצול (וזאת תחת העילה של מקרה של אדם, שאינו מסוגל לדאוג לענייניו, תוך התמקדות באי היכולת לנהל את העניינים הכספיים או עניינים הנוגעים לרכוש). לאחר המינוי, האפוטרופוס יכול גם לתבוע - בשם האדם הזקן - את המנצל על החזר הרכוש והכסף. גם במצבים של ירידה קוגניטיבית או לקות נפשית חמורה, שממנה סובל האדם הזקן, עשוי מינוי האפוטרופוס

לסייע במניעת ניצול ובהפסקתו, שכן כל פעולה כספית או פעולה הנוגעת לרכוש, שתיעשה על ידי הזקן ללא אישורו של האפוטרופוס, ניתנת לביטול.

2. עובד סוציאלי יכול לפנות למוסד לביטוח לאומי בבקשה למנות לאדם מקבל הגמלה (פרק י"א - ביטוח זיקנה וביטוח שאירים, חוק הביטוח הלאומי, נוסח משולב, התשנ"ה - 1995), מישוהו אמין, שיקבל עבורו את קצבת הזיקנה. כך, למשל, בדוגמה המתארת את מרים, שאינה יכולה לעמוד בדרישותיו של בנה, ניתן למנות אדם האמון עליה, שיקבל את קצבת הזיקנה במקומה. הוא מצידו יוכל ביתר קלות לעמוד בפני דרישותיו של בנה. לאמצעי זה יתרון בהיותו פחות מגביל מאשר מינוי אפוטרופוס.

3. אמצעי נוסף, העומד לרשות האדם הזקן המנוצל (בעיקר במקרים שבהם מדובר ב"הורה הטוב", שאינו יכול לעמוד בפני הצאצא הבוגר המתגורר עמו), הוא לפנות להוצאת צו פינוי ומניעה קבוע כנגד בן משפחה או מישוהו אחר, המתגורר בביתו בניגוד לרצונו. צו מעין זה ניתן להוציא בשל זכותו של האדם הזקן לגור בביתו כפי שהוא מבקש ורוצה. כל עוד אין לבן המשפחה זכות בנכס, ניתן לפעול לפינויו או לפינוי אדם אחר, המתגורר בבית בניגוד לרצונו של האדם הזקן (חוק המקרקעין, התשכ"ה - 1965). כך למשל, יפה נעזרה בבתה כל תקופת היותה מרותקת למיטה בשל נפילה. משהחלימה, התעקשה בתה להמשיך להתגורר עמה. מאחר שלבת אין זכויות בדירת אמה, יפה יכולה לפנות לבית המשפט להוצאת צו פינוי של הבת מביתה.

4. צו נוסף, העומד לרשות האדם הזקן, הוא צו הגנה מתוקף החוק למניעת אלימות במשפחה, 1991. במצבים שבהם המנצל נוקט גם מעשי אלימות (פיזית ומילולית) כלפי בן המשפחה, הקרבן יכול לפנות לבית המשפט בבקשה לצו הגנה. בית המשפט רשאי להורות על הרחקת הפוגע מקרבתו ומסביבתו של האדם הזקן. בהקשר זה, חשוב לציין, כי גם עובד סוציאלי לחוק ההגנה על חוסים יכול לפנות לבית המשפט בבקשה לקבל צו הגנה עבור הקרבן הזקן. אולם, מהניסיון המקצועי בשדה, לא אחת אנו עדים לכך, כי הורים מתקשים לפנות לבית המשפט בבקשה לצו הגנה כנגד בן המשפחה. גם באותם מקרים, שבהם נעשתה פנייה לבית המשפט והתקבל צו, האדם הזקן עלול לחזור בו ולפתוח את דלת ביתו בפני הפוגע.

5. ניתן לפנות בבקשה לביטול עסקאות, חוזים, ייפוי כוח ואף לתבוע סעדים שונים באמצעות חוקים, כגון: חוק החוזים, חלק כללי, התשל"ג - 1973 וחוק המתנה, תשכ"ח - 1968.

6. אדם זקן שערך צוואה שלא על פי רצונו, בגין לחץ או השפעה בלתי הוגנת, רשאי לשנותה. יש לציין, כי במידה והצוואה לא שונתה, יש באפשרותם של אלה הטוענים, כי הם היורשים החוקיים להגיש התנגדות למימוש הצוואה.

7. לבסוף, ניתן להגיש תביעה כנגד הבנקים בגין הפרת חובת זהירות המוחלת עליהם. במקרה של יהודית, בנוסף להליך הפלילי, הוגשה תביעה אזרחית לבית המשפט כנגד הבנקים בגין הפרת חובת הזהירות המוחלת עליהם. לטענת בא כוח התובעת, במסגרת חובת הזהירות שהבנק חייב לתובעת, היה עליו להבחין, כי קיים שוני מהותי באופן ניהול החשבון בהשוואה ל-15 השנים האחרונות. הטענה מתחזקת לאור ההיכרות רבת השנים בין הבנק לתובעת (יהודית). משלא עשה כן, התרשל הבנק והפר את חובת הזהירות המוטלת עליו. משכך, מחויב הבנק בהחזר הכספים שנגבו באמצעות ההמחאות המזויפות.

מנגד, בא כוח הבנק טען, כי חובת הזהירות מוטלת גם על כתפי הלקוחה עצמה ולא רק על הבנק. היות והתובעת (יהודית) היא זו שהתרשלה ואפשרה את זיוף ההמחאות, יש לזקוף לחובתה את הפרת ההסכם בינה לבין הבנק, בכך שלא נקטה באמצעים סבירים להגן על כספה ועל רכושה. עוד נטען, כי אמנם מדובר באישה זקנה, אך כפי שניתן להיווכח, יהודית היא אישה אינטליגנטית, הפועלת בצלילות דעת ומודעת לזכויותיה ולמעשיה.

בית המשפט קיבל את התביעה בהתבסס על השוני המהותי באופן ניהול החשבון של יהודית והעובדה, כי המטפלת הגיעה חדשות לבקרים לפרוע את ההמחאות בחתימתה שלה, שאיננה חתימת יהודית. שילוב של שני הגורמים - היווצרות יתרת חוב והופעת אדם זר - המטפלת, המושכת כספים בתדירות גבוהה ולטובתה, היו אמורים לעורר את חשדם של אנשי הבנק. בית המשפט קבע, כי אין על הבנק להסתתר מאחורי הטיעון, כי יהודית היא אישה צלולה ומודעת למעשיה. משלא טרחו לבדוק ולו פעם אחת או לשאול את התובעת (יהודית) האם אמנם חתמה על ההמחאות ו/או כל בדיקה אחרת, התרשלו והפרו את חובת הזהירות כלפיה. ברשלנותם זו, אפשרו לנתבעת (המטפלת) לעשוק את התובעת בלא כל קושי.

דילמות וסוגיות מקצועיות

ככלל, בהפעלת התערבויות להפסקת הניצול הכלכלי אנו מתמודדים עם סוגיות מורכבות:

- קושי לוודא, שאכן התרחש ניצול: כאשר חלה ירידה במצבו הקוגניטיבי של האדם הזקן, יתקשה איש המקצוע לקבוע בוודאות, כי התרחשו מעשי ניצול. הקושי מתגבר כאשר החשוד בניצול הוא בן משפחה. איש המקצוע עלול להתקשות לתחום את הגבול הדק, שבין נתינה מרצון לבין הפעלת השפעה בלתי הוגנת. במיוחד לאור קיומן של נורמות חברתיות ומשפחתיות על אודות מערכות יחסים ודפוסי סיוע במשפחה. לגורם זה עלולה להיות השפעה על שיקול הדעת של איש המקצוע.
 - ערכים חברתיים בדבר חופש הבחירה: איש המקצוע מתמודד עם דילמה אתית, המתעוררת כתוצאה מחובתו להגן על האדם הזקן ולהבטיח את שלומו. מנגד, עומד האדם הזקן בתוקף על סירובו להתלונן כנגד המנצל ועל התנגדותו לנקיטת אמצעים נגדו. השאלה הנשאלת היא - כיצד על איש המקצוע לנהוג? האם עליו לכבד את חופש הבחירה של האדם הזקן או שמא לפעול למען הגנה עליו גם כנגד רצונו?
 - שמירת ה"סוד" והגנה על פרטיות האדם ועל פרטיות המשפחה: הרצון לשמור על הסוד בתוך המשפחה עלול להקשות על זיהוי הניצול הכלכלי ועל המשך ההתערבות, גם כאשר בוסס החשד לניצול. שמירת הסוד מתבססת על הערך החברתי והמקצועי בדבר פרטיות האדם וכיבוד רצונו.
- אולם לשמירת הסודיות גם בסיס חוקי. חוק הגנת הפרטיות (1981) קובע, כי חל איסור על פגיעה בפרטיות [פרק א(1)]. החוק מפרט מהי אותה פגיעה בפרטיות: הפרה של חובת הסודיות שנקבעה בדין לגבי ענייניו הפרטיים של האדם; הפרה של חובת הסודיות לגבי ענייניו הפרטיים של אדם, שנקבעה בהסכם מפורש או משתמע; שימוש בדיעה על ענייניו הפרטיים של האדם או מסירתה לאחר, שלא למטרה שלשמה נמסרה [פרק א' סעיף 2 (7, 8, 9)]

- גם חוק העובדים הסוציאליים (1996) קובע בסעיף 8 כי:
- מידע על אדם שהגיע לעובד סוציאלי במסגרת מקצועו, חובה עליו לשמרו בסוד ואינו רשאי לגלותו אלא באחת מאלה:
- האדם שעליו המידע הסכים בכתב לגילוי לאחר שהוסברה לו משמעות ההסכמה, זולת אם העובד הסוציאלי שוכנע, שהגילוי עלול לפגוע באותו אדם או בבן משפחתו;

- הגילוי הוא של מידע שנמסר לעובד סוציאלי שלא על ידי האדם שעליו המידע, ובלבד שהעובד הסוציאלי שוכנע, שהמידע דרוש לשם טיפול באותו אדם או בבן משפחתו;

- הגילוי דרוש לשם מניעת פגיעה באדם, שעליו המידע או באדם אחר.

על איש המקצוע לפתור את הדילמה האתית הקשורה בחשיפה הסוד. מצד אחד, חשיפת הניצול הכלכלי עשויה להניב תוצאות חיוביות לגבי חייו של הקרבן. מצד אחר, בעצם גילוי דבר הניצול עלולה להתרחש פגיעה בפרטיותו של הזקן והפרת חופש הבחירה שלו. החוקים שהוזכרו לעיל מתירים מסירת מידע "כאשר היא במסגרת הסמכויות או התפקידים של מוסר המידע והיא דרושה למטרה במסגרת הסמכויות או התפקידים של מוסר המידע" [תיקון תשמ"ה סעיף 23 (ג)]. גם חוק העובדים הסוציאליים משחרר את העובד הסוציאלי מהחובה של שמירת הסודיות כאשר "הגילוי דרוש לשם מניעת פגיעה". לפיכך, ניתן להחיל סייגים אלה גם במצבים של ניצול כלכלי.

חובת הסודיות של הבנקים מול חובת הזהירות והשמירה על כספו של האדם: אחד המקומות שבהם ניתן לאתר בנקל ניצול כלכלי הוא הבנק. לא פעם, מעשי הניצול מתרחשים ליד דלפק פקיד הבנק או בסמיכות לו. אולם, מידע זה אינו מגיע אל הגורמים המטפלים בכלל ואל עובדים סוציאליים לחוק ההגנה על חוסים, בפרט. זאת, בשל חובת הסודיות החלה על עובדי הבנק. חובה זו היא מרכזית בכל הנוגע ליחסי הבנק עם הלקוח. עם זאת, חובתו העיקרית של הבנק כלפי לקוחו היא למלא אחר הוראותיו, לנקוט אמצעי זהירות ראויים ולעשות ככל הניתן על מנת למנוע אפשרות של מעשי תרמית וגזל. חובה זו מעוגנת בסעיף 35 לפקודת הנזיקין (נוסח חדש), 1968. בית המשפט, שנדרש לסוגיה זו קבע, כי יש לאזן בין שתי החובות שצוינו לעיל. דהיינו, החובה למלא אחר הוראות הלקוח והחובה לנקוט באמצעי זהירות למניעת רמאות ונזק ללקוח (שינדלר, אולמן ודורון, 2009).

היעדר חובת דיווח על מעשי ניצול כלכלי: סיבה נוספת לקושי באיתור מצבי ניצול כלכלי ובשל כך גם קושי בהתמודדות עם התופעה, היא כי אין חובת דיווח על מעשי ניצול כלכלי.

סיכום והמלצות

ניצול כלכלי של זקנים הוא, ככל הנראה, אחד הסוגים השכיחים מבין סוגי ההתעללות בזקנים. מעשי ניצול כוללים קשת מגוונת של פעולות אשר להן השלכה ישירה על שלומו של האדם הזקן, על ביטחונו ועל איכות חייו.

עיסוקו של פרק זה בהגדרת ההתנהגויות המנצלות ובהשלכותיהן המזיקות על חיי האדם הזקן. למרות חומרת הפגיעה ותוצאותיה, אין עדיין נתונים מדויקים על היקפה של בעיה זו. על הקושי באיתור ובזיהוי, ניסינו לעמוד בהמשך. באמצעות הדוגמאות שהוצגו, תוארו המאפיינים השונים של קרבנות לניצול כלכלי ובהתאמה, פורטו גם סוגי הפוגעים. מיפוי זה מאפשר הבנה מסוימת של תהליך התרחשות הניצול.

מורכבות התופעה מציבה בפני אנשי המקצוע והחברה כולה אתגר משמעותי בהתמודדות עמה. הפרק סוקר את האמצעים הטיפוליים האפשריים ואת האמצעים החוקיים בתחום הפלילי ובתחום האזרחי. מטבע הדברים, תהליכי התערבות טיפוליים וחוקיים מעוררים דילמות אתיות ומקצועיות, וגם על כך נעשה ניסיון לעמוד. להתמודדות אפקטיבית עם תופעת הניצול הכלכלי נדרשות גם פעולות ברמה החברתית הכוללת. להלן מספר המלצות:

1. קיום פעולות להגברת המודעות לבעיה בקרב זקנים, בני המשפחה והציבור.
2. הדרכה לזקנים על אודות זכויותיהם והאפשרויות העומדות בפניהם למניעת תופעות של ניצול כלכלי. מתן מידע לנקיטת אמצעים למניעת מעשי ניצול, כמו למשל, שיתוף אדם קרוב בקבלת החלטות; העברת האחריות לקבלת החלטות בנושאים כלכליים מהאדם הזקן למישהו מוסמך, נאמן ואמין; צירוף איש אמון (בן משפחה או אדם אחר) לחשבון הבנק. האדם הזקן יכול לתת הוראות קבע לביצוע תשלומים שוטפים או להיעזר באדם אחר לביצוע תשלומים אלה.

3. היכרות עם כללי "עשה" ו"אל תעשה", המומלצים לאדם הזקן:

כללי "עשה"	כללי "אל תעשה"
תכנן את העתיד כשאתה בריא ועצמאי.	אל תיתן לשום אדם מידע הנוגע לכסףך, חשבון הבנק שלך ונכסיך.
ערוך רשימת חשבונות הבנק, הכספים והנכסים שברשותך. הפקד אותה בידי עורך דין או בידי אדם שאתה סומך עליו.	אל תוותר על השליטה ברכושך ובנכסיך אלא רק כאשר לא תוכל להמשיך לנהל אותם.
התייעץ עם משפטן ובמידת הצורך ערוך צוואה.	אל תבטיח להוריש את דירתך לאדם שמבטיח לך שיטפל בך בעתיד. שקול היטב בטרם תעביר את הזכויות על דירתך במתנה.
הקפד לפתוח בעצמך את דברי הדואר המגיעים אליך ובעיקר הודעות מהבנק.	אל תשנה את צוואתך על פי בקשתו של אדם כלשהו מבלי לשקול את הדבר היטב ו/או להתייעץ עם עורך דין.
סידורים בבנק עשה בשעת שיא של הפעילות בבנק.	אל תחתום על מסמך לפני שקראת והבנת את משמעותו. אל תהסס לשאול ו/או להתייעץ בעניין.
אם הבחנת במשיכת כסף לא מוסברת מחשבון הבנק שלך, עדכן את הבנק וטפל בנושא.	אל תשאיר כסף מזומן, תכשיטים או דברי ערך במקום גלוי.
בקש עזרה כשאתה זקוק לכך. דבר על תכניותיך עם עורך דין/רופא/בן משפחה/או אדם אחר שאתה סומך עליו.	
שמור על קשרים משפחתיים וחברתיים.	

4. הדרכת עובדי הבנקים לזהות מצבי ניצול כלכלי ולהתריע בפני לקוחותיהם על השלכות הניצול על מצבם הכלכלי.

5. חיזוק שיתופי הפעולה בין אנשי המקצוע והארגונים השונים, כגון: משטרה, שירותי הרווחה, הבנקים ומערכת המשפט. שיתוף פעולה זה עשוי לקדם נקיטת הליכים מהירים נגד הגורמים המנצלים.

6. תיקוני חקיקה: הניצול הכלכלי לא נכלל בין סוגי העבירות, שחלה עליהן חובת דיווח (חוק העונשין, פגיעה בחסרי ישע, 1989). יש מקום לבחון הכללת חובת הדיווח או הרשות לדווח במסגרת חקיקתית (שינדלר, אולמן ודורון, 2009). תיקון נוסף נדרש לגבי החלת חובת הדיווח על ניצול כלכלי על ידי עובדי הבנק.

לסיכום, פעילות משותפת של אנשי מקצוע מהתחום הטיפולי, יחד עם אנשי מקצוע מהתחום המשפטי, גורמי אכיפת החוק וקובעי המדיניות, עשויה להביא לצמצום הבעיה ולנזקה.

מקורות

- איזיקוביץ', צ., לבנשטיין, א. ווינטרשטיין, ט. (2005). התעללות והזנחה של זקנים בישראל. חיפה: המרכז לחקר הזיקנה, הפקולטה לרווחה ובריאות, אוניברסיטת חיפה.
- אלון, ש. (2006). התעללות והזנחה של זקנים - הגדרה בעיני המסתכל? גרונטולוגיה, ל"ג (2): 55-69.
- אלון, ש. (2007). איתור וזיהוי התעללות בזקנים. ירושלים: אשל-ג'ונט ישראל.
- חוק הגנת הפרטיות, התשמ"א - 1981.
- חוק ההגנה על חוסים, התשכ"ו - 1966.
- חוק החוזים, חלק כללי התשל"ג - 1973.
- חוק הירושה, התשכ"ה - 1965.
- חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות, התשכ"ב - 1962.
- חוק העובדים הסוציאליים, התשנ"ו - 1996.
- חוק העונשין, תשל"ז - 1977.
- חוק העונשין, פגיעה בחסרי ישע, תש"ן - 1989.
- החוק למניעת אלימות במשפחה, התשנ"א - 1991.
- חוק השליחות, התשכ"ה - 1965.
- פקודת הנזיקין (נוסח חדש), התשכ"ח - 1968.
- שינדלר, מ., אולמן, ד. ודורון, י. (2009). חוק, משפט וניצול כלכלי של הזקנים בישראל: האם יש צורך בהטלת חובת דיווח על הבנקים? גרונטולוגיה, ל"ו (2-3): 53-80.
- Acierno, R., Hernandez, M.A., Amstadter, A.B., Resnick, H.S., Steve, K. & Muzzy, W. (2010). Prevalence and correlates of emotional, physical, sexual and financial abuse and potential neglect in the United States: The national elder mistreatment study. *American Journal of Public Health*, 100(2): 292-297.
- Choi, N.G., Kulick, D.B. & Mayer, J. (1999). Financial exploitation of elders: Analysis of risk factors based on county adult protective services data. *Journal of Elder Abuse and Neglect*, 10(3/4): 39-62.
- Deem, D. L. (2000). Notes from the field: Observations in working with the forgotten victims of personal financial crimes. *Journal of Elder Abuse and Neglect*, 12(2): 33-48.

- Dimah, K.P. (2001). Patterns of elder abuse and neglect in an Illinois elder abuse and neglect provider agency: A comparative analysis. *Journal of Elder Abuse and Neglect*, 13(1): 27-44.
- Laumann, E.O., Leitsch, S.A. & Waite, L.J. (2008). Elder mistreatment in the United States: Prevalence estimates from a nationally representative study. *Journal of Gerontology: Social Sciences*, 63b(4):s248-s254.
- Malks, B., Buuckmaster, J. & Cunningham, L. (2003). Combating elder financial abuse: A multi disciplinary approach to a growing problem. *Journal of Elder Abuse and Neglect*, 15(3): 55-70.
- Malks, B., Schmidt, C.M. & Austin, M, J. (2002). Elder abuse prevention: A case study of the Santa Clara County Financial Abuse Specialist Team (FAST) program. *Journal of Gerontological Social Work*, 39(3): 23-40.
- Nerenberg, L. (2000). Forgotten victims of financial crime and abuse: Facing the challenge. *Journal of Elder Abuse and Neglect*, 12(2): 49-73.
- Podnieks, E., Pillemer, K., Nicholson, J.P., Shillington, T. & Frizzle, A. (1990). *National survey on abuse of the elderly in Canada*. Toronto, Ontario, Canada: Ryerson Poly Technical Institute.
- Price, G. & Fox, C. (1997). The Massachusetts bank reporting project: An edge against elder financial exploitation. *Journal of Elder Abuse and Neglect*, 8(4): 59-71.
- Quinn, M.J. (2000). Undoing undue influence. *Journal of Elder Abuse and Neglect*, 12(2): 9-17.
- Sklar, J.B. (2000). Elder and dependent adult fraud: A sampler of actual cases to profile the offender and the crimes they perpetrate. *Journal of Elder Abuse and Neglect*, 12(2): 19-32.
- WHO. (2002). *Missing voices, views of older persons on elder abuse*. Geneva: World Health Organization.
- Wolf, R. & Pillemer, K. (1984). *Working with the abused elders : Assessment, advocacy and intervention*. Massachusetts: Center Research inc., University of Massachusetts Medical Center.

פרק שישי

התעללות בזקנים והזנחתם במסגרות לטיפול ממושך

התעללות בזקנים והזנחתם במסגרות לטיפול ממושך

סיפור המעשה

משה מתגורר במחלקה סיעודית בבית אבות, שבפיקוח משרד הבריאות. משה יושב בדרך קבע בכיסא גלגלים והוא זקוק לעזרה רבה בניידותו. הוא מתקשה בדיבור עקב CVA (אירוע מוחי), שעבר לפני זמן מה. באחד הימים, משה חש ברע והוא פונה לחדר מיון של בית החולים. האחות שקיבלה אותו דיווחה לעובדת הסוציאלית על סימנים כחולים סביב בית החזה, מתחת לבית השחי ומשני צדי גופו. משה הועבר למחלקה הפנימית להמשך טיפול. איש צוות, שטיפל במשה במהלך הלילה, דיווח לאחות האחראית במחלקה שבזמן הטיפול בו משה עשה תנועות ידיים כמי שמגן על פניו, תוך כדי צעקות. התקבל הרושם שמשה פוחד ושכואב לו.

מן התיאור שהובא לעיל ניתן להתרשם, כי משה מבטא פחד. הסימנים שעל פלג גופו העליון עלולים לחזק את החשד, כי ייתכן שמשה נחשף לפגיעה פיזית. האם משה נפל קרבן להתעללות מצד אנשי הצוות המטפל במסגרת המוסדית? או שמא נגרמו הסימנים על ידי איש צוות שאינו מיומן בהרמה? האם דוגמה זו משקפת מציאות עגומה של חיים במסגרות לטיפול ממושך?

מסגרות מוסדיות מהוות חלק משמעותי ממכלול השירותים לטיפול באדם הזקן. 8.7% מכלל הזקנים בני 75 ומעלה מתגוררים במוסדות, שהם כ-30,000 איש בקירוב (ברודסקי, שגור ובאר, 2010). שיעור זה מוכפל לכדי 18.6% בקרב הזקנים בני 85 ומעלה. מרבית הדיירים בבתי אבות ובמוסדות הם תשושים, סיעודיים ותשושי נפש. חלקם ללא תמיכה חברתית, המאפשרת המשך מגורים בקהילה (ברודסקי, שגור ובאר, 2010). מאפיינים אלה מצביעים על רמת פגיעות גבוהה. לפיכך, מן הראוי לבחון באיזו מידה זוכה אוכלוסייה זו לטיפול הולם ועל פי אמות המידה המקצועיות והחוקיות (פקודת בריאות העם, 1940; תקנות בריאות העם, רישום בתי חולים, התשכ"ו - 1966; חוק הפיקוח על מעונות, התשכ"ה - 1965)? לשאלות אלו נוכל להתייחס לאחר שנגדיר מה נחשב לטיפול איכותי ומה, לעומת זאת, ייחשב כטיפול לקוי, התעללות ו/או הזנחה.

מה בין איכות טיפול לטיפול לקוי, להתעללות ולהזנחה?

איכות הטיפול

מסגרות לטיפול ממושך הוקמו כדי לדאוג לזקנים המתגוררים בהן. למוסדות אלה אחריות לחייהם ולרווחתם של דייריהן. חוקרים ואנשי מקצוע הרבו לעסוק בהגדרת מדדים לאיכות הטיפול. תפיסה כוללת של איכות הטיפול מתייחסת לכלל ההיבטים של תפקוד השירות (המסגרת המוסדית) ולהשפעתם של רכיבים אלה על מקבלי השירות - הדיירים.

ניתן להעריך מסגרות לטיפול ממושך ואת איכות הטיפול הניתן בהן על פי שלושה סוגי משתנים, המבטיחים את יכולת המערכת לספק טיפול באיכות גבוהה:

- משתנים מבניים, הכוללים את גודל המסגרת, המתקנים הקיימים, הימצאות ציוד מתאים, מצבת כוח האדם, מאפייני הצוות ומידת מיומנותם של העובדים;
- משתנים תהליכיים, הכוללים נהלים ואמות מידה לטיפול נאות, נוהלי עבודה ופעילויות המבוצעות על ידי המטפלים, תוך שימת דגש על הדרך שבה מוענק הטיפול;
- משתנים תוצאתיים, המתייחסים לתוצאות הטיפול ולשינויים החלים במצב המטופל (Flieshman & Ronen, 1989).

מסגרות לטיפול ממושך בזקנים מוסדרים מבחינה חוקית בשני אופנים עיקריים:

1. בתי חולים סיעודיים או מחלקות סיעודיות כהגדרתם בפקודת בריאות העם (1940). במסגרות אלה שוהים זקנים סיעודיים ותשושי נפש, התלויים בעזרת הזולת במידה רבה מאוד;
2. "מעונות לזקנים עצמאיים ותשושים" כהגדרתם בחוק הפיקוח על המעונות, תשכ"ה - 1965. בבתי אבות אלה, שהם תחת פיקוח משרד הרווחה והשירותים החברתיים, שוהים, כאמור, זקנים עצמאיים או תשושים, הזקוקים לעזרת הזולת במידה מסוימת (דורון, 2010).

משרד הבריאות מסדיר תנאים הנדרשים להבטחת קיומם של סטנדרטים למתן טיפול נאות במסגרות מוסדיות שתחת פיקוחו. פקודת בריאות העם (1940), בסעיפים 24 ו-25, מפרטת תנאים לאישור הקמה של מוסד רפואי, הפעלתו ומצבים שבהם ניתן להורות על סגירתו. סעיף 26 מפרט מי יכולים להיות מנהל המוסד הרפואי והאחות הראשית. בנוסף לכך, מפורטים התנאים הפיזיים הנדרשים (מספר מיטות, גודל המגרש והציוד הנדרש). סעיפים 29 ו-30 לפקודה זו מתייחסים לפיקוח ולבקרה על מוסדות

אלה. הבקרה אמורה לבדוק את איכות הטיפול הניתן מבחינת תהליכים, מנגנוני עבודה, תחזוקת המבנה, ועוד. תקנות בריאות העם, רישום בתי חולים, התשכ"ו - 1966, מסדירים את התנאים הנדרשים למתן טיפול נאות. במהלך השנים נוספו נהלים המתייחסים, בין השאר, להנחיות לתפקוד בית החולים הגריאטרי. ההנחיות כוללות הדרכה, התאמת ציוד למטופל, עבודת הצוות הרב-מקצועי, הבטחת סביבה בטיחותית למטופל וזכויות המטופלים. בהקשר זה, חשוב לציין, כי במסגרת הנהלים החלים על בתי חולים סיעודיים קיימת התייחסות ייחודית למקרים של התעללות והזנחה של זקנים (חוזר מנכ"ל משרד הבריאות 22/03). על פי חוזר זה, כל הנהלת בית חולים/מוסד חייבת למנות ועדה קבועה לנושא התעמרות/התעללות בזקנים. תפקיד הוועדה לא רק ללוות מקרים שבהם מתגלות תופעות של התעללות בזקנים ולטפל בהם, אלא גם להכשיר את הצוות במוסד ולהטמיע את הנהלים בתחום, כדי לצמצם ואף למנוע התרחשות מקרים כאלה. החוזר גם מפרט סימנים לזיהוי ולאיתור מקרים של התעללות בזקנים. בשנת 2007 הופץ חוזר דומה על ידי משרד הרווחה והשירותים החברתיים, המתייחס לבתי אבות שבפיקוח המשרד (ראו נספח מספר 10).

חוק הפיקוח על מעונות (התשכ"ה - 1965) ותקנות הפיקוח על מעונות (תנאי המגורים וטיפול בזקנים עצמאיים ותשושים במעונות לזקנים, התשס"א - 2001) מסדירים את מכלול השירותים, תנאי המגורים, הליך הקבלה של האדם הזקן וזכויות היסוד שלו בבואו להתגורר במסגרות לטיפול ממושך, שבפיקוח משרד הרווחה והשירותים החברתיים. התקנות מרחיבות ומתייחסות לרכיבים המבניים (שטח בנוי, גודל החדר, ועוד). בנוסף לכך, תקנה מספר 5 קובעת את חובות מנהל המעון כמפורט: "המנהל חייב לדאוג במסירות (1) לצרכים הגופניים והנפשיים של כל אחד מן הזקנים השוהים במעון ולהבטיח את שלומם ורווחתם; (2) לקיום ולטיפול קשרי הזקנים במעון עם בני משפחותיהם". עוד נקבע בתקנות, כי על המסגרת מוטלת החובה לדאוג לפעילות חברתית, בדיקות רפואיות תקופתיות נדרשות וכדומה. התקנות אף מפרטות את זכויות הדיירים, כגון: הצורך בהסכם חתום בין המסגרת המוסדית לדייר, החובה לשמור על מקום הדייר בזמן אשפוזו, זכות הדייר לערער בפני ועדת ערר שבבית האבות על ההחלטה להעבירו מהמחלקה שבה הוא שוהה למחלקה אחרת ללא הסכמתו, ועוד. בהקשר זה מציין דורון (2010), כי התקנות החדשות עודכנו והותאמו למציאות המשתנה. זאת, בניסיון למלא חללים חוקיים ותיקון פגמים שהיו בתקנות הישנות, כמו, למשל: קידום אינטרסים של דיירי בתי האבות בנושאים מסוימים ויצירת ערכאה מנהלית חשובה בצורת ועדת ערר, העשויה לקדם את זכויות הזקנים.

על אף קיומם של חוקים, תקנות ונהלים, הקובעים אמות מידה לטיפול איכותי,

מתפרסמות לא אחת ידיעות מדאיגות על קיומם של מעונות לזקנים, הפועלים ללא רישוי. במעונות אלה לא נמצא על פי רוב כוח אדם מקצועי ועל פי התקן הנדרש. לא אחת ניווכח, כי אין בהם תנאים סביבתיים נאותים למגורי אנשים. הטיפול הרפואי והסיעודי לא ניתן כנדרש ואף המזון דל. במצבים אלה, פועלים משרד הבריאות ומשרד הרווחה לסגירתם של המוסדות והמעונות הללו באמצעות הליכים משפטיים או בצווי סגירה מינהליים.

על סוגים נוספים של התעללות בזקנים במסגרות לטיפול ממושך והנסיבות להתרחשותן נרחיב בחלק הבא של הפרק.

טיפול לקוי

טיפול לקוי, התעללות והזנחה מייצגים התנהגויות פוגעות כלפי זקנים, המתגוררים בבתי אבות ובמסגרות לטיפול ממושך. טיפול לקוי והתעללות משמעם גרימת טראומה בשל עשיית פעולות (commission) ו/או חסך ומניעת טיפול (omission), שמשמעה הזנחה (Flieshman & Ronen, 1989). פילמר (Pillemer, 1988) הגדיר התעללות בזקנים במסגרות לטיפול ממושך ככל פעולה המבוצעת על ידי מטפל/איש צוות וגורמת לפגיעה ולסבל לאדם הזקן המתגורר במוסד. הדסון (Hudson, 1989) מגדירה טיפול לקוי (mistreatment) כהתנהגות פוגעת, המכוונת כלפי הזקן ומתרחשת בהקשר של יחסי אמון. להתנהגות זו ביטויים פיזיים, נפשיים, חברתיים וכלכליים וכתוצאה מכך נגרם לאדם הזקן סבל בלתי נחוץ, כאב, אבדן והפרת זכויות.

התנהגויות פוגעות באות לידי ביטוי במספר מישורים:

- במישור הפיזי על ידי שימוש באמצעים מרסנים (קשירה, מינון יתר של תרופות הרגעה), דחיפות, צביטות, מכות, זריקת חפצים וכדומה וכן פגיעה/התעללות מינית, שהיא כל סוג של מגע פיזי ומיני עם אדם זקן, שאינו מסוגל ואין לא היכולת הנפשית או הקוגניטיבית להביע הסכמה.
- התעללות נפשית כוללת עלבונות, השפלה, כינויי גנאי, צעקות, אימים, סנקציות, בידוד והתייחסות אל האדם הזקן כאל ילד.
- הזנחה כוללת אי-סיפוק צרכים בסיסיים, כגון מזון ולבוש לא מתאימים, תנאי היגיינה ירודים, היעדר אבזורי עזר (שיניים, משקפיים, מכשירי שמיעה), חסך במתן גירויים וחוסר ערנות של הצוות לצורכי הזקנים.
- ניצול כלכלי בא לידי ביטוי בגניבה, בשימוש לא חוקי ובלתי הולם בחפציו ובכספו של הזקן.

הפרת זכויות משמעה אי-מתן אפשרות לזקן לקבל החלטות עבור עצמו ו/או לטפל בענייניו, פגיעה בזכותו לפרטיות ואי-מסירת מידע לאדם הזקן לגבי זכויותיו (אלון, 2006).

היקף התופעה וממדיה

מרבית המחקרים בעולם מתמקדים בתופעת ההתעללות בזקנים, המתגוררים בבית ובהילה. מממצאי הסקר הארצי להתעללות בזקנים והזנחתם בישראל עולה, כי 18.4% מכלל הזקנים המתגוררים בקהילה חשופים לסוג פגיעה אחד או יותר, הכוללים התעללות פיזית ומינית, פגיעה מילולית, הגבלת חופש וניצול כלכלי (איזיקוביץ, לבנשטיין ווינטרשטיין, 2005).

על המתרחש בין כותלי המסגרות לטיפול ממושך ממעטים החוקרים לדווח. הדבר נובע מהקושי לקבל דיווח ישיר מפי הזקנים מפאת חולי ומוגבלות, או בשל פחד מאנשי הצוות או מחשש מסילוקם מהמוסד. אי-שיתוף פעולה של אנשי הצוות וחוסר נכונותם לדווח על עצמם ועל עמיתיהם מקשים אף הם על גילוי התופעה. למרות הקושי בחשיפה, ממצאי מחקרים מדווחים, כי הזקנים המתגוררים במסגרות לטיפול ממושך נחשפים לא אחת לטיפול לקוי ולהתעללות (בן נתן, לבנשטיין ואיזיקוביץ, 2009; שגיא-אלטמן וכהן, 2009; Glendenning, 1999; Mentis & Ferrario, 1989; Sengstock et al., 1990).

כאמור, המחקרים הקיימים בתחום אינם מספקים נתונים על אודות היקף התופעה. מרביתם מתארים סוגי התנהגויות פוגעות ומתעללות במסגרות לטיפול ממושך. עם זאת, ממחקרם של בן נתן, לבנשטיין ואיזיקוביץ (2009) עולה, כי 53.5% מכלל הנחקרים (אנשי צוות ב-24 מוסדות לטיפול ממושך), דיווחו על פגיעה באחד או יותר מסוגי ההתעללות בזקנים במהלך השנה. מבין סוגי ההתעללות, הזנחה (פיזית ונפשית) הייתה השכיחה ביותר ולאחר מכן בסדר יורד, התעללות נפשית ואלימות גופנית. אלימות מינית וניצול כלכלי נמצאו בשכיחות הנמוכה ביותר. עוד נמצא, כי כוחות עזר ואחיות מעשיות הפגינו התנהגויות מתעללות רבות יותר ביחס לאנשי צוות אחרים.

מדואו (Meddaugh, 1993) בדקה גילויים של התעללות בשלוש מסגרות לטיפול ממושך בארצות הברית. במהלך המחקר נערכה תצפית שבוצעה במשך 15 שעות. כמו כן, רואיינו 27 זקנים. ממצאי המחקר מלמדים, כי אנשי הצוות נהגו להשתמש בכינויי גנאי כלפי הזקנים, השאירו אותם במיטה במשך זמן ממושך, לא התחשבו

ברצונם ולא אחת גם בודדו חלק מהם מחברת שאר הדיירים. פילמר ומור (Pillemer & Moor, 1989) דיווחו, כי 36% מאנשי הצוות (כוחות עזר, אחיות מעשיות ואחיות מוסמכות) ציינו, כי ראו לפחות אירוע אחד של פגיעה פיזית; 81% דיווחו שהיו עדים להתעללות נפשית, בעיקר צעקות, בידוד, איומים וסנקציות; 10% הודו שהם עצמם פגעו בדיירים. במחקר נוסף של הריס ובנסון (Harris & Benson, 1999), אשר כלל 47 מסגרות לטיפול ממושך, דווח על גניבות מדיירים. רבע מאנשי הצוות העידו על גניבות של עמיתיהם לעבודה. עובדים מעטים דיווחו, כי הם עצמם גנבו מהזקנים ולא רק פעם אחת. סייבמן ועמיתיה (Saveman, Astrom, Boucht et al., 1999) משוודיה, דיווחו, כי אנשי צוות מטפלים במסגרת המוסדית ידעו על התרחשותם של מעשי התעללות. 2% מהם דיווחו, כי הם עצמם התעללו בזקנים. מבין סוגי הפגיעה נמצא, כי התעללויות פיזיות ונפשיות היו השכיחות ביותר, ולאחר מכן הזנחה וניצול כלכלי. לסיכום, ניתן לומר, כי על אף העובדה, שאין בידינו מידע מדויק על היקף התופעה, ממצאי המחקרים שתוארו לעיל משרטטים תמונה עגומה של התנהגויות מתעללות בזקנים המתגוררים במסגרות לטיפול ממושך ומזניחות אותם. באשר למשה, עמו פתחנו פרק זה, מה הביא לכך שעל פלג גופו העליון הופיעו סימנים כחולים? האם הם נגרמו במהלך הטיפול (תוך כדי הרמה), או שמא מישוהו פגע בו והותיר סימנים על גופו? ואולי הופעתם של סימנים אלה נעוצה בסיבות אחרות, הקשורות, למשל, ללקיחת תרופות מדללות דם הגורמות לשטפי דם? בטרם נשיב על השאלות ננסה לעמוד על הסיבות להתרחשות פגיעות אלו.

גורמים לטיפול לקוי ולהתעללות

לטיפול לקוי ולהתעללות טווח רחב של התנהגויות פוגעות. בשל ריבוי המצבים העלולים לגרום לפגיעה בזקנים, מתקשים החוקרים להצביע על תיאוריה אחת, שתדגים סיבה ותוצאה. מספר גורמים נמצאו קשורים לטיפול לקוי ולהתעללות במסגרות לטיפול ממושך:

1. עמדות שליליות: כלפי מוסדות וכלפי הזקנים הדרים בהם. לא אחת, הסידור המוסדי נתפס כ"תחנה אחרונה" עבור האדם הזקן. חזן (1997) מתאר בתי אבות/מוסדות כמי שמוקמים על קו התפר הדק, שבין שלב המוות לשלב טרום המוות. מקום מסוג זה נתפס כ"מזוהם" וכזה "שאינו בו חיים". המוסד מהווה מובלעת חברתית מופרדת, המוגדרת כ"ריק" חברתי, המתנהל על פי כללים נורמטיביים ידועים. מסגרת זו מעלימה כביכול את השוכנים בה והופכת את חוסיה ל"בלתי נראים"

מבחינה חברתית. בנוסף לכך, סידור מוסדי נתפס לא אחת ככישלון האידיאולוגיה המקצועית, המדגישה את חשיבות הישגותו של האדם הזקן בבית ובקהילה. התוצאה מתבטאת ביצירת עמדות שליליות כלפי מסגרות לטיפול ממושך, כלפי אלה העובדים בהן וכלפי הדיירים הזקנים (Nolan, 1999).

2. מאפייני המסגרת וסביבתה: מעצם היות המסגרת טוטלית ובעלת נהלים נוקשים, קיים מרחק מובחן בין הצוות לדיירים ובין הדיירים לבין העולם החיצון. במסגרות אלו יש חדירה לפרטיות והפרת זכויות בסיסיות ולדיירים יש תחושת חוסר שליטה על חייהם (גופמן, 2006).

3. מאפייני הצוות: ממחקרים עולה, כי למאפייני הצוות יש קשר ישיר לקיומן של התנהגויות פוגעניות. עמימות בתפקיד, עבודה שוחקת והתמודדות עם סיטואציות טיפוליות מורכבות מצד אחד, וחוסר מיומנות והכשרה של אנשי הצוות, מצד אחר, עלולים להוות קרקע פורייה להתרחשות הפגיעה. עוד מוסיפים החוקרים, כי שכר נמוך, דימוי מקצועי נמוך ועמדות אישיות כלפי זיקנה וזקנים נמצאו כגורמים המשפיעים על מתן טיפול לקוי, התעללות והזנחה (שנאן-אלטמן וכהן, 2009; Pillemer & Moor, 1990; Pillemer & Moor, 1989; Bachman-Prehn, 1991).

4. מאפייני הדיירים: מרבית הדיירים תלויים כמעט לחלוטין בצוות המטפל, הן מבחינת סיפוק צרכים בסיסיים והן מבחינת סיפוק צרכים רגשיים וחברתיים. חוסר שיתוף פעולה מצד הדיירים, ביטויים של אי-שקט או גילויי תוקפנות יוצרים מצבי עימות הגורמים, לעתים, לנקיטת אמצעים מרסנים מצד הצוות ולשימוש בענישה ובסנקציות "חינוכיות" נגד הזקנים (Meddaugh, 1993; Saveman et al., 1999).

5. מאפיינים מצביים: שילוב של מאפייני הדיירים ומאפייני הצוות עלול לשמש קרקע פורייה למצבים של התעללות (Pillemer & Moor, 1990). כך, למשל, במחקר שבדק גניבה מזקנים במסגרות לטיפול ממושך נמצא, כי גניבות ועבירות שונות מתרחשות כאשר יש מטרה נוחה - זקנים פגיעים ותלויים בצוות, פוגע עם מניע - שכר נמוך ועבודה קשה של הצוות המטפל, והזדמנות - חוסר פרטיות, חדר פתוח וחוסר אפשרות לאחסן חפצים אישיים במקום סגור ונעול. אנשי הצוות לא תמיד ראו זאת כגניבה, כי לטענתם לקחו תכשיט או חפץ בעל-ערך מאדם תשוש שאינו יודע את ערכו. גם המסגרת המוסדית אינה עושה די כדי להעניש את הגנב ולדווח על המעשה. יש בכך מתן לגיטימציה שבשתיקה לפגיעה באדם הזקן (Harris & Benson, 1999).

חוקרים מצביעים על שלושה מערכי משתנים המנבאים התרחשות של התעללות: מאפיינים מוסדיים, מאפייני צוות ומאפיינים מצביים. במחקרם של בן נתן ועמיתיה (2009) נמצא, כי למאפייני המוסד ולמאפייני הצוות השפעה על הסיכון להתרחשות התעללות. דהיינו, ככל שהמוסד גדול יותר (מבחינת מספר מיטות האשפוז, מספר האחיות, מספר המטפלות) ומידת תחלופת הצוות גבוהה יותר, כך גדל הסיכון להתרחשות הזנחה ולגילויי התעללות נוספים. באשר למאפייני הצוות, החוקרים הנ"ל מדווחים, כי ככל שהתשיות הרגשית ותחושת הדה-פרסונליזציה של איש הצוות רבה יותר, כך עולה הסיכון שהוא יפגין התנהגות מתעללת כלפי הזקן במוסד. שנאן-אלטמן וכהן (2009) מדווחות, כי מטפלים החווים יותר עמימות בתפקיד, עומס בעבודה ושחיקה מקצועית, מביעים יותר עמדות הנותנות לגיטימציה להתעללות בזקנים. מחקרים נוספים תומכים בממצא, כי רמת השחיקה של איש הצוות מנבאת התרחשות של התעללות והזנחה במסגרת המוסדית (Goodridge, Johnson & Thomson, 1996; Pillemer & Bachman-Prehn, 1991; Pillemer & Moor, 1990). באשר למאפיינים המצביים, החוקרים מציינים, כי מצבי עימות וקונפליקט עם זקנים ובעיקר כאלה הסובלים מדמנציה, מגבירים את הסיכון להתרחשות התעללות (בן נתן ועמיתים, 2009; Goodridge et al., 1996).

תיאור מצבו של משה מצביע על האפשרות, כי משה סבל מפגיעה, שנגרמה בשל טיפול לקוי/ התעללות/הזנחה. בשל מאפייניו הבריאותיים והתפקודיים הוא נזקק לעזרה רבה. אין אנו יודעים לומר הרבה על מאפייני אנשי הצוות המטפלים בו מבחינת רמת הכשרתם ומידת מיומנותם לתת את הטיפול האיכותי הנדרש. ייתכן מאוד שלחלק מהם אין את הידע והמיומנות הנדרשת כיצד להרים אותו וכיצד לסייע לו במעברים מהמיטה לכיסא הגלגלים ולהיפך. הסימנים האדומים והכחולים בגופו של משה מעוררים חשד, כי מדובר בטיפול לקוי (התעללות פיזית? הזנחה?). במקרה זה, עלינו לבחון האם זהו מקרה של פגיעה בחסרי ישע? האם ישנו יסוד סביר להניח, שנעברה עבירה על ידי האחראי? האם לדווח למשטרה או לעובד סוציאלי לחוק ההגנה על חוסים? מהן ההנחיות המחייבות את המסגרת המוסדית ואת בית החולים לטיפול במצבים מסוג זה? על שאלות אלו ואחרות ננסה לענות בחלק הבא.

דרכי התערבות

התערבות חוקית

כמפורט בפרק הראשון, הפותח ספר זה, תיקון 26 לחוק העונשין, פגיעה בחסר ישע (1989), מהווה כלי מרכזי בהתמודדות עם תופעת ההתעללות בזקנים והזנחתם, הן ברמת הענישה וההרתעה והן ברמת הצפת הבעיה על ידי הטלת חובת דיווח. סעיף 368(ב) מצייין, כי:

רופא, אחות, עובד חינוך, עובד סוציאלי, עובד שירותי הרווחה, פסיכולוג, קרימינולוג או עוסק במקצוע פארה רפואי וכן מנהל או איש צוות במעון או במוסד, שבו נמצא קטין או חסר ישע, שעקב עיסוקם במקצועם או בתפקידם היה להם יסוד סביר לחשוב, כי נעברה עבירה בקטין או בחסר ישע בידי האחראי עליו - חובה עליהם לדווח על כך בהקדם האפשרי לפקיד סעד או למשטרה. העובר על הוראה זו דינו מאסר שישה חודשים.

בהמשך החוק מתייחס באופן ייחודי לעבירה שנעברה במסגרת מוסדית, כפי שעולה מסעיף 368(ד):

נעברה עבירה בקטין או בחסר ישע הנמצא במעון או במוסד או במסגרת חינוכית או טיפולית אחרת, עבירת מין לפי סעיפים 345-348, או עבירה של גרימת חבלה חמורה לפי סעיף 368(ב) או עבירת התעללות לפי סעיף 368 ג', חובה על מנהל או איש צוות במקום כאמור, לדווח על כך בהקדם האפשרי.

מהסעיף הנ"ל אנו למדים, כי החוק מבחין בין עבירה שנעברה על כל חסר ישע, לבין עבירה שנעברה בחסר ישע המתגורר במוסד; חובת הדיווח מוטלת על נושאי תפקיד כמפורט בסעיף 368(ד). החוק מדגיש, כי די בחשד סביר ולא נדרשת ודאות כי בוצעה עבירה. החוק מתייחס גם לעבירות שבוצעו בעבר ולא רק לאלה שבוצעו "זה מקרוב". בנוסף לכך, חובת דיווח זו ייחודית משום שבשונה מרוב סעיפי החוק האחרים היא אינה מתייחסת דווקא למקרים שהעבירה בוצעה על ידי האחראי לחסר הישע, אלא גם אם היא נעשתה על ידי אדם אחר, כולל פגיעה של חסר ישע בחסר ישע. להבנתנו, הסיבה לכך היא בשל האחריות הכללית הקיימת במסגרת המוסדית לאותם חסרי ישע השוהים בה.

על מנת להתמודד בצורה אפקטיבית עם מצבים מעין אלה פורסמו על ידי משרד הבריאות מספר נהלים: נוהל טיפול בזקנים נפגעי התעמרות (חוזר מנכ"ל מספר

22/03, משנת 2003); נוהל מינוי ועדות קבועות לנושא אלימות במשפחה, ניצול מינוי והזנחה של קטינים וחסרי ישע (חוזר מנכ"ל מספר 26/03, משנת 2003); חוזר מספר 17/2006 בדבר חובת ההודעה על נפגעי אלימות במשפחה, ניצול מינוי והזנחה של קטינים חסרי ישע. הנוהל מציין, כי מטרתו להעלות את המודעות לתופעת ההתעמרות בזקנים; למנוע התעללות והזנחה של זקנים וחסרי ישע; להרחיב ולהעמיק את הזיהוי והטיפול באוכלוסיית הזקנים מרגע התעוררות החשד ועד לדיווח ולהעברת האחריות להמשך הטיפול לגורמים המוסמכים (סעיפים 2.1 עד 2.4). כאמור, נוהל דומה פורסם על ידי משרד הרווחה.

כל הנהלים נועדו להעלות את המודעות לתופעת ההתעללות בזקנים, למנוע מצבי פגיעה, להגביר את זיהוי הזקנים הסובלים מהתעללות, לטפל בהם ולדווח לעובד סוציאלי לחוק ההגנה על חוסים או למשטרה, כמחויב על פי חוק העונשין, פגיעה בחסרי ישע (1989). הנהלים מפרטים גם את אחריות הנהלת הארגון (בית החולים, המוסד, קופות חולים), למנות צוות לטיפול במניעה ובאיתור התעללות/התעמרות כלפי זקנים; לוודא מסירת הודעה לעובד סוציאלי לחוק ההגנה על חוסים או למשטרה במקרים המחייבים זאת; להבטיח סידורים הולמים לאשפוז נפגע ההתעמרות (התעללות) בהתאם למצבו; לפעול להטמעת הנוהל; להכשיר את הצוות לפעול לפי הוראות הנהלים ולהקים ועדה לטיפול בנפגעי ההתעמרות. בהמשך, מפרטים הנהלים את הרכב הוועדה (עובד סוציאלי, רופא ואחות), את תפקידיה בהעלאת המודעות לתופעה, בהטמעת הידע ובהכשרת אנשי הצוות בנושא.

על פי הנהלים, בכל מקרה של חשד יש להזמין רופא לבדיקת הנפגע, יש להזמין עובד סוציאלי אשר יקיים שיחה עם הנפגע והמלווים ולתעד אותה. כאשר מדובר על חסר ישע והחשד הוא לעבירה שבוצעה על ידי מטפל עיקרי או אחראי עליו, מחייב הנוהל לדווח באופן מיידי לעובד סוציאלי לחוק ההגנה על חוסים. אם הנפגע זקוק לטיפול ולאשפוז יש לאשפוזו. את השחרור יש לבצע בעצה אחת עם הצוות המטפל, תוך כדי הבטחת הגנה על הנפגע.

נפנה עתה אל משה אשר הגיע לבית החולים. להלן השתלשלות העניינים במקרה של משה:

טיפול באירוע בבית החולים: בעת הבדיקה הראשונית בחדר המיון לא עלה חשד על ידי איש מאנשי הצוות המקצועיים, שבדקו את משה, שיש לפניהם מקרה של התעללות. החשדות הועלו על ידי איש הצוות במחלקה הפנימית, אשר העביר את המידע לאחות האחראית. האחות פנתה אל הרופא ואל העובדת הסוציאלית וביקשה לכנס את "ועדת האלימות" של בית החולים, בשל סימנים המעלים חשד לפגיעה במשה. האירוע דווח

טלפונית לעובדת סוציאלית לחוק ההגנה על חוסים. כמו כן, העובדת הסוציאלית של המחלקה הפנימית יצרה קשר עם העובדת הסוציאלית של המסגרת המוסדית ועדכנה אותה לגבי הדיווח לעובדת סוציאלית לחוק הגנה על חוסים, על חשד לפגיעה בחסר ישע. בתום הטיפול הרפואי במשה, הוא שוחרר וחזר למוסד.

יתרה מכך, בהתאם לתקנות בריאות העם, 1940 - הודעה על חשש לאלימות, התשל"ו - 1975 וחוזר מספר 17/2006 בדבר חובת ההודעה על נפגעי אלימות, היה על בית החולים להודיע על "חשש לאלימות" כלפי משה. זאת, בהתבסס על סעיף 2, שבכותרתו "חובת האחראי על קבלת חולים: מתעורר אצל האחראי על קבלת חולים חשש סביר שאדם פצוע, חסר הכרה או מת, שהגיע לבית החולים, היה מעורב במעשה אלימות, יודיע על כך מיד לתחנת המשטרה הקרובה". במקרה של משה, דיווח כזה לא בוצע. יש לזכור: עצם הדיווח לא "פותר" את הבעיה. אולם, הדיווח לרשויות המשטרה והרווחה מאפשר פתיחה של הליך חקירתי, שיוכל לברר את מכלול נסיבות המקרה ואת העובדות לאשורן - כל זאת כתשתית לפתרון יותר מעמיק (במידת הצורך) של הבעיה.

טיפול באירוע על ידי עובדת סוציאלית לחוק ההגנה על חוסים: העובדת הסוציאלית לחוק ההגנה על חוסים ביקשה דוח בכתב מהעובדת הסוציאלית של בית החולים. היא אף יצרה קשר עם העובדת הסוציאלית של המסגרת המוסדית וביררה את הידוע לה על האירוע. המידע שהתקבל תיאר את השתלשלות העניינים, כמפורט להלן:

טיפול באירוע של משה במסגרת המוסדית: המטפל גילה סימן לשטפי דם (המטומות) על גופו של משה. הוא מסר את המידע לאחות המחלקה וזו מצידה העבירה את המידע לרופא. לאחר התייעצות, הוחלט על הפנייתו של משה לחדר מיון בבית החולים. בהתאם לנוהל משרד הבריאות (2003), חברי הוועדה הפנים-מוסדית לאיתור ולזיהוי התעללות, כונסו כדי לדון בחשד להתעללות. התעורר קושי בבירור ההתרחשות בשל מספר סיבות: לא הייתה אפשרות לברר עם משה את הגורם להופעת הסימנים הכחולים. בנוסף לכך, משה קיבל תרופה לדילול דם (קומדין). עוד התברר, כי בשעת הטיפול בו יש לפעמים להפעיל כוח מסוים בשל נוקשות הגוף וחוסר שיתוף הפעולה של משה. לאחר הבירור, חברי הוועדה הגיעו למסקנה, כי לא נמצאה עדות לנפילה או לחבלה מכוונת מצד הצוות המטפל. הסימנים הכחולים נגרמו בשל רמת INR גבוהה בדם (כתוצאה משימוש בתרופת הקומדין, הגורמת לדילול הדם). כמו כן, צוות המטפלים ותיק ברובו ועד כה לא נשמעו טענות כלפיהם. לאור זאת, חברי הוועדה הגיעו למסקנה, כי אין מדובר בחשד לפגיעה במשה, למרות העובדה, כי במהלך העברתו של משה מתנוחה לתנוחה, ככל הנראה הופעל כוח רב יותר מהנדרש.

המשך הטיפול באירוע על ידי עובדת סוציאלית לחוק ההגנה על חוסים: מסיכום

ישיבת הוועדה הפנים-מוסדית, העובדת הסוציאלית התרשמה, כי המסגרת המוסדית פעלה בהתאם להנחיות. ועדת האלימות המוסדית התכנסה, בררה את הפרטים, תיעדה את ההתנהלות כנדרש ועדכנה את בני משפחתו של משה על השתלשלות העניינים (ראה להלן תרשים זרימה בנספח 11). בנוסף לכך, הוועדה דאגה לרענן נוהלי אחיזה והעברה למניעת פגיעה עתידית במטופלים. לאור כל אלה, העובדת הסוציאלית לחוק ההגנה על חוסים לא התרשמה, כי הייתה פגיעה מכוונת במשה ועל כן לא דיווחה למשטרה.

בחלק הראשון של הפרק הוזכר, כי ישנן מסגרות מוסדיות הפועלות ללא רישוי וכי לא פעם מגיעה לרשויות תלונה על הזנחה ו/התעללות בדיירי המעון (המסגרת המוסדית). במקרים אלה פועל המשרד הממשלתי לסגור את המקום בצו מינהלי. במקביל, עובד סוציאלי לחוק ההגנה על חוסים נדרש אף הוא להתערב ולפנות לבית משפט השלום על מנת לקבל צו המורה על העברת החוסים מהמעון, הפועל ללא רישוי, למסגרת מוסדית אחרת. בפנייה לבית המשפט, על העובד הסוציאלי לצרף מסמכים המתעדים את הליקויים שבמעון וכן תיעוד רפואי על מצבם של החוסים. במקביל, עליו לפנות למשטרה להגשת תלונה על פגיעה בחסרי ישע.

בנוסף להתערבויות נקודתיות על פי החוק ו/או בהתאם לנוהל, על צוות המסגרת המוסדית לעסוק בפעילות שוטפת ומונעת. על הפעילות להתקיים בכל ימות השנה וללא קשר להתרחשות אירוע מסוים, כדוגמת האירוע של משה. על ההנהלה והצוות לפעול לקידום זכויות הדיירים, לקיים פעילות שוטפת להעלאת המודעות לתופעת ההתעללות ולאמצעים על מנת למנוע מעשי פגיעה. הצוות הבכיר אמור להכשיר את הצוות המטפל כיצד לבצע את הטיפול הנדרש על פי אמות מידה מקצועיות. יש לקיים פעולות הדרכה לאורך כל השנה ולפעול למען מניעת שחיקה של הצוות המטפל (כגון: השתתפות בהשתלמויות מחוץ למסגרת המוסדית, קיום פעולות חברתיות עבור אנשי הצוות, ציון הערכה והוקרה לעובדים מסורים ונאמנים, ועוד). כמו כן, יש לקיים פעולות הסברה לוקנים - דיירי המסגרת המוסדית ולבני משפחותיהם ובעיקר הסברה בנושא מימוש זכויות.

אחרית דבר

משה הגיע לבית חולים בשל סימנים, על פלג גופו העליון, שעוררו חשד לפגיעה פיזית. ככל הנראה, הסימנים נגרמו בשל שימוש בכוח במהלך הטיפול בו. מתיאור ההתרחשות והטיפול באירוע עולה, כי הוראות חוק העונשין פגיעה בחסרי

ישע (1989) והנחיות משרד הבריאות מולאו כנדרש. משה נבדק על ידי האחות ועל ידי הרופא לאחר גילוי הסימנים על גופו. בהמשך, הועברה הודעה אל הוועדה הפנים-מוסדית כנדרש. הוועדה התכנסה וניהלה דיון פנימי. בהקשר זה חשוב לציין, כי לא היה זה מתפקידה של הוועדה לחקור את האירוע ואף לא להסתפק בדיון פנימי. בתום הדיון לא הועבר לעובדת הסוציאלית לחוק ההגנה על חוסים או למשטרה דיווח על חשד לפגיעה בחסר ישע.

משה הופנה לבית חולים ובחדר המיון לא התעורר חשד למראה הסימנים שעל גופו. ערנותו של איש הצוות במחלקה הפנימית היא שהביאה להתעוררות החשד. ועדת האלימות של בית החולים בדקה את הנושא והעבירה דיווח אל עובדת סוציאלית לחוק ההגנה על חוסים, כנדרש. בכך מילא בית החולים את חובותיו המקצועיות והחוקיות.

ומה באשר להתנהלותה של העובדת הסוציאלית לחוק ההגנה על חוסים? האם היא פעלה על פי הנחיות החוק? עובד סוציאלי לחוק ההגנה על חוסים, שמקבל דיווח על חשד לפגיעה בחסר ישע, חייב לבדוק (ולא לחקור) האם יש חשד סביר שנעברה עבירה. בתום הבדיקה ועם אישוש החשד לפגיעה בחסר ישע, עליו לדווח למשטרה על הפגיעה. במקרים שבהם למרות הבדיקות וההשלמות שבוצעו קיימת התלבטות, העובד הסוציאלי יכול לפנות לוועדת הפטור המחוזית. בסמכות ועדת הפטור להחליט אם יש לדווח על המקרה למשטרה או לפטור מחובת הדיווח. במקרה של משה, העובדת הסוציאלית לחוק ההגנה על חוסים קבעה על דעת עצמה, כי הפגיעה לא הייתה מכוונת ולכן לא דיווחה למשטרה. לא כך היה עליה לפעול. על פי הנחיות חוק העונשין, פגיעה בחסרי ישע (1989), היה עליה לפנות לוועדת הפטור ולבקש לפטור אותה מחובת הדיווח.

סיכום והמלצות

התעללות בזקנים, במסגרות לטיפול ממושך, מתרחשת מאחורי דלתים סגורות. הזקנים המתגוררים במסגרות אלו רחוקים מעינו הפקוחה של הציבור. מעשי הפגיעה לא נחשפים ומרביתם גם לא מדווחים.

לשמירה על "קשר השתיקה" אחראים, בין השאר, חברי הצוות, החוששים לחשוף את הידוע להם. לעתים, הם אף אינם יודעים כיצד לנהוג במצבים אלה. גם להנהלת המסגרת המוסדית אחריות על אי-חשיפת האירועים. לא אחת מתברר, כי אין להנהלה נכונות להתמודד בגלוי עם התנהגויות פוגעניות ומתעללות. התנהלות זו

מונעת מתוך שיקולים הקשורים לשמירת המוניטין ולמניעת פגיעה בשמו הטוב של המקום, שהרי שמועות מעין אלו עלולות לגרום לאבדן לקוחות ולירידה בהכנסות. וכך, לקשר השתיקה השלכה ישירה על אי-חשיפה ואי-נקיטת אמצעים מתאימים להפסקת מעשי ההתעללות ולמניעת הישנותם.

למרות מסך השתיקה האופף התרחשויות אלו, הולכות ומתרבות העדויות על מעשי פגיעה, התעללות, הזנחה ורשלנות במסגרות לטיפול ממושך.

על מנת למנוע הישנותם של מצבים כגון אלה, מומלץ להטמיע וליישם את נוהלי משרד הבריאות ומשרד הרווחה בכל הנוגע לאיתור, לזיהוי ולדיווח על התעללות בזקנים, כלהלן:

● הנהלת המסגרת המוסדית והצוות הבכיר יפעלו להקמת ועדה לאיתור, לזיהוי ולדיווח על התעללות בזקנים. הוועדה תעסוק בנושאים אלה:

א. העלאת המודעות לתופעת ההתעללות בזקנים וחידוד הרגישות לנושא בקרב הזקנים, בני משפחתם וחברי הצוות.

ב. חידוד הרגישות ליחס מכבד לדיירים הזקנים ועידוד לשינוי עמדות כלפי זקנים בכלל וזקנים הסובלים ממוגבלות פיזית וקוגניטיבית, בפרט.

ג. הדרכת הצוות והכשרתו לזיהוי סימנים להתעללות ולהזנחה.

ד. הקניית ידע על חוק העונשין, פגיעה בחסרי ישע ובעיקר על חובת הדיווח וידע על הנוהל לאיתור ולזיהוי התעללות (חוזר מנכ"ל).

ה. רענון מתמשך של ההנחיות לטיפול במצבי חשד להתעללות.

ו. הוועדה תתעד בקפידה הליכים ודיונים הנוגעים לחשד להתעללות בזקנים.

ז. הוועדה תדווח לעובד הסוציאלי לחוק ההגנה על חוסים או למשטרה על מקרי התעללות או הזנחה ועל מקרי חשד להתעללות.

ח. הוועדה תעביר דיווח שוטף למשרד הבריאות ולמשרד הרווחה והשירותים החברתיים (כנדרש בנהלים).

ט. הוועדה תתכנס באופן קבוע גם כאשר אין מקרים לדיון.

● מומלץ, כי הנהלת המסגרת המוסדית תבצע הכשרה והדרכה להקניית ידע ומיומנויות לטיפול בתשושים, סיעודיים ובדיירים דמנטיים. עוד מומלץ, על מתן הדרכה הקשורה בדרכי תקשורת מתאמות עם דיירים "מאתגרים", והתמודדות עם מצבי קונפליקט שעלולים להתרחש במהלך הטיפול.

● מומלץ, כי העובדת הסוציאלית במסגרת המוסדית תיזום היכרות עם העובדת הסוציאלית לחוק ההגנה על חוסים, העובדת במחלקת הרווחה ברשות המקומית.

מוצע, כי ייקבעו דרכי עבודה לקיום ערוץ תקשורת רציף להתייעצויות לגבי התלבטויות מקצועיות וחוקיות הקשורות בזיהוי מצבי התעללות, הגדרת חסרי ישע וחובת הדיווח.

■ מומלץ לקיים קשר עם המשטרה ולעקוב אחרי הטיפול בתלונה שהוגשה.

אנו מאמינים, כי פעילות שיטתית ומתמשכת תביא לשינוי האווירה במסגרת המוסדית וכי הדיירים הזקנים יזכו לקבל טיפול איכותי ויסיימו את חייהם בכבוד הראוי להם.

מקורות

איזיקוביץ', צ., לבנשטיין, א. ווינטרשטיין, ט. (2005). התעללות והזנחה של זקנים בישראל. חיפה: המרכז לחקר הזיקנה, הפקולטה לרווחה ובריאות, אוניברסיטת חיפה.

אלון, ש. (2006). תכנית להכשרת סגל בכיר במסגרות לטיפול ממושך למניעת טיפול לקוי והתעללות בזקנים. גרונטולוגיה, ל"ד (1): 81-94.

ברודסקי, ג', שנור, י. ובאר, ש. (עורכים). (2010). קשישים בישראל: שנתון סטטיסטי. ירושלים: אשל-ג'וינט ישראל.

בן נתן, מ., לבנשטיין, א. ואיזיקוביץ, צ. (2009). גורמים פסיכו-חברתיים להתעמרות בקשישים במוסדות לטיפול ממושך בישראל. גרונטולוגיה, ל"ו (2-3): 81-107.

גופמן, א. (2006). על מאפייני המוסדות הטוטאליים. תל אביב: רסלינג.

דורון, י. (2010). כשהחוק פוגש זקנים בבתי אבות. בתוך: י. דורון. משפט, צדק וזיקנה (מהדורה שנייה). פרק שני, עמ' 67-87.

חוזר המנהל הכללי - משרד הבריאות, מספר 22/03 מיום 19.11.03, בנושא: נוהל טיפול בזקנים נפגעי התעמרות.

חוזר המנהל הכללי - משרד הבריאות, מספר 26/03 מיום 19.11.03, בנושא: מינוי ועדות קבועות לנושא אלימות במשפחה, ניצול מיני והזנחה של קטינים וחסרי ישע.

חוזר השירות לזקן, מניעת התעללות והזנחת זקנים במוסדות, 2007.

חוק העונשין, תיקון 26, פגיעה בחסרי ישע, התש"ן - 1989.

חוק הפיקוח על מעונות, התשכ"ה - 1965.

חזן, ח. (1997). מקום אחר: בתי אבות כאתר של מודרנה. גרונטולוגיה, 77: 8-18.

פליישמן, ר. (1997). פיקוח ממשלתי על שירותים לזקנים: יישומה של שיטה חדשנית. גרונטולוגיה, 77: 55-73.

- פקודת בריאות העם, 1940.
- פקודת הנזיקין (נוסח חדש), תשכ"ח - 1968.
- רון, פ. ולבנשטיין, א. (1997). הכשרה תוך-מוסדית לצוותים מקצועיים וסמך מקצועיים במוסדות לזקנים: היבט אחד של פרויקט איכות החיים של דיירים במוסדות. גרונטולוגיה, 78: 73-81.
- שנאן-אלטמן, ש. וכהן, מ. (2009). עמדות מטפלים במסגרות לטיפול ממושך כלפי התעללות בזקנים. גרונטולוגיה, ל"ו (2-3): 147-169.
- תקנות בריאות העם, רישום בתי חולים, התשכ"ו - 1966.
- תקנות הפיקוח על המעונות (תנאי המגורים וטיפול בזקנים עצמאיים ותשושים במעונות לזקנים), התשס"א - 2001.
- Fleishman, R. & Ronen, R. (1989). Quality of care and maltreatment in Israel's institutions for the elderly. In: R. Wolf & S. Bergman (Eds.). *Stress, conflict and abuse of the elderly* (pp. 33-49). Jerusalem: JDC-Brookdale Institute of Gerontology and Adult Human Development.
- Glendenning, F. (1999). Elder abuse and neglect in residential settings: The need for inclusiveness in elder abuse research. *Journal of Elder Abuse and Neglect*, 10(1/2): 1-11.
- Goodridge, D.M., Johnson, P. & Thomson, M. (1996). Conflict and aggression as stressors in the work environment of nursing assistances: Implications for institutional elder abuse. *Journal of Elder Abuse and Neglect*, 8(1): 49-67.
- Harris, D.K. & Benson, M.L. (1999). Theft in nursing homes: An overlooked form of elder abuse. *Journal of Elder Abuse and Neglect*, 11(3): 73-90.
- Hudson, M.F. (1989). Analyses of the concept of elder mistreatment: Abuse and neglect. *Journal of Elder Abuse and Neglect*, 1(1): 5-25.
- Meddaugh, D.I. (1993). Covert elder abuse in the nursing home. *Journal of Elder Abuse and Neglect*, 5(3): 21-37.
- Mentes, J.C. & Ferrario, J. (1989). Calming aggressive reactions, a preventive program. *Journal of Gerontological Nursing*, 15(2): 22-27.
- Nolan, M. (1999). Enhancing the quality of care in residential and nursing homes: More than just a professional responsibility. *Journal of Elder Abuse and Neglect*, 10(1-2): 61-77.

- Pillemer, K. (1988). Maltreatment of patients in nursing homes. *Journal of Health and Social Behavior*, 29(3): 51-57.
- Pillemer, K. & Bachman-Prehn, R. (1991). Helping and hurting: Predictors of maltreatment of patients in nursing homes. *Research on Aging*, 13(1): 74-95.
- Pillemer, K. & Hudson, B. (1993). A model abuse prevention program for nursing assistants. *The Gerontologist*, 33(1): 128-131.
- Pillemer, K. & Moore, D.W. (1989). Abuse of patients in nursing homes: Findings from a survey of staff. *The Gerontologist*, 29(3): 314-320.
- Pillemer, K. & Moore, D.W. (1990). Highlights from a study of abuse patients in nursing homes. *Journal of Elder Abuse and Neglect*, 2(1/2): 5-29.
- Saveman, B. I., Astrom, S. Bucht, G. & Norbert, A. (1999). Elder abuse in residential setting in Sweden. *Journal of Elder Abuse and Neglect*, 10(1): 43-60.

נספח מספר 10 נוהל למניעת הזנחה והתעללות בזקנים במעונות לעצמאים ולתושבים שבפיקוח משרד הרווחה

רקע ורציונל

מרבית הפגיעות בזקנים מתבצעות במסגרת יחסי אמון בין הזקן לסביבתו הקרובה, בתוך המשפחה ובמסגרות הטיפול השונות. אוכלוסיית הזקנים החשופה להתעללות והזנחה היא אוכלוסייה פגיעה, התלויה בגורמים המטפלים. לצוותים הרפואיים, סיעודיים וסוציאליים תפקיד מכריע באיתור, במניעה ובטיפול, בהיותם גורם מקצועי, אשר בא במגע עם כל הזקנים במעון. סוגי הפוגעים: הצוות כלפי הזקנים, בני משפחה. הערה: אנו עדים גם להתנהגות תוקפנית של זקנים כלפי זקנים ושל זקנים כלפי הצוות. התנהגות זו עלולה להיות זרז להתרחשות התעללות ופגיעה בזקנים.

מטרות הנוהל

- למנוע התעללות והזנחה.
- להעלות את המודעות לתופעה בקרב אנשי הצוות ובקרב הדיירים במעונות.
- להנחות את צוות המעון באמצעים לגילוי התופעה ודרכי התמודדות עמה.
- להיות כלי לבקרה פנים-מוסדית.

הבסיס החוקי

1. חוק הפיקוח על המעונות, תשכ"ה - 1965 ותקנותיו משנת תשס"א - 2001 החוק והתקנות מחייבים את מנהל המעון לדאוג במסירות לצרכים הגופניים והנפשיים של כל אחד מן הזקנים השוהים במעון ולהבטיח את שלומם ואת רווחתם.
2. חוק העונשין, תשמ"ט - 1989
תיקון 26 לחוק העונשין, מתייחס לפגיעה בחסרי ישע. סעיף 368 קובע את חובת הדיווח:
א. היה לאדם יסוד סביר לחשוב, כי זה מקרוב נעברה עבירה בקטין או בחסר ישע בידי האחראי עליו, חובה על האדם לדווח על כך בהקדם האפשרי לפקיד סעד או למשטרה; דינו - מאסר שלוש חודשים.

ב. רופא, אחות, עובד חינוך, עובד סוציאלי, עובד שירותי הרווחה, שוטר, פסיכולוג, קרימינולוג או עוסק במקצוע פרה-רפואי, וכן מנהל או איש צוות במעון או במוסד שבו נמצא הקטין או חסר הישע - שעקב עיסוקם במקצועם או בתפקידם היה להם יסוד סביר לחשוד, כי נעברה עבירה כקטין או חסר ישע בידי אחראי עליו - חובה עליהם לדווח על כך בהקדם האפשרי לפקיד סעד או למשטרה; העובר על הוראה זו, דינו - מאסר שישה חודשים.

ג. היה לאחראי על קטין או חסר ישע יסוד סביר לחשוב, כי אחראי אחר על קטין או חסר ישע עבר בו עבירה, חובה עליו לדווח על כך בהקדם האפשרי לפקיד סעד או למשטרה; העובר על הוראה זו, דינו - מאסר שישה חודשים.

ד. נעברה בקטין או בחסר ישע הנמצא במעון, במוסד או במסגרת חינוכית או טיפולית אחרת, עבירת מין לפי סעיפים 345 עד 348, או עבירה של גרימת חבלה חורה לפי סעיף 368 ב(ב) או עבירת התעללות לפי סעיף 368ג, חובה על מנהל או איש צוות במקום כאמור, לדווח על כך בהקדם האפשרי לפקיד סעד או למשטרה; העובר על הוראה זו, דינו - מאסר שישה חודשים.

3. חוק למניעת הטרדה מאיימת, תשס"א - 2001

חוק זה מרחיב את סמכויות בית המשפט להוציא צו הגנה וטיפול במקרים של הטרדה מאיימת (ולא רק במסגרת המשפחה). החוק מאפשר הרחקת הפוגע מסביבת הקרבן.

הטרדה מאיימת כוללת דפוסי התנהגות של הטרדות ואיומים מסוגים שונים, הפוגעים בשלוות חייו, בפרטיותו או בגופו של האדם. החוק מאפשר הרחקת בן משפחה של הזקן המטריד את הצוות, מאיים לפגוע או מי שפגע בפועל.

4. חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות, תשכ"ב - 1962

חוק זה משמש כלי עבודה חשוב בתהליך הטיפול להפסקה או למניעת התעללות וניצול כלכלי, על ידי מינוי אפוטרופוס, שמקבל לידי את האחריות החוקית לדאוג לשלומם של החוסה הנתון לאחריותו.

5. תקנות בריאות העם (הודעה על חשש לאלימות), תשל"ו - 1975

עקרונות פעולה

- להקים ועדה לאיתור, למניעה, לטיפול ולדיווח על התופעה.
- לפעול להטמעה וליישום נוהל הטיפול בהתעללות בזקנים.
- להכשיר את צוות העובדים באופן שוטף.
- לבצע פיקוח פנים-מוסדי.
- לתעד ולדווח למפקח הארצי על המעונות ולפקיד סעד ראשי לחוק ההגנה על חוסים.

הרכב הוועדה

עובד סוציאלי - מרכז הוועדה.

רופא - חבר.

אחות - חבר.

תפקידי הוועדה

- לקבל מידע/דיווח, לדון ולקבל החלטות בעניין.
- להטמיע הידע.
- לקיים פעולות הסברה במעון.
- רישום, ריכוז ודיווח למנהל המעון, לפיקוח ולפקיד סעד ראשי.
- תדירות הישיבות: הוועדה תתכנס באופן סדיר וקבוע, כדי שתוכל למלא את כל תפקידיה.

איתור, זיהוי ובדיקה

- בכל מקרה, שבו קיים חשד להתעללות או להזנחה, יובא המקרה לידיעת חברי הוועדה לטיפול בהתעללות בזקנים.
- במקרה של פגיעה פיזית, ייבדק הנפגע על ידי הרופא והאחות, וימולא דוח ממצאים.
- במקרה של ניצול כלכלי והתעללות נפשית, הנושא ייבדק על ידי העובד הסוציאלי, וימולא דוח ממצאים.
- במקרה של הזנחה, ימולא דוח על ידי הרופא והאחות וכן וימולא דוח ממצאים.
- ממצאי הדוח יובאו לדיון בוועדה, כולל הצעות והמלצות להמשך טיפול. במידת הצורך, ניתן להיוועץ עם פקיד הסעד במחלקת הרווחה.
- הוועדה תדון באירוע. אם יש לחברי הוועדה יסוד סביר לחשוב, כי נעברה עבירה בחסר ישע, חובה עליהם לדווח על כך בהקדם האפשרי לעובד סוציאלי לחוק או למשטרה.
- דיווח העובד למנהל או לוועדה, אין בכך כדי לפטור אותו מלדווח לפקיד הסעד או למשטרה, אלא אם כן ידוע לו, שהמנהל או חברי הוועדה ידווחו כחוק.
- הערה: עובד סוציאלי לחוק שקיבל דיווח, יעבירו למשטרה בצירוף המלצתו לפעול או להימנע מלפעול בקשר לדיווח.

- עובד סוציאלי לחוק יכול שלא לפנות למשטרה, רק אם קיבל אישור לכך מוועדת פטור שהקים שר המשפטים לעניין זה.
- יוגש דוח לעובד סוציאלי ראשי לחוק הגנה על חוסים, אחת לשלושה חודשים.

פעולות הוועדה

- פעולות הסברה והדרכה יתקיימו לאורך כל השנה, במחלקות השונות במעון. פעם בשנה תתקיים ישיבת עבודה או יום עיון פנימי עם כל עובדי המעון, לרענון הנוהל לצורך הפנמתו.

הדרכה

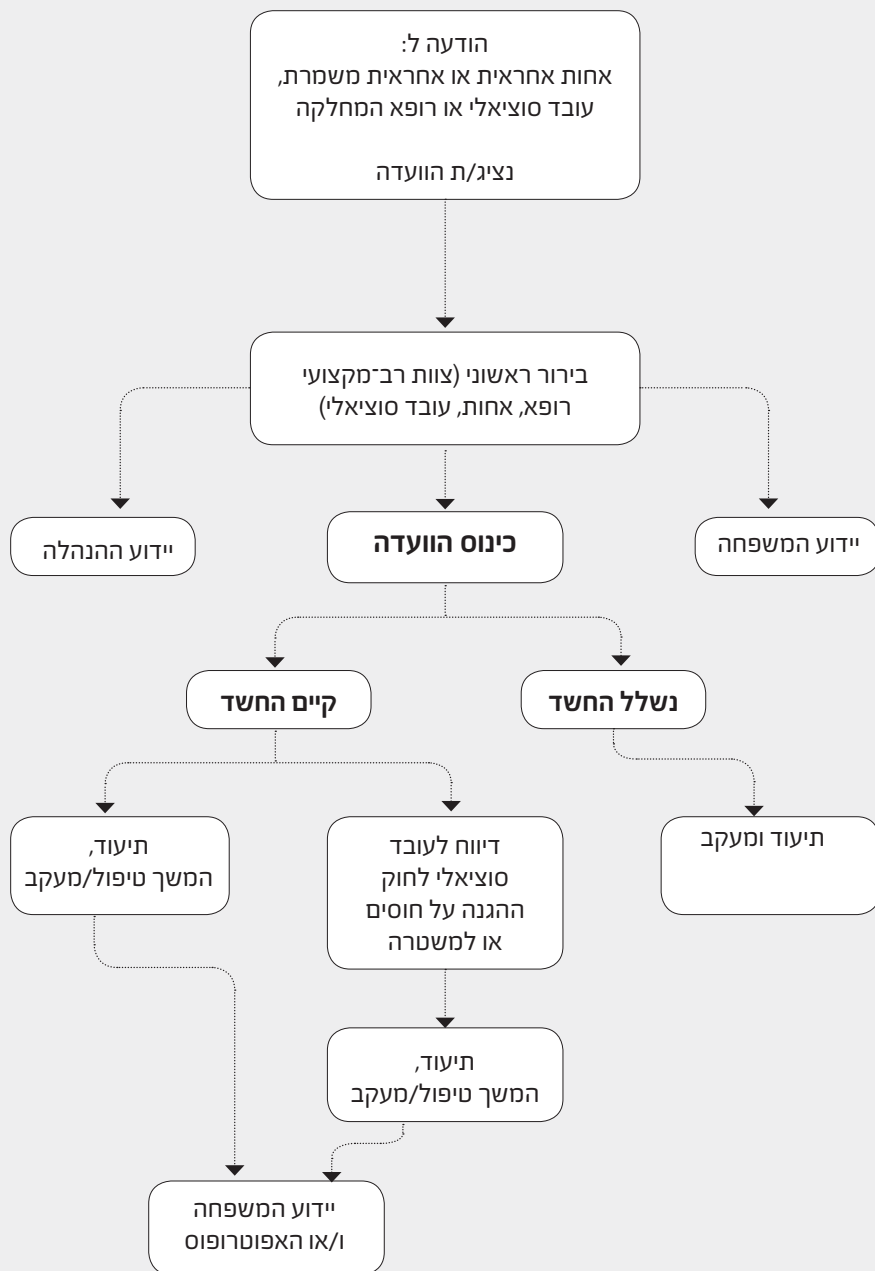
- חברי הוועדה יעברו הכשרה בנושא, שבו ילמדו על התעללות והזנחה ותינתן הדרכה לזיהוי על פי סימנים. כמו כן, ילמדו את החוקים הרלוונטיים ואמצעים ליישום הנוהל ולהטמעתו.
- חברי הוועדה יעבירו את התכנים הנלמדים לכל צוות המעון ויפעלו ליישומם.
- יתקיימו ימי עיון, הרצאות ומפגשים עם אנשי מקצוע ועם חברי הוועדה, לדיירי המעון, על מנת להעלות את מודעותם ולעודד אותם לדווח על הזנחה והתעללות מכל סוג.

רישום

חברי הוועדה יתעדו את האירוע בתיק הדייר. העתק יתויק בתיק הוועדה, על גבי טופס המיועד לכך. אחת לשלושה חודשים, חברי הוועדה ישלחו דוח לעובד סוציאלי ראשי לחוק ההגנה על חוסים בשירות לזקן במשרד הרווחה.

הכינה: פאני יוז
ס/מנהלת השירות
עובדת סוציאלית ראשית
לחוק הגנה על חוסים

נספח מספר 11 תרשים זרימה - חשד להתעללות או להזנחה

נספח מספר 12
טופס דיווח לעובד סוציאלי לחוק ההגנה על חוסים או למשטרה

תאריך דיווח: _____

לכבוד
תחנת המשטרה

לכבוד
עו"ס לפי חוק - תחום זיקנה
לשכת הרווחה

שלום רב,

הנדון: דיווח על חשד לפגיעה בחסר ישע

שם המדווח: _____ תפקיד: _____
טלפון: _____

כתובת מקום העבודה: _____

פרטי הזקן

שם: _____ ת"ז: _____
שנת לידה / גיל: _____

כתובת: _____ , רחוב יישוב
טלפון: _____

איש קשר: _____

תיאור הפנייה: תיאור מצבו התפקודי, הבריאותי והקוגניטיבי של האדם הזקן

סוג הפגיעה: ניצול כלכלי, פגיעה פיזית, מילולית, רגשית, הזנחה:

הערות:

פרטי החשוד בפגיעה:

שם: _____ קירבה לזקן: _____

מידע על החשוד בפגיעה:

האם דווח גם טלפונית? כן / לא.

אם כן, שם מקבל הדיווח: _____,

תאריך: _____

טופס משוב לגורם המדווח

אל: _____

מאת: _____

בקשר להעברת מידע על חשד לפגיעה בחסר ישע _____ ,

הנני להודיעכם כי:

הדיווח התקבל אצל: _____

בתאריך: _____

הדיווח הועבר לטיפול עובד סוציאלי לחוק: _____

טלפון: _____

הדיווח הועבר לטיפול עובד סוציאלי: _____

טלפון: _____

הדיווח בבדיקה על ידי: _____

ב ב ר כ ה,

תאריך: _____

חתימה _____

פרק שביעי

ניצול לרעה של כלי

תכנון משפטיים בזיקנה

ניצול לרעה של כלי תכנון משפטיים בזיקנה

סיפור המעשה

שלומית, אלמנה בת 82, תושבת עיר בדרום הארץ. במשך שנים רבות הייתה גננת בגן ילדים עירוני, דמות מוכרת ואהובה ביותר בעיר. בעלה, משה, נפטר לפני שנים רבות כתוצאה מתאונת עבודה. לאחר מותו שלומית המשיכה לחיות חיים עצמאיים ומלאים בכוחות עצמה. בשנים הראשונות לאחר יציאתה לגמלאות, המשיכה בפעילות התנדבותית בקהילה, שמרה על קשר עם קהילתה וסביבתה. היו לה הרבה חברות והיא הלכה לחוגים ולפעילויות במתנ"ס ובמועדונים המקומיים. שלומית היא אישה מסורתית, שעל אף שאיננה חרדית או דתייה, הקפידה לשמור שבת. בשנתיים האחרונות, החלה להסתמן ירידה ביכולותיה הפיזיות והקוגניטיביות והיא נאלצה להסתמך יותר יותר על עזרה ותמיכה בתפקודה היומיומי.

לשלומית ארבעה בנים בוגרים: הבכור, נשוי ואב לשניים, מתגורר כיום בארצות הברית ומגיע לארץ רק פעם בשנה; שני הבנים האמצעיים נשואים אף הם ובעלי ילדים, ומתגוררים במרכז הארץ (בפתח תקווה ובכפר סבא). הבן הצעיר, רווק, התגורר במשך שנים רבות עם אמו, בדירתה. הוא התקשה במציאת מקום עבודה קבוע ומבחינה כלכלית. בעת האחרונה, בעקבות ההידרדרות במצבה הפיזי והקוגניטיבי של אמו, מילא את זמנו בסיוע ובהגשת עזרה בפעולותיו היומיומיות וזו, מצידה, החלה מיוזמתה לבקר מידי בוקר במרכז היום המקומי ולהשתתף בפעילויות החברתיות והתעסוקתיות שם.

לאחר ששמעה הרצאה במרכז היום המקומי על חשיבות הצורך לתכנן את הזיקנה, פנתה שלומית לעורך דין מקומי וביקשה ממנו להכין מסמכים משפטיים שונים. משום שבנה הצעיר מתגורר עימה, התייעצה עימו על המסמכים השונים שברצונה להכין. בנה אמר, שמכיוון שהוא מתגורר עימה, הוא מוכן גם בבוא היום לטפל בה ולדאוג לכל מחסורה, אבל הוא מצפה ל"תמורה" הולמת וכי ללא ה"תמורה" לא יוכל לדאוג לה. הוא אף הוסיף ואמר, כי אם לא תמנה אותו כמויפה כוחה, לא ימשיך לטפל בה. בעקבות שיחה זו פנתה שלומית (בשנת 2007) לעורך דין והכינה בעזרתו את המסמכים הבאים:

(1) צוואה, שבה היא מצווה, שלאחר מותה כל רכושה יחולק כך, שבנה הצעיר יקבל 90% ואילו יתר שלושת הבנים יתחלקו בחלקים שווים ביתרת ה-10%.

(2) ייפוי כוח רפואי, מכוח חוק החולה הנוטה למות ומכוח חוק זכויות החולה, לפיו היא ממנה את בנה הצעיר להיות מיופה כוח לשם קבלת החלטות רפואיות בכל הנוגע לגופה.

(3) ייפוי כוח כלכלי, לפיו היא מעניקה לבנה הצעיר סמכות לנהל את כל חשבונותיה ונכסיה, ואף מוסיפה וקובעת מפורשות, שהיא מבקשת כי ייפוי כוח זה יעמוד בתוקפו גם אם היא תאבד את כשרותה המשפטית.

כשלוש שנים לאחר הכנת המסמכים הללו, שלומית התמוטטה במהלך שהותה במרכז היום, ולאחר שפונתה בדחיפות לחדר המיון בבית חולים סורוקה, הסתבר שלקתה בשבץ מוחי קשה. לאחר מספר שבועות בבית חולים, הרופאים הצליחו לייצב את מצבה, אך באופן מצער הסתבר, כי היא סובלת מנזק מוחי ולמעשה הוגדרה כסיעודית וכתשושת נפש, החייבת השגחה וטיפול סביב לשעון. הרופאים והעובדת הסוציאלית בבית החולים המליצו על העברתה למוסד סיעודי. בעקבות כך, הבנים (כולל הבן הבכור שהגיע במיוחד מחו"ל) ניהלו דיון לגבי המשך הטיפול באם. בעוד ששלושת הבנים הגדולים תמכו בהעברתה של האם למוסד סיעודי, הבן הצעיר התעקש על החזרתה לביתה, תוך שהוא טוען, שהוא יטפל בה במסירות בבית, כפי שטיפל בה בשנים האחרונות. יתרה מכך, האח הצעיר גם האשים את אחיו הבוגרים, שבעוד שהם "בילו" להם באזור המרכז והפקירו את אימם, הוא זה שבפועל טיפל בה במסירות כל השנים האחרונות. בשלב מסוים, לאחר שהבנים לא הצליחו להגיע להסכמה, שלף הבן הצעיר את ייפוי הכוח וטען, כי האם הפקידה בידיו - מכוח ייפוי הכוח - את קבלת ההחלטות הרפואיות ולכן, אין להם סמכות להחליט עבור האם ולקבוע שהיא תעבור למסגרת מוסדית.

תוך שהוא משתמש בייפוי הכוח, הורה הבן הצעיר לרופאים לשחרר את האם לביתה. במקביל, הוא גם הראה לעובדת הסוציאלית, כי הוא התקשר עם חברת סיעוד וסידר לאם מטפל זר סיעודי בבית למשך 24 שעות. הוא גם הסביר לעובדת הסוציאלית כיצד טיפל באמו במסירות בשנים האחרונות והתחייב לדאוג לטיפול מסור בבית, על כל המשתמע מכך. בעקבות דברים אלה, בית החולים שחרר את שלומית לביתה ובנה הצעיר הכניס לבית עובד זר. התנהגותו של הבן הצעיר גרמה לשבר בינו לבין שלושת אחיו הגדולים יותר, שניתקו עמו כל מגע.

כחודש ימים לאחר שחרורה מבית החולים, החליט הבן השלישי לנצל את העובדה, שהוא נמצא בפגישת עבודה בנגב, כדי לקפוץ ולבקר את אמו. הוא נסע למרכז היום

שם אמו הייתה מבלה, אך להפתעתו נאמר לו, שמאז שחזרה מבית החולים לא נראתה שלומית לא במרכז היום וגם לא בשום מקום אחר. הבן נסע לדירת אמו. לאחר שדפק ממושכות על הדלת, פתח את הדלת עובד זר, שנראה שזה עתה התעורר מתנומה ארוכה. לאחר שהציג את עצמו ניגש לאמו ומצא אותה שוכבת ערה במיטתה. ניכר שלא החליפו לה את הפיג'מה או את הסדינים כבר מספר ימים וכי לא רחצו אותה או ניקו אותה כבר זמן מה. לשאלת הבן, העובד הזר סיפר, כי "בעל הבית" (כלומר, האח הצעיר) מגיע לדירה רק בסופי שבוע וכי למעשה הוא לבד בדירה עם האם כל השבוע. האח שאל את העובד הזר מתי רופא ראה את האם ונענה, כי בחודש האחרון לא רופא וגם לא אחות ביקרו את האם. האח טלפן לאחיו הצעיר, שצעק עליו שלא יתערב בעניינים שאינם שלו ושיעזוב מיד את הדירה.

האח עזב את הדירה, אך מתוך דחף אינטואיטיבי, נסע לסניף הבנק המקומי שבו אמו ניהלה כל השנים את חשבונותיה. הוא פנה למנהל, שהוא חבר ילדות שלו. מנהל הסניף אמר לו, שלצערו אינו יכול לתת לו פרטים על חשבונה של האם, שכן חלה עליו חובת סודיות. עם זאת, מנהל הסניף, שלא לפרוטוקול ומתוך החברות האישית, סיפר כי בחודש האחרון ביצע האח הצעיר משיכות כספים משמעותיות ביותר מחשבון הבנק של האם, תוך שהוא משתמש בייפוי הכוח שהאם העניקה לו לניהול חשבונות הבנק עוד בהיותה צלולה.

בעצה אחת עם האח הגדול ממנו, נסע האח ללשכה לשירותים חברתיים ונפגש עם העובדת הסוציאלית האחראית לענייני זקנים. זו מכירה את האח ואת המשפחה באופן כללי, שכן המשפחה מעולם לא הייתה מטופלת ברוחה. לראשונה שמעה שיש בעיה כלשהי ביחס לטיפול בשלומית. האח דרש את התערבותה של העובדת הסוציאלית כדי "להציל את אמו".

כלי התכנון המשפטיים בזיקנה

חשיבותם של כלי תכנון ומניעה משפטיים לקראת זיקנה מוכרת זה מכבר. נחזור להלן על עיקרי הדברים, כפי שנסקרו בעבר על ידי דורון ועמיתיו (דורון וגל, 2004; דורון, 2010). את כלי התכנון והמניעה אפשר למצוא בהסדרים חוקיים מניעתיים כלליים, כדוגמת ביטוח הסיעוד (קטן ולבנשטיין, 1999) והטלת חובת פנסיה תעסוקתית, או בהסדרים חוקיים ממוקדים המאפשרים התערבות לצורך הענקת הגנה, כדוגמת חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות, תשכ"ב - 1962 (Doron, 2004). עיקרו של פרק

זה, העוסק בניצול לרעה של כלי תכנון, עוסק דווקא בכלים משפטיים אחרים: כלי תכנון ומניעה אינדיווידואליים. הכוונה למסמכים משפטיים, שהכנתם, עיצוב תוכנם והוצאתם אל הפועל הם פרי בחירה אישית של היחיד, ללא תכתיב של המדינה. מסמכים משפטיים כגון אלה, למשל הענקת ייפוי כוח, יצירת חשבון נאמנות או בעלות משותפת ברכוש, מוכרים מאות בשנים (King, 1996; Rains, 1996). לצד כלים ותיקים אלה התפתחו בעשורים האחרונים כלי תכנון חדשים, כגון "צוואה בחיים", הוראות רפואיות מקדימות וייפוי כוח מתמשך (Sabatino, 1992). מדובר, אפוא, בקשת של מסמכים או הסדרים חוקיים, המאפשרים ליחיד להביא לידי ביטוי את שאיפותיו ורצונותיו בהגיעו לזיקנה ולהעניק להם תוקף משפטי מחייב, שאינו פג גם במצבים של אבדן כשרות משפטית. אפשר לחלק את כלי התכנון והמניעה האלה לשני סוגים עיקריים: (1) כלי מניעה ותכנון בתחום הרפואי; (2) כלי מניעה ותכנון בתחום הכלכלי (תחום הרכוש).

כלי מניעה ותכנון בתחום הרפואי

במשפט הישראלי אפשר לזהות בשנים האחרונות התעוררות במודעות לחשיבותם של כלי תכנון ומניעה משפטיים בתחום הרפואי. התעוררות זו באה בעקבות ניסיונותיהם של חולים סופניים לחייב רופאים לכבד "צוואה בחיים", שהם הכינו. ניסיונות אלה זכו להצלחה חלקית: אף שבתי המשפט לא הכירו פורמלית במעמד המשפטי המחייב של "צוואה בחיים", הם נתנו תוקף משפטי להבעת הרצון החד-משמעית של חולים שביקשו, כי חייהם לא יוארכו בצורה מלאכותית בניגוד לרצונם ובתנאים שונים [ה"פ (ב"ש) 1030/95, גלעד נ' המרכז הרפואי סורוקה; ה"פ (ת"א) 1141/90, אייל נ' וילנסקי; ה"פ (ת"א) 528/96, ביבס נ' עיריית תל אביב]. גם פעילותם של ארגונים חוץ-ממשלתיים, כגון עמותת "לילך" (הפועלת למען הזכות לחיות ולמות בכבוד) והעמותה למען זכויות החולה, תרמה להתפתחותו של תחום זה (חושן, 1993). לאחר כמה ניסיונות לעגן בחקיקה מנגנונים כדוגמת צוואה בחיים, אימץ המחוקק הישראלי (אימץ חלקי), בשנת 1996, את ייפוי הכוח המתמשך ככלי לתכנון ולמניעה בתחום הטיפול הרפואי. על פי סעיף 16 לחוק זכויות החולה, תשנ"ו - 1996, רשאי היום כל אדם בישראל להעניק ייפוי כוח לצורך מתן הסכמה לטיפול רפואי, שיעמוד בתוקפו בעת שהאדם יהיה בלתי כשיר להסכים מדעת לטיפול הרפואי, כמתחייב מכוח החוק. בחודש אפריל 2003 פורסם חוזר מנכ"ל משרד הבריאות בנוגע ל"הנחיות לשימוש בייפוי כוח לפי חוק זכויות החולה", ובתוכו דוגמה בסיסית לייפוי כוח כזה (חוזר המנהל הכללי, 2003ב. ראה נספח מספר 13).

ההתפתחות החשובה בתחום זה התרחשה במשפט הישראלי רק לפני מספר שנים, עם חקיקת חוק זכויות החולה הנוטה למות, תשס"ו - 2005. חוק זה היה למעשה הגשמת ההמלצות של דוח ועדת שטיינברג (דוח ועדת שטיינברג, 2001). ועדה זו, שמונתה לדון בסוגיה המורכבת של "הזכות למות בכבוד" במשפט הישראלי, אימצה את מנגנון ההנחיות הרפואיות המקדימות בקווים הדומים לאלה של המשפט האמריקני. הנחיות אלה מאפשרות לאדם להכין מראש מסמך משפטי, שבו הוא מורה כיצד לטפל בו בהיותו (או כיצד להימנע מלטפל בו) במצב סופני ונטול כשרות משפטית. במובנים רבים, חוק זה היווה מהפכה במשפט הישראלי בתחום התכנון והמניעה, בכך שהציב לו יעד מרכזי - לאפשר לאנשים לתכנן מראש כיצד יחיו את סוף חייהם, ועיגן את החובה לכבד את רצונותיהם.

כלי מניעה ותכנון בתחום הכלכלי

בתחום הכלכלי, ההתפתחות של כלי תכנון לקראת זיקנה הייתה פחות מרשימה, ועד היום היא מבוססת על כלים משפטיים מוכרים שיש "להתאימם" לתופעות הקשורות לזיקנה. דוגמה חשובה בהקשר זה היא האפשרות לפרש את חוק השליחות באופן שמאפשר מתן ייפוי כוח "מתמשך", קרי מתן ייפוי כוח המתיר נקיטת פעולות משפטיות גם במקרה של אובדן כשרות. בייפוי כוח מתמשך ההוראות מייפות את כוחו של השלוח לנהל את נכסיו וענייניו הכלכליים של השולח, גם במצב שזה איבד את צלילותו וכשרותו [ראו תימוכין לפרשנות זו בספרו של אהרון ברק (ברק, 1996) אודות חוק השליחות בעמ' 1239].

האפשרות לעשות שימוש בייפוי כוח מתמשך והחשיבות שבכך קיבלו משנה תוקף בתזכיר חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות (ייפוי כוח מתמשך, הנחיות מקדימות והוראות שונות), התשע"ב - 2012 אשר, כאמור, פורסם בינואר 2012 ואשר אליו התייחסנו בפרק הראשון של ספר זה, הסוקר את חוקי ההגנה השונים. כאמור, משרד המשפטים הציע תיקון משמעותי לחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות, המעגן מפורשות את האפשרות לעשות שימוש בייפוי כוח "מתמשך" הן לגבי ענייני האישיים של אדם, לרבות ענייני הרפואיים, כולם או חלקם ("מיופה כוח לעניינים אישיים"), הן לגבי ענייני רכוש, כולם או חלקם ("מיופה כוח לענייני רכוש") והן לגבי ייפוי כוח מתמשך הניתן לעניין מסוים - אישי או רכוש. כמו כן, ההצעה כוללת את האפשרות לתת הנחיות מקדימות במסגרת ייפוי כוח מתמשך. דהיינו, לתת הנחיות מקדימות למיופה הכוח, שבהן יפרט את רצונו לגבי החלטות עתידיות שיתקבלו בשמו או פעולות שיינקטו בשמו על ידי מיופה הכוח, במצב שבו הוא עצמו יחדל להיות מסוגל

להבין בעניינים שלגביהם ניתנו ההנחיות המקדימות. בנוסף לכך, ההצעה אף כוללת את האפשרות להורות על הנחיות מקדימות גם ללא מינוי מיופה כוח, קרי למקרה שבו בית המשפט ימנה לו בעתיד אפוטרופוס. בהנחה שהצעת חוק זו, בסופו של יום, תקרום עור וגידים ותהפוך לחקיקה תקיפה, הדבר יהווה שינוי וקידום של ממש בכל הנוגע לכלי התכנון לקראת זיקנה בישראל.

לצד כלים ייחודיים אלה, יש כלים משפטיים נוספים, כגון מינוי מיופה כוח לחשבון הבנק, צירוף בן משפחה כשותף לחשבון הבנק ומינוי נציג מוסכם לפני שלטונות הרווחה או הביטוח הלאומי, שיקבל את הגמלאות של האדם ("מקבל גמלה").

הכלים הרבים שתוארו לעיל שונים אלה מאלה, אך לכולם מכנה משותף: תכליתם להבטיח ליחיד, כי רצונותיו ועמדותיו יכובדו בשעה שיאבד את צלילתו ואת כשרותו, וכי בנוגע לגופו או לרכושו לא יתקבלו החלטות המנוגדות לאמונתו או לתפיסת עולמו. הבסיס הערכי הוא בסיס ליברלי-אינדיווידואלי, המקדש את האוטונומיה של היחיד ואת זכותו לעצב את חייו - גם במצבים של היעדר כשרות - על פי רצונו בעת שהיה כשיר (VanDeVeer, 1977). ערכים אלה מתיישבים היטב עם ערכי היסוד שבבסיס חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו, עם הוראת סעיף 4 לחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, תשנ"ח - 1998, הקובע כי אדם עם מוגבלות זכאי לקבל החלטות הנוגעות לחייו על פי רצונו והעדפותיו, ועם ההכרה של הפסיקה הישראלית בזכות האדם לאוטונומיה ולחירות (ברק, 1993; ע"א 2781/93, דעאקה נ' ב"ח כרמל).

כלים אלה מועילים לחברה גם ברמה המעשית - במניעת סכסוכים משפטיים או בצמצומם. השימוש בכלים אלה מונע, לדוגמה, את הצורך למנות לזקן אפוטרופוס או לנקוט הליכים משפטיים פורמליים אחרים, הכרוכים במשאבים ובביורוקרטיה (Stiegel, 1995); הוא אף עשוי למנוע או לצמצם תופעות שליליות, כגון התעללות בזקנים או ניצולם לרעה (Overman, 1991). מבחינה זו, כלי התכנון והמניעה המשפטיים לקראת זיקנה הם, בעיקרם, מהסוג של "מניעה ראשונית" (primary prevention) ותכליתם למנוע את היווצרות ה"מחלה" המשפטית טרם התרחשותה (Winick, 1998).

ניצול לרעה של כלי תכנון משפטיים בזיקנה

בדומה לכלים משפטיים אחרים, לצד היתרונות והעוצמות שיש להם, כלי התכנון לוקים גם במגרעות ובחולשות. ואכן, אחד החסרונות המוכרים והידועים של כלי התכנון המשפטיים לקראת זיקנה ובמהלכה הוא סוגיית פוטנציאל הניצול לרעה שלהם על

רקע היעדר מנגנוני בקרה ופיקוח. שכן, בשונה ממסגרת מינוי האפוטרופוס על פי דין, רמת הפיקוח והבקרה על כלים אלה מוגבלת ומצומצמת הרבה יותר. יש לזכור, כי אפוטרופוס שמונה על פי דין נתון לפיקוח הדוק, שמתחיל כבר בהליכים המשפטיים בשלב מינוי האפוטרופוס: עובד סוציאלי לחוק סדרי דין או עובדת סוציאלית מטפלת בוחנת בדרך כלל את המקרה ונותנת חוות דעת לבית המשפט בטרם ימונה אפוטרופוס. כלומר, גם כאשר מוגשת בקשה למינוי אפוטרופוס על ידי בני משפחה, הבקשה נבחנת על ידי גורם מקצועי חיצוני, המגיש את חוות דעתו לבית המשפט. לפני שבית המשפט ממנה את האפוטרופוס הוא בוחן ושוקל את מידת התאמתו לשמש בתפקיד, וזאת כמתחייב על פי החוק. במידת הצורך, בית המשפט יימנע מלאשר מינוי אפוטרופוס - גם אם זה הסכים לכך וגם אם כל המשפחה של החסוי מעוניינת בכך - אם יסתבר לבית המשפט, כי האדם אינו מתאים לתפקיד או כי אינו עומד באמות המידה של החוק ו/או השיקולים המקצועיים.

הפיקוח והבקרה על תפקיד האפוטרופוס ממשיך גם לאחר שלב המינוי. על פי החוק, על האפוטרופוס מוטלות חובות שונות. האפוטרופוס מחויב להגיש פירוט על כל רכושו של החסוי "פרטה". בהמשך, האפוטרופוס מחויב להגיש דוח שנתי ובו פירוט כל הפעולות הכספיות שבוצעו במהלך השנה. דוחות כספיים אלה מבוקרים ונבחנים על ידי רואי חשבון מטעם האפוטרופוס הכללי. במידת הצורך, האפוטרופוס הכללי מתערב ודורש לקבל הסברים על ההוצאות. במקרים קיצוניים, האפוטרופוס הכללי אף מגיש תביעות נגד אפוטרופוסים אשר מעלו בתפקידם ובכספים שהופקדו לניהולם.

ראוי לזכור, כי בפועל, רמת הפיקוח והבקרה על פעילות האפוטרופוסים בישראל מוגבלת, ועל כך גם נמתחה ביקורת על ידי מבקר המדינה. יתרה מכך, לא חסרות דוגמאות מהמציאות הישראלית, שבה למרות מנגנוני הפיקוח והבקרה החוקיים, גם אפוטרופוסים פורמליים, שמונו על ידי בתי המשפט בישראל, מעלו בתפקידם ופגעו קשות בזכויות של החסויים שבהשגחתם. עם זאת, עדיין קיימת בנידון מעטפת בקרה פורמלית.

בשונה מאפוטרופוסים הממונים מכוח החוק, אין למעשה על מיופי הכוח ה"פריטיים" כמעט שום מערך בקרה או פיקוח פורמליים. בכל שלבי ההכנה והענקת ייפוי כוח אין למעשה שום פיקוח או בקרה, והדברים נעשים בד' אמות האדם/המשפחה. יתרה מכך, גם כאשר בהליך מעורבים אנשי מקצוע - לדוגמה, במסגרת חוק זכויות החולה נדרש כי על ייפוי כוח רפואי יחתום גם איש מקצוע, או במסגרת חוק החולה הנוטה למות, המחייב שהנחיות רפואיות מקדימות יחתמו בפני שני עדים - התפקיד של

העדים הוא מזערי ואין בו באמת וידוא של ההבנה המלאה והמודעות של הצדדים על ההשלכות החוקיות של מעשיהם. בנוסף לכך, מייד לאחר שהמסמך נכנס לתוקף, אין שום מערכת חיצונית שתפקידה לפקח על מיופי הכוח ואין שום מערך דיווח של מיופי הכוח לגורמים חיצוניים.

בעולם המערבי, במיוחד בצפון אמריקה, חל גידול בהיקף השימוש בכלי תכנון משפטיים לקראת זיקנה, במיוחד לאור הגידול בשימוש ב"צוואות בחיים" או בהנחיות רפואיות מקדימות. במקביל, עלתה גם המודעות לפוטנציאל השימוש לרעה במסמכים אלה על ידי מי שמחזיקים בהם ולעתים משתמשים בהם לרעה או מועלים באמון מי שהפקיד בידיהם סמכויות אלה. ואכן, מחקרים ועדויות שהצטברו מהניסיון הצפון-אמריקני עולה, כי יש צורך במודעות ובפעולה לשם התמודדות עם תופעה חברתית חדשה, שבמסגרתה מיופי כוח, אשר קיבלו את סמכותם מכוח מסמכי תכנון משפטיים שהוכנו על ידי אנשים זקנים כדי להימנע מהצורך באפוטרופסות, מועלים בתפקידם ומנצלים לרעה את הסמכות החוקית שהופקדה בידיהם, הן בהקשרים של טיפולים רפואיים והן בהקשרים כלכליים (Goldstein & Shadlen, 1991; Thilges, 2000; Kent, 2003; Black, 2008; Seal, 2010). על רקע מודעות זו, במספר מדינות בארצות הברית אימצו חוקים מסוימים לגבי הסדרים של חובת הקמת מאגר רישום פומבי, שבמסגרתו מוטלת חובה חוקית "לרשום" את ייפוי הכוח הרפואיים ו/או הכלכליים שאנשים מכינים וזאת על מנת לתת לכך פומביות, שקיפות ומעטפת, שתאפשר יתר בקרה על פעילותם של מיופיי הכוח. סוגיה דומה ניצבת כיום גם בהקשר של ניסוח ועיצוב תיקון חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות הישראלי, בנוגע לייפוי הכוח המתמשכים.

דרכי התערבות חוץ-חוקיות

לאחר שהרחבנו על כלי התכנון באופן כללי, נחזור ונבחן איך ניתן להתערב במקרה של שלומית. הסוגיה הראשונה המתעוררת במקרה דנן היא דווקא סוגיה חוקית: האם יש חובה על העובדת הסוציאלית לדווח לעובדת סוציאלית לחוק ההגנה על חוסים או למשטרה - וזאת לפני כל הטיפול הנוסף? על כך נדון בחלק הבא. ברם, חשוב לזכור, כי במקביל לדרכי ההתערבות החוקיות, לעובדת הסוציאלית בנסיבות המקרה ישנן דרכי פעולה רבות, שיכולות להיעשות במקביל, או אף בטרם הפעלת הסמכות חוקית (בהנחה שאין חובת דיווח). למשל: העובדת הסוציאלית יכולה לערוך ביקור בית ובמהלכו לבחון את צורכי האישה ואת מכלול אמצעי הטיפול שהיא מקבלת.

סביר להניח, כי העובדת הסוציאלית תיצור קשר עם הבן הצעיר ותנסה לגייס אותו לקבלת שיתוף פעולה, כדי להבטיח שהאם תקבל טיפול הולם. העובדת הסוציאלית תסביר לו את חובתו לדאוג לאם ולפעול למען הבטחת טיפול רפואי, סיעודי וחברתי הולם, ואת ההשלכות המשפטיות אם לא ימלא את תפקידו באופן ראוי. במקביל, היא תיתן לו מידע על שירותים נוספים, שהרשות המקומית מעניקה לזקנים המרותקים לביתם (ביקור של מתנדבת, הצטרפות לקהילה תומכת, ועוד) ושירותים נוספים הקיימים בקהילה. כמו כן, העובדת הסוציאלית תיידע אותו על זכויות ואפשרויות נוספות הקיימות עבור אמו ועבורו כמטפל עיקרי.

העובדת הסוציאלית יכולה גם ליצור קשר עם גורמי טיפול נוספים בקהילה, כגון מרפאת קופת חולים וחברת הסיעוד, המעסיקה את העובד הזר. היא יכולה לוודא, כי העובד הזר קיבל הכשרה בסיסית וכי עובדת סוציאלית מטעם חברת הסיעוד מפקחת על עבודתו ומוודאת את איכות הטיפול שהוא מעניק לאם. במידת הצורך, העובדת הסוציאלית יכולה גם להיות בקשר עם שלושת האחים האחרים, ולהמליץ על הידברות, ואולי אף על הליכי גישור ופישור באופן שיאפשר שיתוף פעולה בין האחים, יצירת דרכי הידברות לשבירת הנתק ובניית אמון ושיתוף פעולה בין הצדדים. יש לזכור, כי כל פתרון מוסכם שיהיה על דעת כל הצדדים (כלומר, גם על דעת העובדת הסוציאלית וגם על דעת כל יתר האחים), אשר ישמור על טובת האם, בריאותה וזכויותיה, יהיה המוצא הטוב ביותר לטווח הארוך וישקף את רצונה הטבעי של האם, שהקשרים המשפחתיים יישמרו.

דרכי התערבות חוקיות אפשריות

אנשי מקצוע חותרים לכך, שדרכי ההתערבות החוץ-חוקיות יצליחו לחולל שינוי במצב הדברים וכי בעקבות ביקור העובדת הסוציאלית, הבן הצעיר, בשיתוף פעולה עם אחיו המבוגרים יותר, יחולל שינוי במצב הדברים: ידאג לטיפול טוב יותר באמו; יפעל בשקיפות או ביתר אחריות בכל הנוגע לניהול הכספים שלו ובאופן כללי, יפעל בתום לב ובנאמנות לשמירה על ענייניה הרפואיים והכלכליים של אמו. אולם, השאלה הקשה מתעוררת כאשר הבן הצעיר מסרב לשיתוף פעולה: הוא מתעלם מהמלצות העובדת הסוציאלית או אף, במקרה קיצוני יותר, דוחה את התערבותה ואומר לה לצאת מהדירה או לא להתערב לו ולאמו בחיים. מה עושים אז? אילו דרכי התערבות חוקיות ניתן להפעיל? נסקור להלן את דרכי הפעולה ונתאר את מכלול הדילמות והשיקולים החוקיים הנוגעים לפעולות האפשריות.

בפתח הדברים נציין, כי כמו בכל המקרים המתוארים בספר זה, אין "רק" פתרון חוקי אחד ואין "רק" מסגרת חוקית יחידה החלה על המקרה. כמו בכל יתר המקרים, ההתלבטות איננה רק האם להפעיל את החוק, אלא אילו מהחוקים השונים הכי נכון יהיה להפעיל בנסיבות המקרה.

האם יש חובת דיווח מכוח חוק העונשין לעובד סוציאלי לחוק ההגנה על חוסים? למשטרה?

השאלה הראשונה והבסיסית שעל העובד הסוציאלי להתמודד עמה היא - האם מוטלת עליו בנסיבות העניין חובת דיווח לעובדת סוציאלית לחוק ההגנה על חוסים או למשטרה. שהרי, כפי שתואר בפרקים הקודמים, חוק העונשין מטיל על כל אדם בכלל ועל עובדים סוציאליים, בפרט חובת דיווח "בהקדם האפשרי" לעובד סוציאלי לחוק ההגנה על חוסים או למשטרה, בכל מקרה שבו "בתפקידם היה להם יסוד סביר לחשוב, כי נעברה עבירה בקטין או חסר ישע בידי אחראי עליו" [סעיף 368ד(ב)].

השאלה הראשונה הנשאלת היא האם שלומית נחשבת "חסרת ישע"? כפי שתואר, החוק מגדיר "חסר ישע" "מי שמחמת גילו, מחלתו או מוגבלותו הגופנית או הנפשית, ליקויו השכלי או מכל סיבה אחרת, אינו יכול לדאוג לצורכי מחייתו, לבריאותו או לשלומו" (סעיף 368א). העובדות שתוארו לעיל מלמדות, כי קרוב לוודאי ששלומית היא חסרת ישע: היא אחרי אירוע מוחי קשה, שהותיר נזק מוחי, היא הוגדרה כסיעודית והיא תלויה לחלוטין בעזרת הזולת. בנסיבות אלה, אפשר לומר ברמה גבוהה של סבירות, שהיא איננה מסוגלת לדאוג לצורכי חייה, לבריאותה ולשלמותה בכוחות עצמה.

השאלה השנייה הנשאלת היא - האם הבן הצעיר "אחראי" על אמו? כזכור, חוק העונשין מגדיר שלושה מצבים שונים של "אחריות" על חסר ישע: המקרה הראשון הוא כאשר האחריות מוטלת מכוח "חוזה מפורש או מכללא" (תת סעיף 1) של ההגדרה). בנסיבות העניין, ניתן לטעון, כי הכנת מכלול המסמכים המשפטיים, לרבות ייפוי הכוח בענייני רכוש והרפואיים, ו"הוצאתם אל הפועל" על ידי הבן, יצרו חוזה בינו לבין אמו באופן שהפך אותו ל"אחראי עליה". המקרה השני שהחוק מגדיר אותו כיחס של "אחריות" נגזר מקשרי משפחה. בסיפור על שלומית, המקרה הוא קל, שכן יש קשר משפחתי מובהק המצוין בחוק בין הבן הצעיר לבין אמו, שהופך אותו מעצם קרבת המשפחה להיותו "אחראי" עליה. המקרה השלישי, שהחוק מגדיר, נובע ממגורים משותפים של חסר הישע עם האדם ש"אחראי עליו", במקרים שקיימים ביניהם "יחסי תלות או מרות". הואיל והבן לא מתגורר עם האם ולא נמצא איתה דרך קבע, הגדרה זו איננה רלוונטית לעניינו (הגם שאילו הבן היה נמצא איתה דרך קבע, ככל הנראה, ניתן היה

לטעון כי מתקיימים ביניהם יחסי מרות או תלות בהתחשב במסמכים המשפטיים שהוכנו). לפיכך, לאור העובדה, שקיימים יחסים חוזיים וקרבת דם בין הבן הצעיר לבין אמו, הרי שהוא "אחראי על חסר ישע" כמשמעותו בחוק.

השאלה האחרונה הנשאלת היא - האם יש "יסוד סביר" לחשוב, כי נעברה עבירה באם על ידי הבן הצעיר? בעניין זה, יש לשים לב לשתי נקודות מרכזיות: האחת, סעיף 368ד מגדיר מהן ה"עבירות" שביצוען מחייב דיווח (שכן לא כל עבירה שמבוצעת בחסר ישע על ידי האחראי עליו מחייבת דיווח). העבירות הרלוונטיות לענייננו הן עבירה של סיכון החיים והבריאות, לפי סעיף 337 לחוק העונשין, עבירה של נטישה או הזנחה, לפי סעיפים 361 ו-362 לחוק העונשין, או עבירה של תקיפה או התעללות, לפי סעיפים 368ב ו-368ג. בנסיבות העניין נדמה, כי ממכלול הנסיבות העובדתיות דלעיל עולה "יסוד סביר" (שוב, אין צורך בוודאות מלאה ואין צורך בהיעדר כל ספק סביר. כל מה שצריך זה "יסוד סביר", דהיינו, שעובד סוציאלי סביר יהיה מסוגל להניח שבנסיבות העניין מתמלאות הדרישות החוקיות להוכחת קיומה של עבירה פלילית) כי מתקיימות הוראות סעיף 362 לחוק,⁶⁴ שכן הבן הצעיר אינו מספק את צורכי החיים הבסיסיים במידה הנדרשת לשמירת בריאותה של אמו. ברוח דומה ניתן גם לטעון, כי לכאורה הבן הפר את הוראת סעיף 337 לחוק⁶⁵ בהתחשב בעובדה, שהפר את חובתו לספק לאמו צורכי מחיה ולדאוג לבריאותה, ובכך אף עלול היה לפגוע בבריאותה פגיעה של קבע. השאלה המעניינת היא - האם יש יסוד סביר שהבן הצעיר עבר עבירה של "התעללות" באמו, ועל כך בהמשך. בכל מקרה, נדמה כי לאור העובדות שתוארו בתחילת הפרק, על העובדת הסוציאלית מוטלת חובה לדווח על המקרה לעובדת סוציאלית לחוק ההגנה על חוסים או למשטרה, וזאת עוד בטרם תתחיל כל התערבות נוספת או כל הליך חוקי נוסף.

בנקודה קריטית זו, יש לזכור, כי כפי שצוין בפרק הראשון, לצד הטלת חובת הדיווח, החוק מאפשר לעובדים סוציאליים לחוק ההגנה על חוסים, שקיבלו דיווח (מכוח

64 לנוחות הקוראים, להלן נוסח סעיף 362 לחוק העונשין:

הורו של ילד שלא מלאו לו ארבע-עשרה שנים או של מי שאינו מסוגל לדאוג לצורכי חייו (בסעיף זה ובסעיף הבא - מושגחים), וכל המחויב על פי דין או הסכם לדאוג לצורכי חייו של מושגח הנתון להשגחתו, והוא אינו מספק מזון, לבוש, צורכי לינה וצורכי חיים חיוניים אחרים במידה הדרושה לשמירת שלומו ובריאותו, דינו - מאסר שלוש שנים, זולת אם הוכיח שנקט אמצעים סבירים לפי הנסיבות להשגת הדרוש כדי לספק את הצרכים ואין בידו לספקם.

65 לנוחות הקוראים להלן נוסח סעיף 337 לחוק העונשין:

המפר ללא הצדק כדין את חובתו לספק לפלוני צורכי מחיה או לדאוג לבריאותו ולמנוע התעללות בו, חבלה בגופו או פגיעה אחרת בשלומו ובבריאותו, ומסכן או עלול לסכן בכך את חייו, או פוגע או עלול לפגוע בכך בבריאותו פגיעת קבע, דינו - מאסר שלוש שנים.

חובת הדיווח), להעביר את הדיווח למשטרה עם המלצה להימנע מלפעול או אפילו להימנע מלהעביר את הדיווח למשטרה, באמצעות הגשת בקשה ל"וועדת פטור", שתתיר לו להימנע מדיווח למשטרה. בנסיבות העניין, נדמה שזהו מקרה נכון וראוי לפיו, לפחות בשלב הראשון, יש לפנות לוועדת הפטור ולבקש פטור זמני על מנת לנסות ולמצות את ההליכים למציאת פתרון הולם, אף ללא מעורבות משטרתית. על פניו, נדמה שיש מקום לנסות לנקוט הליכים אל מול הבן הצעיר, שיגרמו לו לא רק לשנות את דפוס פעילותו כלפי יתר אחיו, אלא גם לשנות את דפוס פעילותו בכל הנוגע לאופן שבו הוא דואג ומטפל באמו, ללא צורך בהתערבות משטרתית. כאמור, בהנחה שבעקבות ההתערבות של העובד הסוציאלי לחוק ההגנה על חוסים או העובדת הסוציאלית המטפלת, ניתן יהיה להגיע למצב, שבו הבן הצעיר משנה את התנהגותו ואמו מקבלת טיפול ראוי ומסור. בעקבות כך, ניתן יהיה לשקול, בסופו של הליך, להימנע מהפעלת ההליך הפלילי שלא לצורך. יש לזכור, כי הליך פלילי הוא לא רק הליך בעל השלכות אישיות מרחיקות לכת, אלא שהוא עלול לפגוע במרקם המשפחתי העדין, באינטרס של האם עצמה ובעתיד הקשר בין הבן הצעיר לאחיו ולאם הזקנה, הזקוקה למשפחתה ואין ספק שהייתה רוצה שהשלמות המשפחתית תישמר ללא פגיעה באף אחד מילדיה.

האם מדובר על עבירה פלילית והאם יש צורך לנקוט בהליך פלילי?

בחלקים הקודמים של ספר זה צוין, כי תיקון 26 לחוק העונשין הוסיף וקבע במפורש, כי התעללות והזנחה בחסר ישע מהווים עבירה פלילית חמורה, במיוחד אם בוצעו על ידי מי שאחראי על חסר הישע. עוד צוין, כי ישנן הוראות חוק פליליות נוספות, שעשויות להיות מופעלות בנסיבות העניין (כדוגמת הוראת סעיף 337 ביחס להפרת חובה של הורה או אחראי, או הוראת סעיף 362 ביחס להפקרת מושגחים) ושבגינם ניתן יהיה להגיש כתב אישום נגד הבן הצעיר. השאלה החוקית המעניינת יותר היא - האם ניתן יהיה להגיש כתב אישום נגד הבן הצעיר או הרשעה על "התעללות" בחסרת ישע? בנסיבות העניין, נדמה שאין כל ספק, כי הבן הצעיר הינו אחראי על אמו (בין אם מכוח יפוי הכוח שיש בידי ו בין אם מכוח התנהגותו בפועל כמי שלקח על עצמו לדאוג לה ולטפל בה) וגם אין ספק, שהאם חסרת ישע, מכוח שילוב של גילה, מצבה הרפואי ואי-יכולתה לדאוג לעניינה בכוחות עצמה. השאלה היחידה הנותרת היא - האם מדובר בהזנחה הנחשבת כ"התעללות"? בעניין זה יש להבדיל בין ההתנהגות של הבן הצעיר בעניינים הכספיים של האם לבין התנהגותו בכל הנוגע לטיפול האישי והרפואי בה.

בכל הנוגע להתנהלות של הבן בעניינים הכספיים, יש לזכור, כי תיקון 26 לחוק הפלילי אינו חל על ניצול כלכלי. לפיכך, איננו יכולים "להשתמש" בהוראות פרק זה כדי להטיל חובת דיווח או כדי להגיש כתב אישום. עם זאת, הוראות הדין הפלילי מכירות בהוראות אחרות במצבים של עושק ומרמה. לפיכך, נדמה, כי לא תהיה מניעה להגשת כתב אישום על הפרת הוראת סעיף 431 לחוק העונשין, העוסק בעבירת ה"עושק".⁶⁶ יש לשים לב, שהבן הצעיר ניצל את תלותה של אמו ולמעשה כפה עליה את הכנת המסמכים השונים כ"תנאי" לכך שהוא ידאג לה.

באשר להתנהלות הבן בנוגע לטיפול האישי והרפואי באמו, כאן בהחלט ניתן לשקול הגשת אישום על הפרת הוראות פרק ההגנה על חסרי ישע. החוק קובע מפורשות, כי "מעשה" התעללות כולל בחובו גם "מחדל". כלומר, גם אי-עשייה, אי-טיפול והזנחה, יכולים להיחשב כ"התעללות". אולם, כאן אנחנו עלולים להיתקל בקושי משפטי וזאת לאור פסיקת בית המשפט בפרשת רועי כרמלי. באותה פרשה, בית המשפט המחוזי בנצרת קבע (קביעה שלאחר מכן אף אושרה בפועל על ידי בית המשפט העליון בערעור), כי כדי להוכיח את העבירה הפלילית של "התעללות" בחסר ישע, יש להוכיח, כי ההתנהלות טמנה בתוכה אכזריות, הטלת אימה או השפלה אשר הקנו להתנהלות את התווית הבלתי מוסרית, שאינה נלווית בהכרח לכל מעשה עבירה הכרוך בהפעלת כוח. גם אם קיימת אפשרות, שהתעללות תהיה במחדל או בהזנחה, עדיין יש להצביע בה על היבטים של ביזוי או השפלה.

על אף שאנו סבורים, כי פרשנות זו של בית המשפט ביחס לדרישות הוכחת עבירת ה"התעללות" היא שגויה במובן זה, שבנסיבות המקרה של פרשת רועי כרמלי, ניתן היה להרשיעו גם בעבירת ההתעללות (ראו ביתר הרחבה על ביקורת זו אצל דורון, 2010). על פניו, בנסיבות המקרה שלנו, נדמה, כי יהיה קשה להוכיח שהבן הצעיר אכן "התעלל" באמו במובן הפרשני המתואר לעיל. עם זאת, בהחלט ניתן יהיה להגיש אישום מכוח הוראת חוק אחרות של חוק העונשין, דהיינו עבירת הזנחת מושג (ס' 362 לחוק העונשין, עבירה שעליה גם הורשע רועי כרמלי). כך, שבכל מקרה, ניתן יהיה לנקוט הליך פלילי נגד הבן הצעיר.

66 לנוחות הקוראים להלן נוסח סעיף החוק:

המנצל את המצוקה, החולשה הגופנית או השכלית, חוסר הניסיון או קלות הדעת של הזולת לאחת מאלה,

דינו - מאסר שלוש שנים;

(1) דורש או מקבל דבר שאינו מגיע לו כדין;

(2) דורש או מקבל בעד מצרך או בעד שירות תמורה העולה במידה בלתי סבירה על התמורה המקובלת;

(3) נותן בעד מצרך או בעד שירות תמורה הנופלת במידה בלתי סבירה מן התמורה המקובלת.

האם ניתן להפעיל את חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופוסות?

כפי שכבר תואר בהרחבה, אחת מדרכי ההתערבות החוקיות האפשריות היא פנייה לבית משפט לענייני משפחה בבקשה למינוי אפוטרופוס זמני או קבוע. מינוי אפוטרופוס זמני - כצעד דחוף ומיידי ו/או בקשה למינוי אפוטרופוס קבוע - כצעד ארוך טווח. יש לזכור, כי את הבקשה למינוי אפוטרופוס יכולים להגיש רק בני המשפחה (בנסיבות העניין - הבנים) או היועץ המשפטי לממשלה (בנסיבות העניין - עורכי דין מטעם משרד הרווחה והשירותים החברתיים, המלווים את פעילות הלשכה לשירותים חברתיים ופועלים על פי דרישת העובד הסוציאלי לחוק ההגנה על חוסים).

כפי שפורט, העילות למינוי אפוטרופוס הן אחת משתיים: או שמדובר באדם שהינו פסול דין, או שמדובר באדם שאינו מסוגל לדאוג לענייניו כולם או מקצתם. במקרה דנן, התשובה היא לכאורה פשוטה: אין כל ספק, ששלומית איננה מסוגלת לדאוג לענייניה כולם או מקצתם, ועל פני הדברים, נראה שלא יהיה כל קושי לקבל תעודה רפואית ממומחה מתאים אשר יגדיר את שלומית כפסולת דין בשל הנזק המוחי שממנו היא סובלת.

השאלה החוקית המתעוררת בנסיבות העניין היא - האם לאור העובדה שהאם העניקה לבנה ייפוי כוח רפואי וכלכלי, בית המשפט לא ידחה את הבקשה לאור האמור בסיפא (בסוף) של סעיף 33(א)(4) לחוק: "...ואין אדם אחר המוסמך לטפל בענייניו במקומו". כלומר, עד כמה יוכל הבן הצעיר לטעון, כי לאור העובדה שהאם העניקה לו ייפוי כוח, אין כל הצדקה ואין כל עילה חוקית למנות לה אפוטרופוס.

התשובה לשאלה זו נעוצה בהכרה של היחס המשפטי בין "ייפוי כוח" או כל כלי תכנון משפטי אחר לבין הסמכות החוקית, הנעוצה בחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופוסות: העיקרון המרכזי החוקי שיש לזכור הוא, כי עצם הענקת ייפוי כוח - בין כלכלי ובין רפואי - איננה שוללת את הסמכות לפנות לבית משפט למנות אפוטרופוס.

יתרה מכך, מינוי אפוטרופוס על ידי בית משפט גובר מבחינה משפטית על ייפוי הכוח שאדם העניק. לפיכך, אם בית משפט ממנה אפוטרופוס על אדם ומסתבר, כי אותו אדם כבר העניק ייפוי כוח - האפוטרופוס "גובר" על מיופה הכוח, אלא אם כן נאמר מפורשות אחרת בחוק. חריג מיוחד בהקשר זה, שאינו מלמד על הכלל, מופיע בחוק החולה הנוטה למות, שם נקבעת הוראה מפורשת (ס' 57 לחוק) שמכוחה עולה, כי אין בכוחו של אפוטרופוס ליתן הוראה הסותרת, לדוגמה, את ההנחיות הרפואיות המקדימות שאדם נתן בהתאם לחוק.

לפיכך, אם נחזור לעניינו, אין כל מניעה שהאחים מחד גיסא, או לשכת הרווחה המקומית (באמצעות בא כוחו של היועץ המשפטי) מאידך גיסא, יפנו לבית המשפט

למנות אפוטרופוס לשלומית. לאור חילוקי הדעות וחוסר האמון בין האחים עצמם, ייתכן כי ניתן לשקול מינוי אפוטרופוס חיצוני, גם לענייני הגוף וגם לענייני הרכוש. במקרה כזה, האפוטרופוס יהיה מוסמך בהקשר הרפואי, בהנחה שאכן הדבר יהיה לטובתה של שלומית, לקבוע שהיא תועבר למסגרת מוסדית מתאימה, או לקבוע שהיא תישאר בביתה, בהנחה שאכן ניתן יהיה להבטיח לה טיפול ראוי והולם בבית. בהקשר הכלכלי-כספי, האפוטרופוס יהיה רשאי למנוע מהבן להמשיך ולבצע משיכות כספים מחשבון הבנק של האם ולוודא שהכספים מנוהלים בצורה כלכלית סבירה וכי השימוש בהם נעשה כדי להבטיח לאם את הטיפול הרפואי הנדרש והראוי.

האם ניתן להפעיל את חוק ההגנה על חוסים?

ללא קשר לחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופוסות, נשאלת השאלה, האם בנסיבות העניין ניתן להפעיל את חוק ההגנה על חוסים? התשובה תלויה בשאלה - מה בדיוק רוצים לעשות וכיצד רוצים להתערב ולמה? אפשר להתייחס להמלצה החד-משמעית של רופא המשפחה, כי לאור מצבה של שלומית, הדרך היחידה להעניק לה טיפול רפואי-סיעודי הולם וראוי היא להעבירה למסגרת רפואית-סיעודית, שבה יש את מכלול השירותים והטיפול הרפואי הנדרש לה.

נחזור ונדגיש, כי בשונה מחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופוסות, השימוש בחוק ההגנה על חוסים נעשה, בדרך כלל, כדי לתת מענה מהיר ומיידי לסיכון חמור. לפיכך, בעניינו, אם יש צורך במתן מענה מהיר ומיידי, כגון, להיכנס לדירה של האם אם הבן מונע את כניסתה של עובדת סוציאלית לחוק ההגנה על חוסים, או לתת הוראה לבצע בדיקה רפואית על מנת לוודא את מצבה הרפואי, או להעבירה למסגרת מוסדית, בהחלט ניתן לשקול גם את השימוש בחוק זה.

עם זאת, חוק ההגנה על חוסים מפרט וקובע הוראות נוספות, שיש לוודא את קיומן. החוק מחייב, כי פנייה מכוחו תיעשה רק אם האדם או מי שאחראי עליו אינם מסכימים להתערבות. לפיכך, לא ניתן יהיה להפעיל את החוק מבלי שקודם ייעשה ניסיון לקבל את הסכמת הבן הצעיר להתערבות, וזה סירב לה. החוק גם מחייב, כי הפנייה מכוחו תיעשה רק בנסיבות שבהן אי ההתערבות עלולה לגרום לפגיעה חמורה בבריאותה של שלומית וגם כאן יש לבדוק את קיומה של תשתית ראייתית לכך בטרם פונים לבית המשפט. בהקשר לדוגמה שלנו, יש להצביע על הנזק הבריאותי (הפיזי או הנפשי) המשמעותי, שייגרם לשלומית בהיעדר התערבות דחופה ומיידי, נזק שלכאורה מתקיים בנסיבות המקרה, כפי שתוארו לעיל.

בהנחה שבנסיבות העניין ניתן יהיה להצביע על סירובו של הבן להתערבות המוצעת

ועל הנזק המשמעותי הנוסף העלול להיגרם לשלומית אם לא תהיה התערבות מיידית, העובד הסוציאלי לחוק ההגנה על חוסים יכול לפנות לבית המשפט מתוקף חוק ההגנה על חוסים ולבקש צו אשר יאפשר התערבות מיידית - אף ללא הסכמת הבן. כך, לדוגמה, ניתן לבקש צו אשר יאפשר קיום בדיקה רפואית כוללת לאם או הכנסה של כוח עזר טיפולי, רפואי וסיעודי, לשם הענקת טיפול מידי. במידת הצורך, ניתן יהיה אפילו לבקש צו לאשפוז של שלומית בבית חולים או במוסד מתאים, לתקופה קצרה, לשם ביצוע הערכה כוללת של מצבה ולשם הענקת טיפול כוללני. נשוב ונזכיר, כי עצם הפעלת חוק ההגנה על החוסים איננה מונעת או מייתרת את הפעלת חוק הכשרות והגשה במקביל של בקשה למינוי אפוטרופוס כפתרון ארוך טווח.

אילו דרכי פעולה חוקיות נוספות קיימות בנסיבות העניין?

שאלה נוספת, המתעוררת בנסיבות העניין היא, אילו פעולות חוקיות נוספות קיימות בידי בני המשפחה והעובדים הסוציאליים הנתקלים במקרה מעין זה. נצביע להלן על עוד מספר כיווני פעולה אפשריים במישור החוקי.

האם תביעה אזרחית היא אפשרית?

לצד פעולות ההתערבות של העובדים הסוציאליים לחוק ההגנה על חוסים והעובדים הסוציאליים המטפלים, לבני המשפחה יש זכות לתבוע ברמה האזרחית את הבן להשבת הכספים שמשך מחשבונה של האם, תוך הפרת חובת הנאמנות שלו או חובת השליחות שלו. דיני החוזים הכלליים (לדוגמה, חוק החוזים (חלק כללי) התשל"ג - 1973, כולל בחובו סעיפים הקובעים, כי התקשרות שבאה בעקבות כפייה ניתנת לביטול (ס' 17), וכי התקשרות בחוזה שבאה בעקבות ניצול מצוקת המתקשר, חולשתו השכלית, חולשתו הגופנית או חוסר ניסיונו ותנאי החוזה גרועים במידה בלתי סבירה מן המקובל (ס' 18), מאפשרים אף הם את ביטול החוזה. בכל מקרה, בניחול המשא ומתן לקראת כריתת החוזה קיימת חובה כללית לנהוג בתום לב. יתרה מכך, מכוח חוק הנאמנות, התשל"ט - 1979, נקבע [ס' 10(ב)], כי במילוי תפקידיו חייב הנאמן לנהוג באמונה ובשקיפה, כפי שאדם סביר היה נוהג באותן נסיבות. החוק ממשיך וקובע, כי נאמן אחראי לנזקים שנגרמים עקב הפרת חובותיו.

באופן יותר קונקרטי וביחס לייפוי הכוח הכלכלי, נקבע בחוק השליחות, תשכ"ה - 1965 בסעיף 14(א), כי "השליחות מסתיימת בביטולה על ידי השולח או השלוח, וכן במוות של אחד מהם, בגריעת כשרותו או בפשיטת רגלו". סעיף זה מעורר סוגיות

משפטיות לא פשוטות ביחס למעמדו של ייפוי הכוח הכלכלי, לאחר שנותן ייפוי הכוח מאבד את כשרותו. אין חולק, כי אם נותן ייפוי הכוח לא ציין זאת מפורשות, הרי שייפוי הכוח פוקע ברגע שהאדם מאבד את צלילותו. במקרה דנן, שלומית ציינה מפורשות, כי ברצונה שייפוי הכוח ימשיך ויעמוד בתוקפו גם כאשר תיגרע כשרותה. מבלי להכריע במחלוקת הפרשנית ביחס לתוקף של הוראה זו, כפי שתואר לעיל, הרי אין בה כדי לפתור את הבן ממילוי חובותיו כשלוח באופן סביר ונאמן. על פני הדברים ובנסיבות העניין, הבן לא עמד באמות מידה חוקיות אלה, דבר המהווה הפרת חובתו כשלוח. בנוסף לכך, בני המשפחה יכולים לשקול הגשת תביעה אזרחית על בסיס אותם נימוקים לא רק נגד אחיהם אלא גם נגד הבנק. כל זאת, בגין רשלנות והפרת חובת הזהירות בהתחשב בעובדה, שמשיכות הכספים המשמעותיות נעשו בנסיבות שהיו אמורות להדליק "נורות אדומות" ביחס לתקופתן והיו מחייבות בדיקה יותר מעמיקה של יחסי הכוחות ותקפות ייפוי הכוח בנסיבות העניין.

האם הצוואה תקפה?

חוק הירושה תשכ"ה - 1965 מאמץ באופן כללי מדיניות לפיה ראוי ונכון לכבד את צוואתו של אדם. מדיניות זו מבטאת את העיקרון הכללי הטמון בכלי תכנון משפטיים, לפיו חובתנו לכבד את העדפותיו ואת רצונותיו האוטונומיים של האדם גם בחייו וגם לאחר מותו. עם זאת, חוק הירושה ער לכך, שייתכנו מצבים שבהם צוואתו של אדם איננה משקפת בצורה כנה ואמיתית את רצונו או את העדפותיו וזאת, בין היתר, בשל לחץ או כפייה להם היה נתון. אשר על כן, החוק עצמו קובע בסעיף 30(א), כי הוראת-צוואה שנעשתה מחמת אונס, איום, השפעה בלתי הוגנת, תחבולה או תרמית - בטלה. יתרה מכך, בסעיף 35 נקבע, כי הוראת צוואה, פרט לצוואה בעל-פה, המזכה את מי שערך אותה או מי שהיה עד לעשייתה או שלקח באופן אחר חלק בעריכתה, והוראת צוואה המזכה בן-זוגו של אחד מאלה - בטלה.

בנסיבות העניין, מתעוררת שאלה - האם במועד הכנת הצוואה הייתה שלומית כשירה מבחינה קוגניטיבית? וגם אם הייתה כשירה וצלולה מבחינה קוגניטיבית, האם לא ניתן לטעון, כי הייתה נתונה ללחץ ולהשפעה בלתי הוגנת מצד בנה הצעיר, ברמה כזו ששללה ממנה את חופש הציווי? ואכן, בפסקי הדין הישראליים ישנם סיפורים רבים על אודות בני משפחה, שהיו מעורבים בצוואה שהכינו הוריהם המבוגרים, ואשר פעולותיהם ומעורבותם בהליכי הכנת הצוואה גרמו לכך, שבבוא היום צוואות אלו בוטלו. במקרה דנן, הקביעה שהצוואה בטלה משמעותה, כי יש לפעול על פי הוראות הירושה על פי דין, דהיינו, כל הבנים יחלקו את רכוש אימם בחלקים שווים.

לפני סיכום

לפני הסיכום, ראוי להצביע על העובדה, כי ניתן לפחות לכאורה, לנקוט בשורה ארוכה של הליכים משפטיים. כמעט כל החוקים העולים על הדעת: חוק העונשין, חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות, החוק למניעת אלימות במשפחה, ועוד, כולם באים בחשבון מבחינה פורמלית, ככלי לפעולה. השאלה היא, כמובן, מה נכון לעשות?

סיכום והמלצות לפעולה

כלי תכנון משפטי לקראת זיקנה הם אמצעי חשוב ויעיל למנוע אפוטרופסות ולנסות להבטיח, כי רצונותיו של האדם הזקן יכובדו גם במצבים שבו הוא מאבד את כשרותו או אפילו לאחר מותו. עם זאת, חשוב לזכור, שהענקת סמכויות חוקיות והעברתן למיפוי כוח או למקבלי החלטות חילופיים איננה מהווה "צ'ק פתוח" לניצול, להזנחה או להתעללות. עובדים סוציאליים לחוק ההגנה על חוסים ובני משפחה אינם הופכים להיות חסרי אונים או משוללי כוחות חוקיים רק בגלל שאנשים אחרים מפעילים סמכויות מכוח ייפוי כוח שהוענק להם.

כלי תכנון משפטיים לקראת זיקנה הם כלים בעלי פוטנציאל חיובי. ככלל, המדיניות צריכה להיות לכבד את העדפותיהם של אנשים זקנים, גם אם אנחנו באופן אישי אינם מסכימים להן. לפיכך, עצם בחירתו של אדם זקן למנות מיפוי כוח רפואי או כלכלי, אדם זר או בן משפחה, שאנחנו סבורים, שאינם ראויים או מוצלחים - אין בה כשלעצמה עילה לפעול או להתערב. העובדה, שמיופה הכוח, תוך כדי כך שהוא ממלא ומגשים את רצונותיו של בן המשפחה הזקן, שהעניק לו ייפוי כוח, מקבל החלטות שבעינינו נראות שגויות או לא מוצלחות - גם היא אין בה עילה להתערבות.

לפיכך, באותם מקרים שבהם מתעורר חשד של ניצול/שימוש לרעה בכלי תכנון משפטיים על ידי מיפוי הכוח או מי שהוסמכו לפעול מכוחם, יש לפעול בדרכים הבאות:

1. ברמה העובדתית, יש לברר את מלוא העובדות הנוגעות למקרה, תוך דגש על בדיקת המסמכים המשפטיים הרלוונטיים ובדיקת התוקף המשפטי שלהם (האם בכלל יש להם תוקף? האם מולאו כדיון? האם האדם היה כשיר בעת הכנתם?). במסגרת זו, יש לנסות ולקבל תמונה עובדתית מהימנה על אודות רצונותיהם והעדפותיהם של הזקנים שהעניקו את ייפוי הכוח בעבר ועל יחסי הכוחות והקשרים המשפחתיים שהובילו להכנה ולהענקת ייפוי הכוח בעבר.

2. ברמת המעורבות החוץ-חוקית, יש לעשות כל ניסיון "לפתור" את הבעיה בדרכים

של הסברה, דו-שיח, התערבות מקצועית, גישור ופתרון מוסכם. זאת, כדי, שמיופה הכוח ישנה את דפוס פעולתו באופן שהולם את הוראותיו ורצונותיו של נותן ייפוי הכוח ויגן על האינטרסים שלו. במסגרת זאת, יש גם לנסות ולהגיע לפתרון מוסכם על כל בני המשפחה ויצירת מנגנון של שיתוף פעולה בין מיופה הכוח הפורמלי לבין בני המשפחה על מנת לאפשר (ככל שניתן) דפוס פעולה מוסכם או מקובל גם על המסגרת המשפחתית.

יש לזכור, כי עוד בטרם מפעילים את ההתערבות החוקית יש לעובדים סוציאליים את היכולת לפעול במה שמכונה "לאור החוק". כלומר, ניתן להבהיר למעורבים, כי שיתוף פעולה ונכונות לפעול בצורה מוסכמת ייתרו את הצורך של העובדים הסוציאליים להפעיל את החוק. במקרים רבים, החשיפה והמודעות לכוחם של העובדים הסוציאליים להפעיל את החוק, גורמים לאנשים מסוימים להגמיש את עמדתם, מתוך מודעות לכך, שאם לא יעשו כן יהיו חשופים להפעלת הסמכותית והחד-צדדית של החוק, באופן שמבחינתם יגרור לתוצאה קשה יותר.

3. אם ניסיונות ההתערבות החוץ-חוקית ואף "בצל החוק" נכשלים, יש מקום לשקול

התערבות חוקית בכל טווח האפשרויות החוקיות:

• דיווח פורמלי ומתועד לעובד סוציאלי לחוק ההגנה על חוסים, שישקול האם לפנות לוועדת פטור על מנת שיוכל למצות הליכים טיפוליים עוד בטרם נקטת הליכים פליליים. אם לא יצליח לזכות בשיתוף פעולה וההזנחה תימשך, העובד הסוציאלי לחוק יבקש לפתוח הליכי חקירה פליליים נגד הבן מיופה הכוח. כתוצאה מכך, תיפתח חקירה משטרתית, הבן יזומן לחקירה וייתכן שאף יוגש נגדו כתב אישום מכוח חוק העונשין.

• עובד סוציאלי לחוק סדרי דין, באמצעות היועצים המשפטיים המוסמכים של משרד הרווחה, יגיש בקשה למינוי אפוטרופוס על שלומית, גם על הרכוש וגם על הגוף, באופן שיאפשר נטילת הסמכות לקבלת ההחלטות מידי מיופה הכוח והעברתם לאפוטרופוס. בכך יפקיע את כוחו של הבן הצעיר להמשיך ולשלוט בענייניה של אמו. במסגרת זו, עובד סוציאלי לחוק רשאי לבקש גם מינוי של אפוטרופוס זמני, כדי למנוע מצב, שבו הבן ימשיך לנהל את כספי האם וענייניה עד להחלטה הסופית ביחס לצורך במינוי אפוטרופוס קבוע. התוצאה המשפטית של הליך זה תהיה מינוי אפוטרופוס קבוע לענייני גוף ורכוש, אשר יפעל לטובתה של שלומית, בכפוף לפיקוח של האפוטרופוס הכללי ובית המשפט. בכך תפקע סמכותו של הבן בכל הנוגע לטיפול בענייניה של אמו.

• במידת הצורך, עובד סוציאלי לחוק ההגנה על חוסים יכולים לשקול הגשת

בקשה דחופה מכוח חוק ההגנה על חוסים (תוך ציון העובדה, שבמקביל גם ננקטים הליכים מכוח חוק הכשרות המשפטית והאפוסטרופוסות למינוי אפוסטרופוס קבוע), באופן שיאפשר התערבות מהירה ודחופה לשם מתן טיפול מיידי ומניעת גרימת נזק חמור, לדוגמה, לכפות על הבן לאפשר קיומה של בדיקה רפואית לאם, או העברתה באופן זמני לאשפוז מוסדי לשם הענקת טיפול רפואי וסיעודי כוללני מיידי, או סעד זמני וחיוני אחר. התוצאה המשפטית של הליך זה תאפשר התערבות טיפולית מהירה כדי להעניק לאם את הטיפול הרפואי החיוני והדחוף (ברמה של בדיקות רפואיות, תזונה, טיפול תרופתי, רחצה ודאגה בסיסית), ללא צורך להמתין להכרעה בהליכי האפוסטרופוסות הממושכים יותר.

עובד סוציאלי לחוק ההגנה על חוסים צריך לשתף פעולה עם יתר האחים ברמה של מתן מידע על אפשרויות משפטיות נוספות העומדות בפניהם. זאת, באופן שבמידת הצורך יוכלו לא רק להצטרף כצדדים פורמליים להליכים המשפטיים השונים (כדוגמת ההליך למינוי אפוסטרופוס) ולהביע את עמדתם במסגרת הליכים אלה, אלא גם להגיש תביעות אזרחיות נגד אחיהם הצעיר להשבת הכספים ו/או לביטול הפעולות הכלכליות שבוצעו (לדוגמה, הליך משפטי אזרחי להצהרה על בטלות הצוואה שהכינה האם בשל השפעה בלתי הוגנת ומעורבות פסולה של האח הצעיר בהכנתה; על תקפות ייפוי הכוח שניתן על ידי האם לאור סוגיית כשרותה וההשפעה הבלתי הוגנת שהייתה נתונה לה מצד האח הצעיר, וטענות משפטיות נוספות, כדוגמת עושק או מרמה המאפשרות לבטל בדיעבד את הפעולות המשפטיות שנעשו בשמה של האם מכוח מסמכים משפטיים שייתכן שהיו נטולי תוקף. יצוין שגם אם הליכים אלה ננקטים על ידי האחים, ביוזמתם ובאחריותם, עובד סוציאלי יכול לסייע במתן מידע ובמידת הצורך אף במתן עדות בבית המשפט (אם יוזמן למתן עדות על ידי בית המשפט).

מקורות

ברק, א. (1996). חוק השליחות (מהדורה שנייה). תל אביב: נבו.
 דורון י. (2010). משפט, צדק וזיקנה (מהדורה שנייה). ירושלים: אשל ומוסד ביאליק.
 דורון, י. וגל, ע. (2004). מניעה ותכנון משפטי בזיקנה. המשפט, ט: 427-448.

דוח ועדת שטיינברג על טיפול בחולה הנוטה למות. (2001). ירושלים: משרד הבריאות.
חושן, י. (1993) החופש למות בכבוד. רמת גן: הילה.
קטן, י. ולבנשטיין, א. (1999). עשר שנים להפעלת חוק ביטוח סיעוד - משמעויות ולקחים.

ירושלים: מרכז טאוב.

- Black, J. A. (2008). The not-so-golden years: Power of attorney, elder abuse, and why our laws are failing a vulnerable population. *St. John's Law Review*, 82(1): 289-295.
- Doron, I. (2004). Ageing in the shadow of law: Elder guardianship in Israel. *Journal of Ageing and Social Policy*, 16(4): 59-77.
- Goldstein, M. K. & Shadlen, M. F. (1991). Misuse of durable power of attorney for health care. *Journal of American Geriatric Society*, 39(7): 730.
- Kent, R. (2003). Misuse of enduring powers of attorney. *Victoria University of Wellington Law Review*, 34: 1-21.
- King, N.M.P. (1996). *Making sense of advance directives*. Washington D.C.
- Overman, W. H. (1991). Preventing elder abuse and neglect through advanced legal planning. *Journal of Elder Abuse & Neglect*, 3(4): 5-21.
- Rains, R. C. (1996). Planning tools available to the elderly client. *Am J. of Trial Advoc.* 19: 599.
- Sabatino, C. P. (1992). Death in the legislature: Inventing legal tools for autonomy. *N.Y.U. Rev. L. & Soc. Change*, 19: 309.
- Seal, C. (2010). Power of attorney: Convenient contract or dangerous document? *Marquette Elder's Advisor*, 11(2): 307-342.
- Stiegel, L. (1995). *Alternatives to guardianship*. Washington DC: AARP.
- Thilges, A. A. (2000). Comment: Abuse of a power of attorney: Who is more likely to be punished, the elder or the abuser? *Journal of American Academy of Matrimonial Law*, 16: 579.
- VanDeVeer, D. (1997). Paternalism and restrictions on liberty. In: T. Regan & D. VanDeVeer (Eds.). *And justice for all, new introductory essays in ethics and public policy* (pp. 17-33). Virginia: Rowman & Allanheld.
- Winick, B. (1998). On autonomy: Legal and psychological perspectives. *Villanova Law Review*, 37: 1705-1777.

ייפוי כוח לטיפול רפואי לפי סעיף 16 לחוק זכויות החולה

1. אני החתום מטה _____ בעל ת"ז מס' _____
שכתובתי _____
ממנה בזאת את _____ בעל ת"ז מס' _____
שכתובתו _____ טלפון: _____
(ואת _____ בעל ת"ז מס' _____
שכתובתו _____ טלפון: _____)
שניהם ביחד וכ"א לחוד, להיות בא"י כוחי להסכים/לסרב במקומי לקבלת
טיפול רפואי וזאת לפי הוראות סעיף 16 לחוק זכויות החולה התשנ"ו 1996.
ולא חובה למנות שני אנשים. מחק את המיותר.
2. יפויי כוח זה יכנס לתוקף אם וכאשר, מכל סיבה שהיא, נופנית או נפשית,
לא אוכל להביע דעתי או לתת הסכמה מודעת לטיפול רפואי שידרש לי.
3. כוחו של יפויי כוח זה יהיה יפה לעניינים הבאים:
[] להסכים/לסרב במקומי לכל הליך וטיפול רפואי שידרש לי, לרבות
טיפול הטעון הסכמה בכתב.
[] להסכים/לסרב במקומי לטיפולים רפואיים המנויים להלן בלבד:

[במידת וידרשו טיפולים שאינם מנויים לעיל - יהיה צורך למנות לבית
המספט]
[] לבקש ולקבל מידע רפואי ו/או חוות דעת רפואית מכל מספל שבדק
אותי או טיפול או מטפל בי, ומכל מוסד רפואי בו טופלתי או הנני
מטופל, כאשר מידע זה נחוץ לשם החלטה בדבר הטיפול בי.
[] להחליט לגבי אישפוזי במוסד רפואי או סיעודי לרבות אישפוז כרוני
בכפוף להוראות כל דין, או בסייגים הבאים: _____
(פרט).
[] לייצגני בפני ועדת אתיקה לפי חוק זכויות החולה, במידת הצורך.
4. על אף האמור לעיל, ולמען הסר ספק, בא הכוח לא יהיה רשאי לעשות בשמי
כל פעולה כספית או התחייבות כספית, ולא רשאי לוותר בשמי על חסודיות
רפואית, למעט אם הדבר חיוני לצורך טיפול רפואי הדרוש לי ואשר לגביו
הוא נדרש להחליט כבא כוחי.
5. תנאים ומגבלות על יפויי הכוח: _____

6. ייפוי כוח זה אינו מהווה ויתור על זכויותי, ואחיה רשאי לחזור בי מן המינוי או לבטלו בכל עת לפני שנכנס לתוקף, או אחרי כן אם אוכל להביע דעתי בעניין, על ידי מתן הודעה **בכתב** לבא הכוח, או למספל, או לכל מוסד רפואי בו נשמר עותק של ייפוי הכוח, לפי העניין. בנסיבות מיוחדות בהן לא ניתן יהיה לקבל ממני הודעה בכתב, אוכל להודיע על ביטול ייפוי הכוח בעל-פה בפני שני עדים, ובלבד שדברי והעדויות יתועדו בכתב סמוך ככל האפשר לאחר מכן.

7. הריני מוותר על כל תביעה וטענה שתהיה לי כנגד מטפל וכל אדם עקב חסתמכות בתום לב על ייפוי כוח זה, כל עוד לא קיבל הודעה על ביטולו.

8. ייפוי כוח זה יפקע מאליו בתוך עשר שנים מהיום, או: [] ביום _____ או [] במקרה של: _____

לפי המועד המוקדם יותר, אלא אם חודש על ידי או נכנס לתוקף ונעשה בו שימוש כאמור בסעיף 2 לעיל, לפני המועד האמור לעיל,

ולראיה באתי על החתום, בדעת צלולה, מרצוני החופשי וללא לחץ או כפייה, היום, יום _____ לחודש _____ שנה _____ במקום: _____

חתימת המטופל: _____

הסכמת בא הכוח

אני הח"מ _____ בעל ת"ז _____ מסכים להתמנות כבא כוחו של המטופל לעיל, לעניין טיפול רפואי, לפי סעיף 16 לחוק זכויות החולה, ומאשר כי קראתי את ייפוי הכוח והבנתי את תפקידי ומסביותי.

ידוע לי כי מטל עלי לברר מראש, ככל שניתן, מהם רצונותיו של המטופל בנוגע לטיפולים רפואיים במצבים שונים, ולקיים את רצונותיו בנאמנות. ידוע לי כי שיקול דעתי ויכולתי למעול מוגבלים לנושאים המוזכרים בייפוי הכוח, ובכפוף להנחיות המטופל, ככל שניתנו לי מראש, ולטובתו של המטופל.

תאריך: _____ חתימת בא הכוח: _____

חתימת עד מאמת (רופא/עו"ס/אחות/פסיכולוג/עו"ד)

הריני לאשר כי הנ"ל חתמו בפני על ייפוי הכוח לאחר שבדקתי את זהותם כמיטב יכולתי, והתרשמתי כי הם מבינים את משמעות המסמך.

תאריך: _____ חותמת: _____ חתימה: _____

* י' סמן X במקום המתאים

דף למטופל

1. חוק זכויות החולה תשנ"ו 1996 קובע כי לא יינתן טיפול רפואי למטופל אלא אם כן נתן לכך הסכמה מדעת. יחד עם זאת, סעיף 16 לחוק קובע כי מטופל רשאי למנות בא כוח מטעמו, שיהיה מוסמך להסכים במקומו לקבלת טיפול רפואי. מינוי כזה נעשה באמצעות ייפוי כוח, המיוחד לעניין זה.
2. מינוי בא כוח למטופל מאפשר למנות אדם האמון על המטופל שיהיה מוסמך לקבל החלטות במקום המטופל במקרה והמטופל אינו מסוגל לעשות כן. למינוי מיופה כוח יתרונות רבים והוא עשוי לחסוך בירוקרטיה רבה ופניה לבית המשפט במקרים מסוימים.
3. החנחיות המפורטות לשימוש בייפוי כוח מצויות בחוזר מנכ"ל משרד הבריאות אותו ניתן למצוא באתר משרד הבריאות באינטרנט www.health.gov.il תחת "חוזרים".
4. כאשר המטופל אינו כשיר - מיופה הכוח בא בנעליו של המטופל לעניין הטיפול הרפואי, ויש להתייחס אליו כאילו היה המטופל, לעניין הסכמה מדעת.
5. ייפוי הכוח מקנה לבא-הכוח רק זכויות המפורטות בו, ואינו ייפוי כוח כללי.
6. ייפוי כוח לפי חוק זכויות החולה נועד למטרות טיפול רפואי, לרבות החלטה על אשפוז חולה בבית חולים או במוסד רפואי/סיעודי, אך איננו משמש למטרות כספיות כגון ניהול חשבונות בנק, קבלת קצבאות וכדומה.
7. מיופה הכוח חייב להיות בגיר, צלול, ומבין את משמעות מינוי מיופה הכוח. מטופל קטין, ומי שאינו מסוגל לתת הסכמה מדעת מכל סיבה, אינו יכול למנות לעצמו בא כוח.
8. על המטופל לקבל את הסכמת בא הכוח למינויו. מיופה הכוח חייב להיות בגיר וכשיר משפטית ולהבין את משמעות מינויו כמיופה כוח.
9. ניתן למנות יותר מבא כוח אחד, שותפים או חלופיים. אין זה מומלץ לקבוע שני באי כוח במשותף, אך במידה שמונו כך - יש לקבוע בייפוי הכוח הוראות לעניין שיתוף פעולה ביניהם, הכרעה במחלוקות וכיצד לנהוג במקרה שאחד מהם בלתי נגיש.
10. יש לאמת את חתימת המטופל על ייפוי הכוח על ידי חתימתו של עד מהימן: רופא, אחות, עורך דין, עובד סוציאלי או פסיכולוג. לעד שני תפקידים: הראשון לאמת את זהותם של החותמים (המטופל ומיופה הכוח), והשני להתרשם כי החותמים מבינים את משמעותו של מתן ייפוי הכוח.

דף למטפל

1. חוק זכויות החולה תשנ"ו 1996 קובע כי לא יינתן טיפול רפואי למטופל אלא אם כן נתן לכך הסכמת מדעת. יחד עם זאת, סעיף 16 לחוק קובע כי מטופל רשאי למנות בא כוח מטעמו, שיהיה מוסמך להסכים במקומו לקבלת טיפול רפואי. מינוי כוח נעשה באמצעות ייפוי כוח, המיוחד לעניין זה.
2. מינוי בא כוח למטופל מאפשר למנות אדם האמון על המטופל שיהיה מוסמך לקבל החלטות במקום המטופל במקרה והמטופל אינו מסוגל לעשות כן. למינוי מיופה כוח יתרונות רבים, המפורטים בחור מנכ"ל משרד הבריאות.
3. מומלץ להציע למטופלים במצבים מסוימים להקדיש מחשבה לנושא, ולמנות מיופה כוח למקרה הצורך.
4. מצבים בהם ראוי להמליץ למטופל למנות מיופה כוח הנם למשל: מטופל הסובל ממחלה בעלת אופי מתמשך או מחלץ מחלה בו צפויה ירידת יכולת קוגניטיבית או אבדן יכולות תקשורת, או אבדן הכרה, תרדמת, וכדומה; מטופל לפני ניתוח משמעותי לקיום סכנה לאי-התעוררות מהרדמה או צורך בהחלטות תוך כדי הניתוח; מטופל הסובל ממחלות כרוניות והנצרך לאשפוזים חוזרים; מטופל עם סיפור משפחתי של מחלות מחסוג הנ"ל; מטופל העוסק בעבודה מסוכנת או ספורט מסוכן; קשישים;
5. יש ליידע את המטופל על זכותו למנות מיופה כוח, ולספק לו את הטופס המתאים.
6. במידה והמטופל ממנה מיופה כוח, יש לתייק עותק מייפוי הכוח בתיק הרפואי ולסמן ברשומה הרפואית כי קיים מיופה כוח.
7. יש ליידע גורמים רלוונטיים על קיומו של ייפוי כוח למי הצורך (כגון בהפניה לאשפוז, השמה במוסד, מעבר למטפל אחר, וכו').
8. יש להסביר למטופל כי ייפוי כוח עומד בתוקפו במשך 10 שנים, כל עוד לא נעשה בו שימוש, וכי אחרי 10 שנים יש לזכור ולחדשו.

נספח מספר 14 תע"ס - תפקידו ודרכי עבודתו של פקיד סעד על פי חוק הגנה על חוסים, התשכ"ו - 1966

1. כללי

הוראה זו באה להסדיר את מינויים ודרכי פעולתם של פקידי הסעד, על פי חוק הגנה על חוסים.

פקיד הסעד הינו בעל הסמכות המקצועית, האמור לטפל בזקנים חוסים וחוסים אחרים על פי החוקים השונים, במטרה להגן עליהם מפני ניצול והזנחה, המהווים סכנה לשלומם ולחיייהם.

יחד עם זאת, הרחיב המחוקק לאחרונה את סמכות פקידי הסעד לחוק הגנה על חוסים, לטפל גם בנפגעי אלימות במשפחה.

פקיד הסעד יביא בפני העובדים הסוציאליים העוסקים בתחום הזיקנה במקום עבודתו, את חוקי הגנה על זקנים ואת משמעותם של חוקים אלה בעבודתם המקצועית היומיומית, וכמו כן, את משמעות הטיפול וההגנה במקרי אלימות בתוך המשפחה.

2. הגדרות

2.1 השירות - השירות לזקן במשרד הרווחה והשירותים החברתיים.

2.2 חוסה - קטין שלא מלאו לו 14 שנה, או מי שמפאת נכות, ליקוי בשכלו או זיקנה, אינו מסוגל לדאוג לצורכי חייו.

2.3 אחראי על חוסה - מי שהחוסה נמצא במשמורתו או בהשגחתו, או מי שהחוסה נתון באותה שעה להשפעתו.

3. יישום חוק ההגנה על חוסים

3.1 ברשויות מקומיות, שבהן אין פקיד סעד בעל מינוי להפעלת החוק, יפעיל את החוק פקיד סעד מחוזי.

3.2 חלקו הראשון של החוק מתייחס ל"הגנה מפני ניצול". מדובר במקרה, שהאחראי על חוסה, גורם או מניח לכך, שהחוסה יימצא בכל מקום שיש בו כדי להפעיל לחץ על אדם או מוסד לעשות מעשה או לחדול ממעשה, ובכלל זה לחץ לקבל ממנו חוסה לטיפול (דוגמה לנטישה).

כמו כן, מדובר במקרה, שבו גורם או מניח לחוסה להימצא ברשות הרבים או במקום שפתוח לציבור, באופן שיש בו כדי להסב תשומת לב הציבור לעניין, שהאחראי מעוניין בו (לדוגמה: לקבץ נדבות).

במקרים המוגדרים לעיל, יפנה פקיד סעד למשטרה. וקצין המשטרה מוסמך להחזיר את החוסה לביתו, או בהתייעצות עם פקיד סעד, להעבירו למעון. הועבר החוסה למעון, לא יוחזק בו יותר משבוע, מבלי לקבל את אישור בית המשפט.

3.3 חלקו השני של החוק, הוא החלק העיקרי המופעל על ידי פקיד הסעד, נקרא בחוק "הגנה על שלומו של החוסה". בניגוד למקרים אחרים, שבהם יש סמכות ליועץ המשפטי לממשלה או למשטרה או למשפחה, להפעיל חוקי הגנה על האוכלוסייה הנזקקת להתערבות, הרי להפעלת חלק זה של החוק, יש סמכות אך ורק לפקיד הסעד המוגדר לעיל.

4. סמכויות פקיד הסעד ודרכי עבודתו

4.1 על פי חוק הגנה על חוסים סעיף 4, היה פקיד הסעד סבור, כי שלומו הגופני או הנפשי של חוסה בגיר נפגע או עלול להיפגע פגיעה חמורה מהיעדר טיפול ראוי, וכי למניעת הסכנה יש צורך בהוראת בית משפט, משום שאין החוסה או האחראי עליו מסכימים לטיפול הנדרש, רשאי הוא לפנות לבית המשפט בבקשה ליתן הוראות לעניין זה.

למרות העובדה, שבמרבית המקרים המובאים לדיון על ידי פקידי הסעד, מדובר בזקנים, יש להדגיש שהסמכות להפעיל את החוק, נתונה בכל מקרה בו מדובר בחוסה "בגיר", כלומר מעל גיל 18, לאו דווקא "זקן".

4.2 פקיד הסעד, לפי חוק הגנה על חוסים, רשאי, לצורך מילוי תפקידו, להיכנס לכל מקום שבו נמצא או עשוי להימצא חוסה נכה, לקוי בשכלו או זקן שאינו מסוגל לדאוג לצורכי חייו, לחקור כל אדם שהוא סבור שיש לו ידיעות הנוגעות לחוסה. חייב הנחקר לענות לפקיד הסעד תשובות כנות ומלאות, אלא אם מתן התשובה תגולל עליו אשמה פלילית.

4.3 תחילה על פקיד הסעד לגבש דעה בדבר היות המטופל בגדר "חוסה", כלומר, מי שאינו מסוגל לדאוג לצורכי חייו.

יש להקפיד על כך, שמדובר במצב שהחוסה "נפגע או עלול להיפגע פגיעה חמורה מהיעדר טיפול", ולא דווקא באורח חיים ביזארי.

התערבות פקיד סעד תהא בפנייה לבית משפט בבקשה למתן הוראות לסוגי התערבות שונים, כגון העברת החוסה לבדיקה או להתערבות רפואית בבית חולים, העברה למעון, בדיקה פסיכיאטרית בבית, הכנסת מטפלת הביתה, חיסול מפגע תברואתי הגורם לחוסה להימצא במצב של סיכון בריאותי, כניסה לדירתו של אדם בניגוד לרצונו, כשיש חשד לפגיעה בשלומו הגופני או הנפשי.

יש לשים לב, שמדובר במצב שבו החוסה, ורק החוסה, נמצא במצב של סיכון בריאותי, לא הסביבה. פקיד סעד לא יפעיל את החוק, במקרים שבהם גורם החוסה מפגע תברואתי אצל שכניו. לשם כך, יש ערכאה אחרת, והיא בית המשפט לעניינים מקומיים, ותובע של הרשות המקומית יפעיל חוקי עזר ופקודת בריאות העם.

4.4 על פקיד הסעד למצות את כל דרכי הטיפול הסוציאלי, טרם הפנייה לבית משפט, כדי לקבל שיתוף פעולה מן החוסה או האחראי עליו, למתן הטיפול הנדרש עבור החוסה. עוד שיחה, עוד מפגש משפחתי, שיחה עם רופא המשפחה, גיוס אדם שעשוי לסייע בשכנוע המטופל או האחראי עליו וכו'. מודגש הצורך, שפקיד הסעד עצמו יערוך חקירה בנדון, ולא רק יסתמך על דוח שקיבל מהעובד הסוציאלי שטיפל בו. עליו להיפגש בעצמו עם הנפשות הפועלות.

4.5 בבקשה למתן הוראות, יפעל פקיד הסעד במצבים של היעדר טיפול ראוי לגבי מצבו הגופני, הנפשי או הבריאותי של החוסה. פקיד הסעד לא מוסמך לפעול על פי חלק זה של החוק, במצבים של ניצול כלכלי או בזבוז משאבים של החוסה.

לגבי מצבו הגופני, אם למשל מדובר בצורך בהתערבות כירורגית, צריך, על פי החוק, שההתנגדות של חוסה תהיה "מטעמים לא סבירים", או שמקורה בכך שהחוסה לקוי בשכלו. לשם כך, יש להגיש לבית המשפט גם תעודה פסיכיאטרית לגבי מסוגלותו הקוגניטיבית של החוסה, וגם תעודה רפואית, המפרטת את מאזן הסיכויים מול הסיכונים, הן במקרה שהטיפול לא יינתן והן במקרה שהטיפול כן יינתן.

4.6 במקרה שמדובר בחוסה הנמצא במצב שיש בו משום פגיעה או סכנת פגיעה חמורה במצבו, ופקיד הסעד מגיע למסקנה שהאפשרות היחידה לרווחתו של החוסה היא בהעברתו למעון, יש לקחת בחשבון, שסמכות בית המשפט היא להכניסו למסגרת מוגנת לתקופה של עד חצי שנה. לפיכך, יש להקפיד על כך שבתוך תקופה זו, יעביר פקיד הסעד את החומר לב"כ היועץ המשפטי לממשלה, על מנת להגיש בקשה למינוי אפוטרופוס. סמכותו של אפוטרופוס היא, בין היתר, להחליט על מקום הימצאו של החסוי שלו.

ראה פקיד הסעד, שבתוך התקופה שהחליט בית המשפט על הכנסת חוסה למעון, לא מונה אפוטרופוס, או שיש עילה לקיצור התקופה משום שנשתנו הנסיבות או נמצא פתרון אחר עבור החוסה שלא במסגרת המוגנת, יפעל על פי התקנות של חוק ההגנה על חוסים ויגיש בקשה בהתאם לבית המשפט: אם להארכת תקופת שהותו של החוסה במעון, ואם לקיצורה.

חשוב לציין, שאין לבית המשפט סמכות להחליט על אשפוז בבית חולים לחולי נפש, אלא על פי החוק לטיפול בחולי נפש ובסמכותו של הפסיכיאטר המחוזי. זה לא אומר שאין סמכות לפקיד הסעד לטפל בחולי נפש. המגבלה היחידה היא, שאין לכלול בבקשה עתירה להכניסו לבית חולים לחולי נפש.

4.7 ביצוע החלטת של בית משפט, ייעשה על ידי פקיד הסעד. אם יש צורך להשתמש בכפייה, ייעזר פקיד הסעד במשטרה. חשוב שפקיד הסעד יבקש בעתירתו לבית המשפט, שהוראה זו תיכתב בגוף הצו, על מנת להקל על קבלת שיתוף פעולה מצד המשטרה.

5. הכנת הבקשה לבית משפט

5.1 הבקשה תוגש לבית משפט השלום. ככלל, יש לפנות לבית המשפט, שבאזור שיפוטו מתגורר החוסה או נמצא בו באותה שעה. אולם, אם ראה פקיד הסעד, כי לטובת החוסה רצוי לפנות לבית משפט שלא באזור מגוריו, יוכל לעשות כן.

5.2 מתכונת "הבקשה" נמצאת בתקנות בתי המשפט, סדרי דין לדיון בבקשות, לפי חוק ההגנה על חוסים תש"ן - 1990. נוסח התקנות, כמו גם נוסח החוק, מצויים בנספחים לתע"ס זה.

5.3 לבקשה יש לצרף תסקיר (שהוא דוח סוציאלי מפורט ומנומק ככל האפשר, עם תיאור מגוון הטיפול הסוציאלי או ניסיונות הטיפול שנעשו עד כה, פרטים על קרובי משפחה, תיאור מצבו הגופני והנפשי של החוסה, בדיקות שנערכו ותוצאותיהן). יש לצרף תעודה רפואית וחוות דעת פסיכיאטרית, פסיכו-גריאטרית או פסיכולוגית, לפי המקרה. אם מאזכרים בתסקיר מסמכים נוספים שעליהם נשענת הבקשה, יש לצרף גם אותם.

5.4 היות ומטרת החוק היא לפתור בעיה של סיכון ממשי לאדם שאינו מסוגל לדאוג לצורכי חייו, הדחיפות בדיון היא מרכיב חשוב. לפיכך, קובע המחוקק, שבית המשפט חייב לקבוע את הדיון בתוך שבוע ימים, והוא יימשך מיום ליום ברציפות (חוץ מאשר במקרים מיוחדים שבית המשפט יפרט בהחלטתו).

6. זימון לבית המשפט

6.1 במקרים שבהם מדובר על חוסה שמסוגל להביע דעה, או כשיש אחראי על החוסה, פקיד הסעד יודיע להם על מועד הדיון בבית המשפט, וידאג להמציא להם העתק כל המסמכים שמוגשים לבית המשפט, זולת אלה שבית המשפט אישר חיסיון לגביהם.

6.2 אם הוזמנו ולא הופיעו הנוגעים בדבר, רשאי בית המשפט לתת החלטה בהיעדרם. בית המשפט רשאי ביוזמתו או ביוזמת פקיד הסעד, לצוות שהם יובאו לדיון על ידי המשטרה. במקרים כאלה, רצוי שפקיד הסעד יבקש להביאם לדיון. שכן, בחלק לא מבוטל של המקרים, כשבית המשפט הוא זה שמסביר לחוסה ולאחראי את הנחיצות שבמתן הטיפול הנדרש, הם מקבלים את הדין ביתר שיתוף פעולה, דבר שהוא לטובת כל הצדדים.

7. "צו ביניים"

במקרים שבהם לא ניתן לבצע מיידית את העתירה העיקרית (כגון סידור מוסדי), ניתן לבקש מבית המשפט לתת "צו ביניים" (הוראה לאחראי על טיפול נקודתי, כגון, טיפול במחלה מדבקת, שאינה מאפשרת את מימוש העתירה העיקרית). אפשר לבקש צו כזה גם במהלך דיון בבית המשפט בע"פ, כשמסתמן שיתוף פעולה מצד האחראי. לדוגמה, לצורך הכנסת מטפלת או רופא הביתה - כדי לתת לצו תוקף מחייב.

8. תפקידיו של פקיד סעד מחוזי

- 8.1 פקיד הסעד המחוזי נדרש להיות נגיש וזמין להתייעצות מקצועית בתחום חוקי הגנה על זקנים וחוסים, עבור פקידי הסעד ברשויות המקומיות. כמו כן, נדרש לסייע בכל דרך שתידרש בהתערבויות חירום של פקיד הסעד ברשות המקומית.
- 8.2 במחלקות לשירותים חברתיים, שבהן אין אפשרות למנות פקיד סעד עקב מחסור (זמני או ממושך) בכוח אדם, יקבע פקיד הסעד המחוזי הסדר להפעלת שירותי פקיד הסעד בהתייעצות עם פקיד סעד ראשי.
- 8.3 כאשר מתגלים חילוקי דעות מקצועיים בין פקיד הסעד לבין עובדים אחרים במחלקה לשירותים חברתיים, יקיים פקיד הסעד המחוזי דיון לליבון משותף ובמידת הצורך יפעל להעברת הטיפול לפקיד סעד אחר.
- 8.4 פקיד הסעד המחוזי יקיים בקרה על ביצוע ויישום של החלטות הערכאות המשפטיות, שהוטלו על פקיד הסעד והמחלקות לשירותים חברתיים, ויעביר דוח בקרה אחת לחצי שנה, לפקיד סעד ראשי.
- 8.5 פקיד הסעד המחוזי יציג סוגיות המתעוררות במסגרת מעורבותו עם פקיד הסעד ברשות המקומית, בפני פקיד הסעד הראשי.
- 8.6 פקיד הסעד המחוזי, בשיתוף עם מנהל המחלקה לשירותים חברתיים, יבדוק, יאשר ויעביר את רשימת המועמדים לקורס פקידי סעד, לפקיד סעד הראשי.
- 8.7 פקיד הסעד המחוזי יעודד הקמת קבוצות עמיתים, לייעוץ ולתדריך שוטף.

9. תפקידיו של פקיד סעד ראשי

- 9.1 פקיד הסעד הראשי לחוק הגנה על חוסים אחראי לביצוע הפעולות הנובעות מן החוק ולקבוע מדיניות בתחום חוקי הגנה על זקנים וחוסים אחרים.
- 9.2 קיום ביקורת על ביצוע עבודת פקיד הסעד המחוזיים ופקידי הסעד המקומיים במחלקות לשירותים חברתיים, בהתאם לחוק ולמדיניות המשרד.
- 9.3 הכשרות של פקיד סעד וקיום ימי עיון ופגישת עבודה.
- 9.4 הכנת נוהלי עבודה לפקיד הסעד ברשויות המקומיות.
- 9.5 פקיד הסעד הראשי יכריע בחילוקי דעות ו/או בקושי בקבלת החלטות בין פקיד סעד מקומיים וכן בין פקיד סעד מקומיים לפקיד סעד מחוזיים ובין פקיד הסעד המחוזיים ויברר את התלונות לאחר דיון מקצועי משותף.
- 9.6 באחריות פקיד הסעד הראשי הוצאת מינויים לפקיד סעד על ידי שר הרווחה והשירותים החברתיים, וכן באחריותו לפעול לביטול מינויים של פקיד סעד, אשר חדלו מלכהן בתפקיד או אשר אינם ממלאים תפקידם כראוי.
- 9.7 בסמכותו של פקיד הסעד הראשי להעביר האחריות לתסקיר ולטיפול מפקיד סעד אחד למשנהו, לרבות לפקיד סעד מחוזי אחד לאחר.
- 9.8 בירור תלונות.
- 9.9 קיום דיאלוג עם הערכאות השיפוטיות ברמה הארצית.
- 9.10 קידום תיקוני חקיקה, בחוקים הנוגעים להגנה על זקנים.
- 9.11 ייזום שיתופי פעולה עם כל המשרדים והגופים העוסקים בחוקי הגנה על זקנים.

10. כוננות פקיד סעד וקריאות פתע

- 10.1 בכלל המחלקות לשירותים חברתיים יפעלו הסדרי כוננות של פקיד הסעד, לצורך מילוי משימות הנגזרות מהפעלת החוקים, בשעות שהינן מחוץ לשעות העבודה.

- 10.2 אופן ביצוע הסדר הכוננות והדיווח, על פי תע"ס 4.6.

נספחים לתע"ס

- חוק הגנה על חוסים.
- תקנות סדרי דין לחוק הגנה על חוסים (מכיל טופס בקשה למתן הוראות, תסקיר, בקשה לקיצור/הארכה).
- תעודת רופא.
- תעודת מנתח.
- תיקון לחוק מניעת אלימות במשפחה (תיקון מספר 10), התשס"ח - 2007.

נספח מספר 15 תע"ס - מניעה וטיפול בהתעללות בזקנים

1. כללי

מספרם ההולך וגדל של הזקנים במדינת ישראל מחייב את אנשי המקצוע בתחום הזיקנה להתמודד עם תופעות שונות ורחבות, המשפיעות על איכות חיי היום-יום של אוכלוסייה זו.

אחת התופעות שעל העובדים הסוציאליים ופקידי הסעד לטפל בה, היא תופעת ההתעללות בזקנים והזנחתם, המתרחשת בקהילה ובמסגרות, שבהן הם שוהים. מרבית מקרי ההתעללות מתבצעים על ידי מישהו מסביבתו הקרובה של הזקן (בן משפחה, מטפלות וכו').

העובדים הסוציאליים ופקידי הסעד בתחום הזיקנה ברשויות המקומיות, נדרשים לפעול למניעה, לאיתור ולטיפול באוכלוסיית הזקנים החשופים להתעללות ולהזנחה ולהפעיל את חוקי ההגנה על זקנים, באמצעות פקידי הסעד.

בהוראה זו מפורסמים הנהלים ודרכי פעולה מת אמות לטיפול בהתעללות ובהזנחה בזקנים.

בנוסף להוראה זו, מופנית תשומת הלב לתע"ס 3.28, בנושא מניעת אלימות במשפחה.

2. הגדרות

- 2.1 זקן - כהגדרתו על פי חוק גיל הפרישה (נשים - 62, גברים - 67).
- 2.2 עובד סוציאלי (עו"ס) - כהגדרתו בחוק העובדים הסוציאליים, התשנ"ו - 1996.
- 2.3 פקיד סעד - כהגדרתו בחוק העובדים הסוציאליים, התשנ"ו - 1996, אשר מונה על ידי שר הרווחה, לצורך יישום החוקים השונים המפורטים בהוראה זו.
- 2.4 פקיד סעד מחוזי - מפקח מחוזי בשירות לזקן, כשיר לעבודה סוציאלית כהגדרתו בחוק העובדים הסוציאליים, התשנ"ו - 1996, אשר מונה על ידי שר הרווחה.
- 2.5 פקיד סעד ראשי - כשיר לעבודה סוציאלית כהגדרתו בחוק העובדים הסוציאליים, התשנ"ו - 1996, אשר מונה על ידי שר הרווחה לעניין חוק הגנה על חוסים ושאר חוקי הגנה על זקנים.
- 2.6 השירות - השירות לזקן במשרד הרווחה.

2.7 ועדה למניעת התעללות בזקנים - תוקם במחלקה לשירותים חברתיים, וחבריה עובד סוציאלי מטפל, פקיד סעד לחוק הגנה על חוסים, שוטר, עורך דין, רופא פסיכו-גריאטר על פי העניין.

3. סוגי התעללות

3.1 "התעללות פיזית" - גרימת כאב או פגיעה פיזית, הבאה לידי ביטוי, בין היתר, בחבלות, דחיפות, סטירות, דקירות, כוויות, קשירה פיזית ללא הוראת רופא, מתן מינון יתר של תרופות הרגעה, פגיעות ברכוש, ועוד.

3.2 "התעללות מינית" - הטרדה ומגע מיני מכל סוג שהוא, שמתבצע ללא הסכמה מודעת של הזקן.

3.3 "התעללות פסיכולוגית" - גרימת סבל נפשי, כגון התייחסות אל הזקן כאל ילד, הדבקת כינויים ותוויות, השפלות, קללות, איומים, צעקות, סנקציות.

3.4 "ניצול כלכלי" - ניצול ושימוש לא חוקי ולא הולם ברכושו ובמשאביו של הזקן.

3.5 "הפרת זכויות" - ניסיון לכפות על האדם הזקן את אורח חייו, צורת מגוריו, הגבלת תנועותיו.

3.6 "הזנחה" - מניעה או חסך בצרכים בסיסיים או שירותים חיוניים לבריאות הזקן, כגון: מזון, תרופות, טיפול רפואי, סיוע בתפקוד, בידוד, נטישת הזקן על ידי בן משפחה או מטפל. הזנחה יכולה להיות אקטיבית או פסיבית.

4. חוקים ותקנות

4.1 חוק הגנה על חוסים, התשכ"ו - 1966 (באמצעות בית משפט השלום).

4.2 חוק למניעת אלימות במשפחה, התשנ"א - 1991, כולל תיקון מספר 10 התשס"ח - 2007 (ראה נספח) (באמצעות בית משפט השלום או בית משפט לענייני משפחה), וכן כולל תיקון (מספר 9) משנת 2007, המתייחס להגנה מפני תוקף קטין, והתקנות שהותקנו על פי חוק זה, בנוגע להחזקה או לנשיאה של נשק (שוטר, חייל, סוהר).

4.3 חוק למניעת הטרדה מאיימת, התשס"א - 2001 (באמצעות בית משפט השלום).

4.4 תיקון 26 לחוק העונשין, פגיעה בחסרי ישע, התש"ן - 1989.

4.5 חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות התשכ"ב - 1962, לעניין מינוי אפוטרופסות בתחום הזיקנה (באמצעות בית משפט לענייני משפחה).

4.6 חוק זכויות נפגעי עבירה, 2001.

5. עקרונות ההתערבות

רציונל

על מנת לאפשר התערבות יעילה ולספק את מגוון השירותים הנדרשים בתחום, יש לשלב ההתערבויות בין המישורים השונים: החוקי/משפטי/אכיפתי, במישור הגנתי/טיפולי של הזקן ומשפחתו, ובמישור החינוכי/מניעתי.

5.1 התערבות על רצף של שירותים

פיתוח ויישום השירותים ייעשה על פי תפיסה מערכתית, לפיה קיים מגוון רחב של שירותים בכל אחד מהתחומים:

בתחום המניעה והאיתור - קיום פעולות להעלאת המודעות וההסברה בקרב הציבור הרחב במסגרת מועדונים חברתיים, מרכזי יום, בתי אבות, בתי חולים, קופות חולים, חברות סיעוד, משטרה, ועוד.

התערבות על פי חוקי הגנה, כמפורט בסעיף 4.

התערבות בטווח הקצר להגנת הזקן על ידי סידור חרום במסגרת בית אבות או נופשון עד לגיבוש תכנית טיפול.

התערבות באמצעות בית המשפט להרחקת הפוגע, על ידי הפעלת צווי הגנה על פי חוק אלימות במשפחה (ראה נספח פנייה לבית משפט), וכן סידור מוסדי להגנה, מניעה והפרדת קרבן מהפוגע (על פי חוק ההגנה על חוסים), ומינוי אפוטרופוס על פי הצורך.

בתחום הטיפול - טיפול פרטני וטיפול קבוצתי לקרבנות ולפוגעים.

5.2 התערבות מערכתית

אבחון הזקן והטיפול בו צריכים להיות מערכתיים. יש לקחת בחשבון את כל הגורמים שהשפיעו או משפיעים על המצב, וכל הגורמים שיכולים לסייע לפתרון המצב וליציאה ממעגל ההתעללות וההזנחה. יש לאבחן ולטפל ברמת הזקן עצמו, על מאפייניו ההתנהגותיים, הקוגניטיביים והרגשיים, לאבחן ולטפל ברמת סביבתו הישירה, כגון בני משפחה או מטפלים בשכר.

5.3 איגום משאבים ושיתופי פעולה

לצורך התערבות יעילה, רצוי לאגם משאבים בין גופים שונים המטפלים בזקן. התערבות יעילה מותנית בשיתוף פעולה יומיומי וממשך בין אנשי מקצוע בארגונים השונים העוסקים בתופעה: שירותי הרווחה, משטרת ישראל, בתי המשפט, מערכת החינוך, משרד הבריאות, המוסד לביטוח לאומי, קופות חולים, חברות סיעוד, עמותות למען הזקן, ועוד. חשוב לפתח נוהלי עבודה בין כל הגופים הרלוונטיים.

6. הנחות יסוד לגבי ההתערבות

6.1 אי-מתן לגיטימציה - התעללות והזנחה אסורים בכל מצב. העובד הסוציאלי יביע עמדה חד-משמעית זו, הן כלפי התוקף והן כלפי הקרבן, מיד עם תחילת הקשר הטיפולי.

6.2 מיידיות וזמינות - מתן עזרה במצבי התעללות בזמן ייעשה באופן מידי וזמין על ידי הגורם המטפל, הן על מנת לענות במצב חרום והן על מנת להושיט יד לעזרה לקרבן. לשם כך, ייערכו כל השירותים למתן עזרה בשעת הפנייה, ללא עיכוב ככל האפשר.

6.3 שיתוף הזקן בתכנית הטיפול - הזקן אחראי להגנה על עצמו ועליו לסייע בבניית תכנית ההגנה המתאימה ביותר עבורו, במידה ואינו חסר ישע.

7. דרכי התערבות

7.1 הערכת סיכון תיעשה על ידי העובד הסוציאלי המטפל. לצורך הערכת סיכון להתרחשות התעללות/הזנחה, עליו להיעזר בגורמים אחרים, כגון רופא, אחות, שכנים. במצבי סכנה מסוימים, יש להפריד בין התוקף לקרבן באופן זמני, באמצעות צו הגנה (על פי החוק למניעת אלימות במשפחה). במקרים מתאימים, יופעל חוק הגנה על חוסים.

7.2 הערכת מסוכנות של הפוגע - תיעשה על ידי פקיד סעד לחוק הגנה על חוסים, על פי שאלון להערכת מסוכנות שמותאם לזקנים. באשר לאלימות בין-זוגית, ניתן להיעזר בכלי להערכת מסוכנות של אלימות במשפחה.

7.3 עם פניית הזקן באופן ישיר או קבלת מידע על קיום התעללות ו/או הזנחה או חשד להתעללות, יבוצעו מיידית אבחנה והערכת הסיכון. יש לערוך אבחון לגבי מצבו העכשווי המידי של הזקן ברמה הפיזית והמנטלית.

יש לבחון את יכולת הזקן להתמודד באופן מידי, את מערכת התמיכה המורחבת ואת רצון הזקן ודעת בני המשפחה האחרים. לכל זקן, הנתון להתעללות או הזנחה, תיבנה תכנית טיפול.

7.4 יידוע הזקן - על העובד הסוציאלי המטפל בזקן הנפגע, לאחר האבחון הראשוני, ליידע אותו בדבר הגורמים והמענים הטיפוליים בקהילה, כולל הצגת האפשרות בדבר הגשת תלונה במשטרה (על פי תיקון שהוכנס לחוק למניעת אלימות במשפחה, בסעיף 11 א' משנת 2001).

חובת התייעוד מופיעה בתקנות מ-2002 לחוק למניעת אלימות במשפחה. מי שמיידיע את המטופל, עליו לתעד את עובדת מילוי חובת היידוע בתיק של המטופל (ראה נספח).

7.5 במקרי התעללות מורכבים, העובד הסוציאלי המטפל או מרכז הוועדה למניעת התעללות בזקן ברשות המקומית, יזום דיון רב-מקצועי, אליו יוזמנו נציגי השירותים השונים בקהילה: משטרה, בריאות - כולל בריאות הנפש וייעוץ משפטי, כדי לוודא ולברר אפשרויות טיפול נוספות וייחודיות. מומלץ לזמן מפקח מחוזי. הדיון יתקיים במועד הסמוך לזיהוי המקרה ולסיווגו כמורכב. מטרת הדיון - ניתוח המקרה מזוויות שונות ומציאת פתרון הולם לצרכים, תוך שיתוף כל חברי הוועדה.

8. הערכת טיפול

לכל מטופל יש להכין תכנית טיפול, אשר תתעד את המטרות והיעדים, כולל לוח זמנים.

כמו כן, ימולא לכל מטופל טופס הערכה תקופתית, לבדיקת השגת המטרות והיעדים.

8.1 טיפול פרטני

- לגבש תכנית טיפולית מותאמת לצרכיו ולנכונות הזקן ליישמה.
- מתן תמיכה רגשית ואינסטרומנטלית.
- הפניית זקן לייעוץ משפטי על פי הצורך.
- הפעלת חוקי הגנה על זקנים, במטרה לחזק את הקרבן, שמירה על זכויותיו ומניעת פגיעה וניצול.

8.2 טיפול קבוצתי - טיפול קבוצתי בנפגעים, טיפול קבוצתי בפוגעים, טיפול קבוצתי למטפלים העיקריים בזקן למניעת שחיקה, העלולה לגרום להזנחה והתעללות, ועוד.

8.3 פעילות בקהילה - מפגשים עם גורמים בקהילה להעלאת המודעות ולאתור וכן הגברת שיתופי פעולה לצמצום התופעה.

8.4 מרכז למניעת אלימות במשפחה - במחלקות לשירותים חברתיים, שהטיפול בזקן מתקיים במרכז למניעת אלימות במשפחה, יש לראות בנוסף את דרכי ההתערבות בתע"ס 3.28.

9. מימון הפעילות
המימון בהתאם לגודל היישוב, לצרכים ולתקציב הייעודי שיש לשירות לזקן והשירות לרווחת הפרט והמשפחה.
10. השתתפות עצמית
אין השתתפות עצמית.
11. דיווח
- 11.1 דיווח ייעוץ כמקובל במערכת מס"ר. יש למלא טופס החלטה וטופס השמחה למסגרת עבור כל מטופל.
- 11.2 סעיף תקציב - 14.41.50.
- 11.3 סמל תעריף במסר - 7709 (תעריף חודשי).
- 11.4 סמל מסגרת - כפי שקיבלה כל רשות.
- 11.5 הדיווח ייעוץ רק על המטופלים במחלקה לשירותים חברתיים, שתוקצבה לנושא.
- 11.6 משך הדיווח, בהתאם ללוח זמנים שנקבע לטיפול, ולא יעלה על שנה.
12. סיכום פעילות שנתי יש למלא על גבי הטופס שיישלח אליכם פעם בשנה על ידי פקידת הסעד הראשית לחוק הגנה על חוסים.
13. פיקוח ובקרה
על ידי המפקחים בשירות לזקן.

נספח מספר 16
כלי להערכת סיכון להתרחשות התעללות

שם: _____ תעודת זהות: _____

רמת זיהוי ראשונה - סיכון להתעללות (פרט)

0 כלל לא	1 במידה מעטה	2 במידה בינונית	3 במידה רבה	גורמי סיכון - מטופל
				1. בעיות משפחתיות
				2. מצב נפשי ירוד
				3. תלות כלכלית
				4. רשת חברתית דלה/בידוד
				5. ירידה קוגניטיבית/דמנציה
				6. ריבוי מחלות חמורות (חוסר יציבות/ נפילות, מחלות לב (ברמה חמורה, דיאליזה, מחלת סרטן פעילה או גרורתית, מחלות ריאה, מחלות נירולוגיות (Parkinson MS, CVA), מחלות מטבוליות
				גורמי סיכון בן-משפחה/ מטפל עיקרי
				1. שימוש באלכוהול או בסמים
				2. בעיות פסיכיאטריות (הפרעות אישיות, סכיזופרניה)/פיגור
				3. תלות כלכלית
				4. בעיות משפחתיות
				5. רשת חברתית דלה
				6. אי-הבנת מצבו של המטופל

- הנבדק יוגדר בסיכון להתעללות כאשר:
- (1) לפחות שבעה מסך כל הפריטים בטבלה סומנו בקטגוריות 1 או 2 או 3.
- (2) לפחות באחד מהגורמים המסומנים באפור התקבל ציון 2 או 3.

רמת זיהוי שנייה - תשאול ישיר

לא	כן	
		האם את/ה חושש/ת מפני מישהו מבני המשפחה שלך או אנשים אחרים המוכרים לך?
		האם מישהו ניסה להכאיב לך (להכות, לדחוף לטלטל) או לגרום לך נזק כלשהו?
		האם מישהו מבני משפחתך דיבר אליך באופן מעליב, כינה אותך בשמות, העליב או ניסה לגרום לך להרגיש רע?
		האם מישהו לקח ממך חפצים, רכוש או כספים בניגוד לרצונך או מתוך הפעלת לחץ? כפה חתימה על מסמכים?
		האם בני המשפחה מסרבים לתת לך את העזרה הדרושה לך?
		האם מישהו נגע בך או כפה עליך מגע מיני לא רצוי

פירוט:

אם התשובה לאחת השאלות היא חיובית: מי מבני המשפחה הפעיל התנהגות זו:

מי עוד סובל מהתעמרות מלבד הקשיש/ה המרואיין/ת?

משך ותדירות האלימות/ההתעללות:

האם פנית למישהו או לגורם כלשהו לקבלת עזרה?

רמת זיהוי שלישית: גילוי סימני התעללות (לסמן רק כאשר לא ידועה סיבה אחרת מהתעללות) (למשל: תוצאה של ניתוח, נפילה וכו')

סימנים פיזיים - במידה ויש סימנים הנצפים תוך כדי השיחה עם הזקן

לא	כן	
		פציעות לא מוסברות או הסבר לא מתאים לגבי אופן הפציעה
		חבלות / מכות / שטפי דם פנימיים
		צלקות / סימנים חדשים וישנים
		צלקות, דומות בצורתן לחפץ (אצבעות, חגורה)
		צלקות דו-צדדיות על הידיים העליונות
		כוויות במיקום לא רגיל
		סוג או צורת הכוויה הם בלתי רגילים (בהתאם לחפץ - סיגריה, מטהר)

סימנים לניצול חומרי / כספי

אנא ענה על השאלות הבאות על בסיס שיחתך עם הזקן

לא	כן	
		אי יכולת לא מוסברת לשלם חשבונות, לקנות מזון או מצרכים אחרים
		פער בין הכנסות ואמצעים לסגנון חיים
		מביע פחד או חרדה כאשר מדברים על כספים
		עניין מוגזם של בן משפחה בנכסי האדם הזקן
		הועברו נכסים, רכוש, ניהול חשבון בנק מהאדם הזקן לזולת שלא מרצונו המלא
		מועברים כספים מהאדם הזקן לזולת שלא מרצונו המלא
		הנבדק מממן בן/בת, נכד/נכדה בקשיים כלכליים

סימני הזנחה - יש לסמן על בסיס סימנים הנצפים תוך כדי השיחה עם הנבדק ועל בסיס שאלותיך

לא	כן	
		הופעה מוזנחת, לא אסתטית, לא נקייה.
		פצעים ובעיות עור לא מטופלים
		לבוש לא מותאם למזג אויר
		חוסר ניקיון
		ירידה פתאומית/לא מוסברת במצב בריאות (לא מסיבה רפואית)
		פצעי לחץ
		סימני עודף, חוסר או שימוש לא נכון בתרופות
		איחור לא מוסבר בחיפוש אחר עזרה רפואית
		הגעה לא מסודרת או לא קבועה לבדיקות/טיפול/מעקב רפואי

התנהגות בן המשפחה - ענה על השאלות הבאות על בסיס התרשמותך במהלך השיחה, במידה שניתן להתרשם

לא	כן	
		בן המשפחה אדיש או כועס כלפי הזקן
		בן המשפחה מסרב לסייע לו בדברים הכרחיים
		בן המשפחה מנסה למנוע מהנבדק לשוחח בפרטיות או בחופשיות עם אנשי המקצוע
		האדם חושש לענות לשאלות
		האדם נראה נפחד

נספח מספר 17

הנחיות לכלי לזיהוי זקנים בסיכון להתעללות

הסבר כללי

הכלי מתבסס על מחקר נרחב שנעשה בארץ בשיתוף אשל, משרד הרווחה ואוניברסיטת חיפה. מסקנות הסקר העיקריות הן: (1) יש לבצע איתור יזום של זקנים בסיכון להתעללות (בדיקות סקר); (2) האיתור חייב להיעשות בשלוש רמות: בדיקת קיומם של סימני התעללות, תשאול ישיר וזיהוי גורמי סיכון; (3) גורמי הסיכון מהווים גורמים עיקריים (אך לא בלעדיים) אשר נמצאו כמנבאים עיקריים של התעללות. השימוש בכלי צריך להיות מותאם לנסיבות המפגש עם האדם הזקן. במידת האפשר, יש לנסות לזהות אפשרות של התעללות בשלוש הרמות, אך אם לא ניתן, יש לבדוק את הניתן לבדיקה בהתאם למצב. הכלי מבוסס על תצפית, ריאיון ותשאול ישיר. בדף ההנחיות ישנו פירוט של ההוראות, הנחיות ודוגמאות על מנת לסייע במילוי הכלי. לאחר רכישת מיומנות בשימוש בכלי, אין צורך להשתמש בדף ההנחיות למילוי הפרטים.

סיכון להתעללות

שאלות לדוגמה לקבלת מענה לקטגוריות של גורמי סיכון של הזקן ושל בן המשפחה. לקטגוריה בעיות משפחתיות ובעיות ביחסי נישואין:

1. האם אתה בקשר קבוע עם הילדים?
 - ❖ האם הילדים עוזרים לך?
 - ❖ האם יש דברים שבהם הם אינם מסייעים?
 - ❖ האם כולם מסייעים באופן שווה?
2. האם יש מתחים במשפחה שלך?
 - ❖ בין מי למי?
 - ❖ האם לא מדברים אחד עם השני? מזה כמה זמן?
 - ❖ האם אתה כועס על כך?
 - ❖ מה אתה עושה בקשר לזה?
3. בכל המשפחות יש לעתים מריבות. איך זה במשפחתך?
 - ❖ בינך לבין בן/בת הזוג?
 - ❖ בינך לבין ילדיך?

4. האם אתה שבע רצון מהקשרים עם ילדיך ועם משפחתך?
- ❖ במידה ומתאר קשיים: האם יש לך רגשות טינה כלפיהם?
 - ❖ האם יש לך רגשות טינה כלפי בני משפחה אחרים?
 - ❖ האם אתה מרגיש אשם בקשר למצב?

לקטגוריה של מצב נפשי ירוד:

דיכאון

- ❖ היעדר מצב רוח
- ❖ בכי
- ❖ חוסר עניין וחוסר מוטיבציה
- ❖ הפסקת פעילויות, פגישות עם חברים, ועוד
- ❖ עייפות, עודף או חוסר שינה
- ❖ עודף או חוסר תיאבון
- ❖ בעיות ריכוז
- ❖ תלונות על בעיות זיכרון
- ❖ מחשבות של חוסר טעם לחיות, אשמה, חוסר אונים

חרדה

- ❖ חוסר שקט
- ❖ עצבנות
- ❖ דאגנות
- ❖ חששות מתמידים וחוזרים
- ❖ דפיקות לב חזקות, רעד, הזעה, קשיי נשימה - במקרים שאינם מתאימים לחושות

לקטגוריה של תלות כלכלית

- ❖ האדם מקבל מידי פעם עזרה כספית לכיסוי צרכים מיוחדים - לסמן 1 או 2 בהתאם לסכומים ולתדירות.
- ❖ האדם מקבל באופן קבוע עזרה בסכומים קטנים או בינוניים - לסמן 2.
- ❖ האדם מקבל עזרה קבועה ובסכומים בינוניים/גבוהים מבן המשפחה - לסמן 3.

הנחיות לגבי רישום סימני התעללות בפועל

- יש לסמן רק את הסימנים שלגביהם ניתן לקבל מידע.
- יש לסמן רק מצבים שאין להם הסבר ודאי אחר. למשל, אם קיימות חבלות וצלקות: לתת ניקוד רק כאשר לא ידועה סיבה אחרת מהתעללות לקיומן של הצלקות או החבלות, כמו ניתוחים, נפילות עקב התעלפות וכדומה, או כאשר הקשישה לא מתמצאת בענייניה הספיים, כי כל השנים הבעל ניהל את החשבונות, ועם מותו אינה מסוגלת לנהל את ענייניה.
- בניצול כלכלי: בפריט "מביע פחד או חרדה כאשר מדברים על כספים" - לציין רק אם הסיבה לפחד קשורה לבני המשפחה.
- חסר באבזרי עזר: אין מדובר בחסר באבזורים מכיוון שהאדם אינו מעוניין להשתמש בהם, אלא כאשר מדווח שהאבזורים חסרים, או שהם בלתי תקינים או לא מותאמים, או שעבר הזמן שצריך היה להחליפם.

נספח מספר 18
**הנחיות לעובד סוציאלי לחוק ההגנה על חוסים להפעלת חוק
העונשין, תשל"ז - 1977
תיקון 26 - פגיעה בקטינים וחסרי ישע (1989)**

חוק העונשין, פגיעה בחסרי ישע, הינו פרק בחוק הפלילי, העוסק בעבירות כנגד קטינים וחסרי ישע, בידי האחראי להם. החוק מגדיר את סוגי העבירות וקובע חובת דיווח על עבירות אלו. החוק קובע מי חייב בדיווח, למי מדווחים, ואת כללי הדיווח. עוד קובע החוק את רמת הענישה לעבירות אלו, לפוגע בחסר ישע ולמי שכשל בדיווח. סעיף 368 א מגדיר מיהו חסר ישע ומיהו האחראי על הקטין או חסר הישע. בסעיף 368 ד, בעניין חובת הדיווח, יש פירוט לגבי מי חייב בדיווח, חובת דיווח רגילה (על כל אזרח) וחובת דיווח מחמירה (חלה על כל נושא תפקיד).

מי חייב בדיווח?

- א. כל אזרח בוגר.
- ב. כל אנשי המקצוע.
- ג. אחראי על חסר הישע.
- ד. מנהל או איש צוות במעון או במוסד או בכל מסגרת טיפולית אחרת.

אילו עבירות חייבות בדיווח?

- א. עבירות של סיכון החיים והבריאות.
 - ב. עבירות מין.
 - ג. נטישה או הזנחה (במעשה או במחדל).
 - ד. תקיפה, תוך גרימת חבלה, בין גופנית, בין נפשית.
 - ה. התעללות גופנית, נפשית, מינית.
- לתשומת לבכם: אין חובת דיווח בחוק על ניצול כלכלי, אולם יש לסייע לזקן שמנוצל כלכלית על ידי משפחתו, חברות שיווק, שכנים וכדומה.
- במקרה המדווח לפקיד סעד, חייב פקיד הסעד להעביר את הדיווח על המקרה למשטרה, אך הוא גם רשאי לפנות בבקשה לוועדת פטור הקבועה בחוק, לפטור אותו - אם זמנית ואם סופית - מלדווח על המקרה למשטרה.

ועדות פטור מחוזיות הוקמו מיד עם החלת חוק חסרי ישע, על ידי שר המשפטים. בראש הוועדה עומד פרקליט בכיר מפרקליטות המחוז במשרד המשפטים וחבריה הם פקיד סעד מחוזי וקצין אח"ק מחוזי במשטרה.

פעילות פקיד סעד

קיבל פקיד סעד דיווח על חשד לפגיעה בחסר ישע, יבדוק:

א. אם המדובר בחסר ישע.

ב. אם מדובר בעבירות המחויבות בדיווח.

בהתאם לצורך, יתייעץ עם עובד סוציאלי מחוזי לחוק או עובד סוציאלי ראשי לחוק ההגנה על חוסים.

חשוב לזכור: עובד סוציאלי לחוק אינו חוקר את האירוע במקום המשטרה.

פנייה למשטרה או לוועדת פטור

עם סיום הבדיקה הראשונית, פקיד הסעד:

א. ידווח למשטרה.

ב. או לחילופין, יפנה ל"ועדת פטור" מדיווח.

א. דיווח למשטרה

פקיד הסעד ימלא דיווח למשטרה וישלח אותו בהקדם למשטרה, בצירוף המלצותיו. במצבי חרום, ידווח פקיד הסעד למשטרה טלפונית, ויעביר בהקדם את טופס הדיווח.

היה פקיד הסעד עד לפגיעה, ימסור את עדותו במשטרה.

חשוב לזכור: לאחר פניה למשטרה, אין אפשרות לפנות לוועדת פטור.

יש לעקוב אחר תוצאות הטיפול המשטרתי בתלונה.

ב. פנייה לוועדת פטור [36 ד(1)]

לשיקול דעתו של פקיד הסעד אם לפנות בבקשה לפטור מחובת הדיווח במצבים הבאים:

1. אם דיווח למשטרה, יגרום לסכנת חיים לחסר ישע או לבן משפחה אחר.
2. אם קיימת אלטרנטיבה טיפולית, הנראית עדיפה ואפשרית, ללא הליך פלילי, בתנאי שהפוגע הודה בפרטי העבירה, מוכן לקבל עזרה ופקיד הסעד מתרשם שניתן לעזור.

דרכי פנייה לוועדת פטור

בקשה לפטור זמני - התרשם פקיד הסעד, כי יש לבקש פטור זמני מחובת דיווח למשטרה, בגלל עילה של סכנת חיים, או התעורר צורך לבדוק בדיקה מעמיקה את האירוע לפני הדיווח למשטרה, או שוקל לבקש פטור, אך זקוק לפסק זמן כדי לבדוק זאת, פקיד הסעד יפנה מיידית ליושב ראש ועדת הפטור בפרקליטות המחוז במשרד המשפטים, ויבקש לקבוע דיון.

לצורך הדיון, יגיש פקיד הסעד את החומר הרלוונטי בכתב לוועדת פטור, שבו מפורטים הנתונים הנדרשים לדיון בוועדה.

אין צורך להציג נתונים על הנפגע, שאינם רלוונטיים לבקשה.

בקשה לפטור קבוע - התרשם פקיד הסעד, כי ניתן לסייע לנפגע באמצעות התערבות טיפולית, והדיווח למשטרה יפגע במהלך הטיפול - יפנה לוועדת הפטור. לצורך זה, יצרף פקיד הסעד תכנית טיפול ומידע על היות הנפגע מוגן מהמשך פגיעה.

דנה ועדת פטור בבקשה ואישרה את הבקשה, יפעל פקיד הסעד לפי החלטת הוועדה. לא אישרה בקשתו, ידווח פקיד הסעד למשטרה.

”זקנים בסיכון: היבטים משפטיים, טיפוליים ואתיים”, עוסק בחוקי הגנה על זקנים ובאופן שבו ניתן לעשות בהם שימוש בטיפול באוכלוסיות בסיכון. הספר מציג קשת רחבה של בעיות חברתיות וסוגיות, שאנשי מקצוע המטפלים בזקנים נדרשים להתמודד עמן. הספר מציע לאנשי המקצוע ידע זמין, אמין ומוסמך ברמה התיאורטית וברמה המעשית.

ארבעה מבכירי המומחים בתחום הזיקנה בארץ חברו יחדיו לכתיבת הספר: ד”ר שרה אלון מגוינט ישראל-אשל ומרצה בבית ספר לעבודה סוציאלית אוניברסיטת תל-אביב, עו”ד ד”ר מיכאל (מיקי) שינדלר מנכ”ל ”יד ריבה, סיוע משפטי לקשיש” ומרצה בבית ספר לעבודה סוציאלית אוניברסיטת בר-אילן, פרופ’ ישראל (איסי) דורון, ראש החוג לגרונטולוגיה, הפקולטה למדעי הרווחה ובריאות, אוניברסיטת חיפה ופאני יוז, סגנית מנהלת השירות לזקן במשרד הרווחה והשירותים החברתיים ועובדת סוציאלית ראשית לחוק ההגנה על חוסים.

ISBN: 978-965-707-363-6

מספר קטלוגי: 212842